

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

Jelēnas Ļubenko

Promocijas darbs

Pusaudžu pašefektivitāte, internalizētas un eksternalizētas problēmas ģimenes psiholoģiskās vides kontekstā. Longitudināls pētījums

(klīniskā psiholoģija)

Zinātniskā vadītāja:
Prof., Dr. psych. Sandra Sebre

Rīga 2011

Saturs

Atzinība	4
Ievads	6
1. Teorētiskā daļā	14
1.1. Uzvedības un emocionālās problēmas pusaudžu vecumā	14
1.1.1. Eksternalizētas problēmas	15
1.1.2. Internalizētas problēmas	16
1.1.3. Eksternalizēto un internalizēto problēmu komorbiditāte	18
1.1.4. Eksternalizētas/ internalizētas problēmas un DSM-IV psihisko traucējumu klasifikācija	20
1.2. Eksternalizēto un internalizēto problēmu attīstība un to ietekmējošie faktori	21
1.2.1. Bioloģisko faktoru ietekme uz eksteralizēto un internalizēto problēmu attīstību	22
1.2.2. Sociāl-psiholoģisko faktoru ietekme uz eksteralizēto un internalizēto problēmu attīstību	24
1.2.2.1. Sociāl-psiholoģisko faktoru ietekme problemātiskās uzvedības attīstības modeļa skatījumā	26
1.2.2.2. Sociāl-psiholoģisko faktoru ietekme integratīvo modeļu skatījumā	27
1.3. Ģimenes psiholoģiskā vide un pusaudžu eksternalizētas un internalizētas problēmas	30
1.3.1. Vecāku audzināšanas stili un pusaudžu attīstība	30
1.3.2. Savstarpējo attiecību kvalitāte un pusaudžu attīstība	32
1.3.3. Abpusējās ietekmes modelis. Divvirzienu saistības starp ģimeni un pusaudža uzvedību	35
1.4. Ekoloģiskās un intrapersonālās perspektīvas skatījums uz pusaudžu eksternalizētām un internalizētām problēmām	38
1.5. Cilvēka uzvedība, intrapersonālie un kontekstuālie faktori sociāli-kognitīvās teorijas skatījumā	41
1.5.1. Pašefektivitāte un tās loma indivīda funkcionēšanā	42
1.5.2. Pašefektivitātes pārliecību veidošanās	45
1.5.3. Pašefektivitātes pārliecība un pusaudžu uzvedība	46
1.6. Promocijas darba pētījums	50
2. Metode	53
2.1. Pētījuma dalībnieki	53

2.2. Instrumenti	55
2.3. Procedūra	60
2.4. Datu apstrādes un analīzes metodes	60
3. Rezultāti	61
3.1. Dzimumatšķirības un citu demogrāfisko mainīgo efekts	61
3.2. Korelāciju analīze	67
3.3. Regresiju analīze. Divvirzienu ietekme starp ģimeni un pusaudzi	75
4. Iztirzājums	82
4.1. Sociāldemogrāfisko mainīgo efekts uz pusaudžu problemātisko uzvedību, pašefektivitāti un uztverto ģimenes psiholoģisko vidi	82
4.2. Saistības starp problemātisko uzvedību, pašefektivitāti un uztverto ģimenes psiholoģisko vidi pusaudžu zēnu un meiteņu izlasēs	84
4.3. Divvirzienu ietekme starp pusaudzi un ģimeni	86
4.4. Secinājumi	91
4.5. Pētījuma ierobežojumi un ievirzes turpmākai izpētei	94
4.6. Praktiskā pielietojamība	95
Izmantotā literatūra	97

Atzinība

Vēlos izteikt pateicību visiem cilvēkiem, kuri ar savu atbalstu, iedrošinājumiem un vērtīgajiem padomiem veicināja manu profesionālo un personīgo izaugsmi šī promocijas darba izstrādes laikā.

Vislielāko cieņu un pateicību vēlos paust darba vadītājai profesorei Sandrai Sebrei. Paldies par iedziļināšanos tēmas izstrādes procesā, pastāvīgo atbalstu, iedrošinājumu un ticību gan pētniecības idejai, gan maniem spēkiem to realizēt; kā arī par nenovērtējamu palīdzību publikāciju tapšanā.

Pateicība profesorei Malgožatai Raščevskai par konsultācijām datu apstrādes procesā, kas būtiski palīdzēja attīstīt strukturētu pētniecisko skatījumu uz ievāktajiem datiem. Tik pat nozīmīgs bija arī saņemtais iedrošinājums. Profesoram Viesturam Reņģem pateicība par vērtīgajiem ieteikumiem, izstrādājot teorētiskās koncepcijas un izvēloties atbilstošu terminoloģiju.

Pateicība profesoriem Ārijai Karpovai un Ievai Bitei par promocijas darba recenzēšanu, vērtīgiem norādījumiem un jautājumiem, kuri ļāva papildināt un uzlabot promocijas darba iztirzājuma daļu. Tāpat par darba recenzēšanu sirsnīgs paldies arī profesorei Natālijai Ivanovai, kurai pateicos arī par atbalstu un vērtīgajiem ieteikumiem sarunās par pētījuma tēmu un turpmāko zinātnisko darbību.

Pateicība arī doktorantēm Jeļenai Koļesņikovai un Tatjanai Turilovai, - paldies par draudzīgu atbalstu un ieteikumiem- par ‘kopā būšanu’ šajā interesantajā, bet reizēm arī tik ļoti grūtajā procesā.

Psiholoģijas doktorantūras Klīniskās psiholoģijas apakšnozares doktorantu grupas dalībniecēm – Andai Upmanei, Ingai Skreitulei-Pikšei, Ilzei Dambergai u.c. – paldies par atbalstu un padomiem, kurus saņēmu, diskutējot par pētījuma projekta uzlabošanu un metožu izstrādi.

Pateicos mana bakalaura darba vadītājai Anikai Miltuzei, mācot pamata prasmes zinātniskā darba rakstīšanā un liekot pamatu manai turpmākai interesei psiholoģijas zinātnē. Liels paldies arī par iedrošinājumiem un ieteikumiem promocijas procesa organizācijā.

Pateicība skolu administrācijas pārstāvjiem, psihologiem un skolotājiem, kuri atbalstīja pētījuma projektu un palīdzēja datu vākšanas procesā. Sirsnīgs paldies Larisai Šveidai par uzņēmīgu, pacietīgu un kvalitatīvu palīdzību datu ievadīšanas procesā.

Paldies redaktorēm Ievai Jansonei un Alīnai Šveidai par operatīvu un nesavtīgu palīdzību promocijas darba valodas uzlabošanā.

Visbeidzot, ārpus nenovērtējamā akadēmiskā padomdevēju loka, pateicību izsaku Dievam un arī savai ģimenei – vīram, bērniem, mammai un visiem tiem tuviniekiem, kuru atbalstu jutu

šajā dzīves posmā. Paldies par sapratni un ticību maniem spēkiem, kas ļāva nezaudēt drosmi un apņēmību pētījuma izstrādes laikā. Bez Jums visiem paveiktais nebūtu iespējams. Paldies!

Promocijas darba izstrāde laika posmā no 2009.gada 01.oktobra līdz 2011. gada 31. oktobrim tika veikta Eiropas Sociālā fonda projekta “Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē” Nr.2009/0138/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/004 ietvaros.

Ievads

Tēmas aktualitāte

Pusaudžu periods indivīda dzīvē nereti tiek saistīts ar nepārtrauktiem sevis meklējumiem, emocionāliem pārdzīvojumiem un garastāvokļa svārstībām, konfliktiem starp ambivalentām vēlmēm un vajadzībām. Pusaudzis sastopas ar jaunām apkārtējās vides prasībām, mēģina attīstīt savu neatkarību un skaidru priekšstatu par sevi un savu nākotni. Pusaudža priekšā ir izaicinājums veidot jaunas attiecības ar vienaudžiem un plašāku sabiedrību, kā arī ieņemt nobriedušāku pozīciju ģimenes kontekstā. Nereti pusaudzim un viņa ģimenei nav viegli tikt galā ar šīm pārmaiņām un jaunajiem izaicinājumiem. Pusaudzis mēdz justies apjucis un nesaprasts, var pat kļūt izteikti agresīvs vai arī ieslīgt depresijā.

Aprakstot un pamatojot promocijas darba pētījuma aktualitāti, ir jāpievērš uzmanība tā atsevišķajiem aspektiem – pusaudžu pašefektivitāte, uzvedības problēmas, ģimenes psiholoģiskā vide –, kā arī šo mainīgo savstarpējām saistībām. Attīstības un klīniskās psiholoģijas pārstāvji uzsver, ka uzvedības izpausmes pusaudžu periodā norāda uz to, kāda būs indivīda turpmākā attīstības kvalitāte (Repinski & Shonk, 2002). Emocionālās un uzvedības problēmas pusaudžu gados var būtiski ietekmēt indivīda attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem, mācību motivāciju un sasniegumus. Zinātniskie pētījumi (piem. Bongers, Koot, van der Ende & Verhulst, 2008; Henderson, Dakof, Schwartz & Liddle, 2006) norāda, ka pusaudžu emocionālās un uzvedības problēmas ir saistītas ar turpmākām personības izpausmju un adaptācijas grūtībām, to skaitā atkarību izraisošo vielu lietošanu, vardarbību un antisociālo uzvedību, kas lielā mērā apdraud plašākas sabiedrības labklājību. Tādēļ var secināt, ka efektīvi palīdzot pusaudžiem šajā pārmaiņu periodā, speciālisti var veicināt ne tikai tagadējo indivīda labsajūtu un adaptīvu uzvedību, bet arī turpmāko personības attīstību pozitīvā virzienā. Pētot pusaudžu problemātisko uzvedību un to ietekmējošos faktorus rodas padziļināta izpratne par tās attīstību un līdz ar to arī iespēja izstrādāt atbilstošas profilaktiskas pasākumu programmas, lai palīdzētu pusaudžiem, viņu ģimenēm un sabiedrībai kopumā.

Psiholoģijas zinātnieki pēta un apraksta pusaudžu emocionālās un uzvedības problēmas ar mērķi izprast to cēloņus un sekas, kā arī profilakses iespējas. Tradicionāli tiek pētīta ģimenes un citas tuvākas sociālās vides ietekme uz pusaudžu attīstību. Tomēr mūsdienu pētījumi arvien vairāk atklāj nepieciešamību analizēt arī paša pusaudža ietekmi uz ģimeni, jo starp ģimeni un pusaudzi notiek nepārtraukta mijiedarbība, kas norāda uz potenciālu abpusējo ietekmi. Turklāt jāatzīmē, ka līdzšinējie secinājumi par divvirzienu ietekmi starp pusaudžu uzvedības problēmām un ģimeni nav bijuši viennozīmīgi. Savukārt, vairākos longitudinālajos pētījumos (piem., Davies, Harold, Goeke-Morey & Cummings, 2002; Shek, 2007) jautājums par iespējamo abpusējo pusaudža un ģimenes ietekmi nav bijis izvirzīts un līdz ar to pētnieki ir analizējuši un guvuši

apstiprinājumus vienvirziena saistībām starp ģimeni un pusaudzi, respektīvi, apstiprinājumus tam, ka ģimene ietekmē pusaudzi. Citos pētījumos tiek atklāta bērna uzvedības izpausmju un sasniegumu ietekme uz vecāku uzvedību un ģimenes savstarpējām attiecībām (Fite, Colder, Lochman & Wells, 2006; Huh, et al., 2006; Hafen & Laursen, 2009). Tas ļauj pieņemt, ka pētījumi, kas analizē divvirzienu saistības starp mainīgajiem, joprojām ir zinātniski aktuāli, it īpaši ņemot vērā to, ka Latvijā līdz šim nav veikts neviens longitudināls pētījums par saistībām starp pusaudžu pašefektivitāti, uzvedības problēmām un ģimenes psiholoģisko vidi.

Latvijas pētnieku publikācijās tiek vairākkārt atspoguļots, cik svarīga ir ģimenes loma indivīda attīstībā (Karpova, 2006; Sebre un Bite, 2003; Sebre, Ļebedeva un Trapenciēre, 2004; Sebre, u.c., 2008; Vikmane, 2009). Arī līdzšinējo promocijas darbu ietvaros tiek aktualizēti un pētīti jautājumi par saistībām starp attiecībām ģimenē un bērnu vai pusaudžu uzvedības problēmām (Pirsko, 2010; Skreitule-Pikše, 2010), uzstādīti jautājumi par ģimenes audzināšanas stratēģiskiem un ideāliem mērķiem (Medne, 2010). Valsts līmenī, 2004. gadā Ministru kabinets apstiprināja Bērnu un ģimenes lietu ministrijas izstrādātu plānu „Valsts ģimenes politika” īstenošanai 2004.–2013. gadā. Rīcības plānā ir ietverti konkrēti kompleksi pasākumi, kuru mērķis ir veidot Latviju par ģimenei draudzīgāku un piemērotāku valsti. Tas norāda, ka valdības līmenī tiek izvirzīti svarīgi jautājumi par ģimenes labklājību, nākamās paaudzes audzināšanu un ģimenes locekļu vajadzībām, to skaitā arī sociāl-psiholoģiskām. Šā promocijas darba uzmanības fokusā ir ne tikai ģimenes psiholoģiskās vides ietekme uz pusaudžu uzvedības izpausmēm, bet arī pusaudža iespējamā ietekme uz ģimeni. Šis mērķis analizēt mijiedarbību starp pusaudzi un ģimeni, veicot atkārtotu mērījumu ar vienu un to pašu pusaudžu izlasi, ļauj paskatīties uz pētāmo problēmu no cita skatpunkta – gan kā ģimene ietekmē pusaudzi, gan arī, kā pusaudzis ar savām problēmām vai sasniegumiem var ietekmēt savstarpējās attiecības ģimenē.

Atspoguļojot promocijas darba pētījuma aktualitāti, jāatzīmē, ka promocijas darba ietvaros tika pētītas ne tikai pusaudžu uzvedības problēmas, bet arī pusaudžu pārliecības par savu pašefektivitāti kā indivīda resurss. Kā atzīmē Pirsko (2010) savā promocijas darbā ietvaros, ir zinātniski svarīgi ne tikai pētīt pusaudžu vecumposma negatīvos aspektus ar mērķi novērst tos, bet arī veltīt uzmanību tiem faktoriem, kas nodrošina veselīgu attīstību. Pašefektivitāte ir ļoti nozīmīgs personības raksturotājs, jo pārliecības par savu efektivitāti dažādās dzīves jomās ietekmē indivīda emocijas, uzvedību un apkārtējās vides interpretāciju (Bandura, 1997). Pašefektivitātes pārliecību izpēte paplašina un padziļina izpratni par pusaudžu uzvedības un ģimenes vides savstarpējām saistībām, kā arī var norādīt uz papildu palīdzības iespējām riska grupas pusaudžiem.

Zinātniskā novitāte

Promocijas darba zinātniska novitāte ir saistīta, pirmkārt, ar to, ka līdz šim longitudināla pētījuma ietvaros nav analizētas saistības starp pusaudžu uzvedības problēmām, ģimenes psiholoģisko vidi, kā arī pusaudžu pašefektivitāti. Kaut gan zinātniskajā literatūrā dažādas uzvedības izpausmes nereti tiek analizētas ciešā saistībā ar cilvēka priekšstatiem par savu efektivitāti (piem., Chemers, Hu & Garcia, 2001; Multon, Brown & Lent, 1991), tomēr trūkst pētījumu, kas analizētu pašefektivitātes ietekmi sociālās vides kontekstā (Henderson, Dakof, Schwartz & Liddle, 2006). Neraugoties uz to, ka ārzemju un arī Latvijas zinātnieki ir pievērsuši uzmanību saistībām starp ģimeni un pusaudžu uzvedību, un arī saistībām starp indivīda priekšstatiem par sevi un uzvedību, ir atrodami tikai daži pētījumi par saistībām starp uzvedību un priekšstatiem par sevi apkārtējās vides kontekstā (piem., Henderson, et al., 2006; Schwartz, Coatsworth, Pantin, Prado, Sharp & Szapocznik, 2006). Turklāt, šo pētījumu secinājumi ir ierobežoti ar to, ka līdz šim ir analizētas vienīgi saistības šķērsriezuma dizaina ietvaros (kad visi mērījumi notiek vienā un tajā pašā laika sprīdī), neļaujot spriest par mainīgo cēloņu un seku sakarībām. Tas liek pieņemt, ka izvirzītais promocijas darba pētījums var noteiktā veidā papildināt esošos atklājumus par mijiedarbību starp pusaudžu uzvedību, priekšstatiem par savu pašefektivitāti un ģimenes raksturojumiem.

Zinātniskā novitāte ir saistīta arī ar to, ka promocijas pētījuma ietvaros tika adaptēta viena līdz šim Latvijā neizmantotā metodika pašefektivitātes pārliecību izpētei, kā arī veikta Ģimenes psiholoģiskās vides aptaujas psihometrisko rādītāju padziļināta analīze un atsevišķu skalu modifikācija.

Praktiskā pielietojamība

Promocijas pētījuma ietvaros iegūtie rezultāti un atzinumi var tikt plaši izmantoti psihologu profesionālajā darbā, strādājot ar pusaudžiem un viņu ģimenēm. Pusaudžu vecumposms ir svarīgs pārejas periods indivīda attīstībā ar nozīmīgām gan fizioloģiskām, gan psiholoģiskām izmaiņām, un līdz ar to arī ar jaunu uzvedības izpausmju rašanos. Tādēļ var izteikt pieņēmumu, ka šis periods piedāvā arī daudzveidīgas iespējas efektīviem preventīviem un intervences pasākumiem, kuri veicinātu pozitīvu personības attīstību. Secinājumi par pusaudžu emocionālo un uzvedības problēmu attīstību ietekmējošiem faktoriem var palīdzēt speciālistiem pievērst uzmanību specifiskām indivīda uzvedības izpausmēm un ģimenes raksturojumiem jau bērnībā un līdz ar to – agrīni identificēt riska grupas bērnus, savlaicīgi nodrošināt nepieciešamo atbalstu (individuālās konsultācijas, sociālpsiholoģiskās grupu nodarbības, izglītojošie materiāli) kā pašiem bērniem, tā arī viņu ģimenēm un skolotājiem.

Publiskojot iegūtos rezultātus plašākai sabiedrībai pieejamajos informācijas avotos, ir iespējas piedāvāt jaunu redzējumu pusaudža un viņa ģimenes savstarpējai mijiedarbībai, kā arī pievērst plašākas sabiedrības uzmanību pusaudža ietekmei uz ģimenes psiholoģisko vidi.

Darbā izmantotie pamatjēdzieni

Pusaudžu emocionālo un uzvedības problēmu novērtēšanai tika izmantota Ahenbaha izstrādātā bērnu un pusaudžu uzvedības novērtēšanas aptauja, kuras ietvaros tiek izdalītas ekternalizētas un internalizētas problēmas. Eksternalizētās problēmas ir saistītas ar to, ka indivīds savas emocijas vērs uz āru, uz konfliktējošām vai negatīvām attiecībām ar citiem. Eksternalizētās problēmas ietver grūtības starppersonu attiecībās, noteikumu pārkāpumus, kā arī aizkaitināmības un agresivitātes izpausmes (Achenbach, 1991). Savukārt, internalizētās problēmas ir saistītas ar to, ka indivīds savas emocijas galvenokārt vērs pret sevi, nevis ārējo pasauli. Internalizētās problēmas izraisa iekšējo distresu un iekļauj noslēgšanos sevī, sociālo izvairīšanos, nomāktību, mazvērtības izjūtas, kā arī trauksmi un bažas.

Ģimenes psiholoģisko raksturojumu izpētei tika izmantots ģimenes psiholoģiskās vides koncepts, kas dod iespēju pētīt un analizēt ģimenes sistēmu, tās savstarpējās attiecības -- ģimenes saliedētību, konfliktus, sasniegumu orientāciju, ģimenes organizāciju un kontroli. Promocijas darba ietvaros tika pētīta ģimenes saliedētība, ģimenes konflikti un ģimenes kontrole. Ģimenes saliedētība norāda, cik lielā mērā ģimenes locekļi jūtas piederīgi un emocionāli saistīti cits citam, izjūt atbalstu un sapratni no pārējiem ģimenes locekļiem. Ģimenes konfliktu līmenis – cik lielā mērā ģimenes locekļu mijiedarbība ir saistīta ar dusmām un agresivitāti. Ģimenes kontrole, savukārt, atspoguļo to, cik lielā mērā ģimenes dzīvi nosaka skaidri noteikumi un ikdienas darbību rutīna, cik svarīga ir noteikta organizācija un struktūra, plānojot ikdienas aktivitātes un pienākumus (Moos & Moos, 2002).

Pašefektivitāte ir indivīda kognitīvs priekšstats vai pārliecība par savām spējām veikt noteiktas darbības, lai sasniegtu noteiktu rezultātu vai izpildes līmeni. Pašefektivitāte ir ticība savu rīcību efektivitātei, savas kompetences novērtējums konkrētā uzvedības jomā (Bandura, 1997). Darba ietvaros tika pētīta pusaudžu akadēmiskā, sociālā un pašregulācijas pašefektivitātes pārliecība. Akadēmiskā pašefektivitāte ir indivīda pārliecība par savām spējām būt veiksmīgam mācību procesā, apgūt noteiktus mācību priekšmetus, piepildīt savas, vecāku un skolotāju gaidas saistībā ar mācībām. Sociālā pašefektivitāte ir indivīda pārliecība par savām spējām veidot un uzturēt attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem, kā arī par savām spējām izteikt savu viedokli, pretoties netaisnībai un nepamatotām prasībām. Savukārt, pašregulācijas pašefektivitāte attiecas uz indivīda pārliecību par savām spējām pretoties vienaudžu spiedienam iesaistīties augsta riska aktivitātēs un sociālo normu pārkāpumos (Bandura, 2006b).

Pētījuma mērķis ir veikt longitudinālu pētījumu par saistībām starp ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumiem, pusaudžu pašefektivitātes pārlicēbām un uzvedības izpausmēm, analizējot iespējamās vienvirziena un divvirziena saistības.

Pētījuma pamatjautājumi

- Vai ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumi prognozē pusaudžu pašefektivitātes un internalizēto/ eksternalizēto problēmu rādītājus longitudinālā pētījuma ietvaros?
- Vai pusaudžu pašefektivitātes un internalizēto/ eksternalizēto problēmu rādītāji prognozē ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumus longitudinālā pētījuma ietvaros?

Pētījuma papildu jautājumi:

- Kādas ir dzimumatšķirības pusaudžu pašefektivitātes, internalizēto/ eksternalizēto problēmu un ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumos?
- Kādas ir saistības starp demogrāfiskajiem mainīgajiem un pusaudžu pašefektivitātes, internalizēto/ eksternalizēto problēmu un ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumiem?

Pētījuma priekšmets

Pusaudžu eksternalizētās un internalizētās problēmas, pusaudžu pašefektivitāte, ģimenes saliedētība, ģimenes konflikti, ģimenes kontrole.

Pētījuma metode

Pētījuma dalībnieki

Pirmā pētījuma etapā piedalījās 538 Latvijas vispārizglītojošo skolu 7. klašu skolēni vecumā no 12 līdz 15 gadiem (242 zēni, 296 meitenes). Otrajā pētījuma etapā, vienu gadu vēlāk, tika atkārtoti izdalītas aptaujas tiem pašiem pusaudžiem, kuri vēl arvien mācījās tajā pašā skolā, tagad jau 8. klasē (respektīvi, kuri nebija pārcēlušies uz citu skolu). Rezultātā tika iegūtas 362 pilnībā aizpildītas anketas no pusaudžiem, kuri bija aizpildījuši anketas gan pirmā, gan otrā mērījuma laikā. Tātad promocijas darba pētījuma izlasi pēc diviem mērījumiem veidoja 362 respondenti: 144 zēni (vidējais vecums – 13,18) un 218 meitenes (vidējais vecums – 13,21). Pētījums tika veikts dažādās Latvijas vidēs: 50,6% respondentu ir no Rīgas vispārizglītojošām skolām, 25,4% - no Jūrmalas un 24% - no mazpilsētu vai lauku skolām. Lielākā daļa respondentu (63,6%) dzīvo ar abiem bioloģiskajiem vecākiem, 15,3% respondentiem viens no vecākiem ir audžuvecāks, 21,2% - dzīvo viena vecāka ģimenē.

Instrumentārijs

Pusaudžu eksternalizēto un internalizēto problēmu izpētei tika izmantota Achenbaha Jauniešu pašnovērtējuma aptauja (Youth Self Report; YSR; Achenbach, 1991). Aptauju latviešu valodā adaptēja Sebre un Laizāne (Sebre un Laizāne, 2006).

Pašefektivitātes pārliecību izpētei tika izmantota Bērnu uztvertās pašefektivitātes skala (Children's Perceived Self-Efficacy Scale; CPSE; Bandura, 2006). Aptauja tika pārtulkota latviešu valodā un adaptēta promocijas darba ietvaros.

Ģimenes psiholoģiskās vides izpētei tika izmantota Ģimenes klimata skala (Family Environment Scale, FES; Moos & Moos, 2002). Aptauja tika tulkota latviešu valodā maģistra darba ietvaros (Lubenko, 2007), promocijas darba gaitā tika veikta aptaujas modifikācija un iepriekšējā tulkojuma pilnveidošana.

Procedūra

Izpēte tika veikta vispārīzglītojošās skolās stundu laikā. Vieni un tie paši respondenti aizpildīja tās pašas aptaujas atkārtoti, divas reizes ar viena gada intervālu starp pirmo un otro mērījumu. Datu ievākšana tika realizēta frontāli bez laika ierobežojuma. Abos pētījuma etapos visas metodikas tika piedāvātas vienlaicīgi, šādā secībā: Ģimenes klimata skala, Pašefektivitātes skala, Jauniešu pašnovērtējuma aptauja, sociāldemogrāfiskie jautājumi.

Datu apstrādes un analīzes metodes

Dati tika apstrādāti ar SPSS programmas 16.0 versiju. Galvenās statistiskās metodes: ANOVA, ANCOVA, regresiju analīze.

Pētījuma uzdevumi

- Analizēt zinātnisko psiholoģijas literatūru par teorētiskiem uzskatiem attiecībā uz pusaudžu uzvedības problēmām, pašefektivitātes pārliecībām un ģimenes psiholoģiskās vides nozīmību, kā arī analizēt iepriekšveikto zinātnisko pētījumu dizainu, izmantotās metodes un iegūtos rezultātus.
- Izstrādāt pētījuma mērķim atbilstošu pētījuma projektu.
- Izvēlēties atbilstošus instrumentus pusaudžu uzvedības problēmu, pašefektivitātes pārliecību un ģimenes psiholoģiskās vides izpētei.
- Pārtulkot Bērnu pašefektivitātes aptauju latviešu valodā, kā arī veikt Ģimenes klimata skalas analīzi un modifikācijas ar mērķi uzlabot aptaujas psihometriskos rādītājus.
- Ievākt datus, apstrādāt tos, izmantojot atbilstošas statistiskās analīžu metodes.
- Izdarīt secinājumus par saistībām starp pusaudžu pašefektivitāti, eksternalizētām/ internalizētām problēmām un ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumiem.
- Atspoguļot pētījuma pārskatu disertācijas formā.

Aizstāvēšanai izvirzītās tēzes

- Pusaudžu zēnu un meiteņu pašnovērtētās ģimenes psiholoģiskās vides uz pašefektivitātes rādītāji prognozē internalizētās un eksternalizētās uzvedības rādītāju izmaiņas gada laikā, kā arī internalizētās un eksternalizētās uzvedības rādītāji prognozē izmaiņas pašnovērtētās ģimenes psiholoģiskās vides rādītājos, tādējādi norādot uz divvirzienu mijiedarbību starp pētāmajiem ģimenes un pusaudža raksturojumiem;
- Promocijas darba pētījuma rezultāti norāda, ka pusaudžu problemātiskā uzvedība spēcīgāk ietekmē uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītājus, nekā uztvertā ģimenes psiholoģiskā vide ietekmē pusaudžu problemātisko uzvedību;
- Augstāka pašnovērtētā ģimenes kontrole un zemāka ģimenes saliedētība prognozē pusaudžu zēnu trauksmes/ nomāktības rādītāju paaugstināšanos gada laikā;
- Augstāka pašnovērtētā ģimenes kontrole un zemāka akadēmiskā pašefektivitāte prognozē pusaudžu zēnu agresīvās uzvedības rādītāju paaugstināšanos gada laikā;
- Augstāka pašnovērtētā ģimenes kontrole prognozē pusaudžu zēnu normu pārkāpjošās uzvedības rādītāju paaugstināšanos gada laikā;
- Zemāka sociālā pašefektivitāte prognozē pusaudžu meiteņu noslēgšanās/ nomāktības rādītāju paaugstināšanos gada laikā;
- Zemāka sociālā pašefektivitāte prognozē pusaudžu meiteņu attiecību problēmu rādītāju paaugstināšanos gada laikā;
- Augstāka noslēgšanās/ nomāktība prognozē pusaudžu zēnu un meiteņu sociālās pašefektivitātes rādītāju pazemināšanos gada laikā;
- Augstāki rādītāji uztvertajos ģimenes konfliktos un zemāka normu pārkāpjošā uzvedība prognozē pusaudžu zēnu pašregulācijas pašefektivitātes rādītāju paaugstināšanos gada laikā;
- Augstāka normu pārkāpjošā uzvedība prognozē pusaudžu meiteņu pašregulācijas pašefektivitātes rādītāju pazemināšanos gada laikā;
- Augstāka noslēgšanās/ nomāktība prognozē pusaudžu zēnu pašnovērtētās ģimenes saliedētības rādītāju pazemināšanos un ģimenes konfliktu rādītāju paaugstināšanos gada laikā;
- Augstāki internalizēto problēmu rādītāji prognozē pusaudžu meiteņu pašnovērtētās ģimenes saliedētības rādītāju pazemināšanos gada laikā;
- Augstāki eksternalizēto problēmu rādītāji prognozē pusaudžu meiteņu pašnovērtēto ģimenes konfliktu rādītāju paaugstināšanos gada laikā.

Promocijas darba zinātniskās literatūras pārskatu veido piecas nodaļas. Pirmajā nodaļā tiek aprakstītas uzvedības un emocionālās problēmas pusaudžu vecumā. Otrā nodaļa ir veltīta šo

problēmu attīstībai un to ietekmējošiem faktoriem. Trešajā nodaļā pusaudžu internalizētas/eksternalizētas problēmas tiek aplūkotas ģimenes psiholoģiskās vides kontekstā. Tālāk pusaudžu problēmas tiek analizētas no ekoloģiskās un intrapersonālās perspektīvas, tiek prezentēta sociāli kognitīvā teorija un tās skatījums uz saistībām starp uzvedību, apkārtējo vidi un priekšstatiem par sevi. Pēdējā literatūras pārskata nodaļa ir veltīta pašefektivitātei un tās lomai indivīda funkcionēšanā. Literatūras pārskatam seko neliels kopsavilkums, tad metodes daļa, rezultātu daļa un iztirzājums. Promocijas darbā ir iekļautas 19 tabulas un 5 attēli, ir izmantoti 223 literatūras avoti. Darbs sastāv no 114 lappusēm.

1. Teorētiskā daļā

1.1. Uzvedības un emocionālās problēmas pusaudžu vecumā

Pusaudžu vecums tiek uzskatīts par periodu, kad palielinās emocionālo grūtību un uzvedības problēmu risks (Spoth, Nepl, Goldberg-Lillehoj, Jung & Ramisetty-Mikler, 2006; Youngblade & Theokas, 2006). Pusaudzis saskaras ar dažādiem dzīves izaicinājumiem, jaunām apkārtējās vides prasībām, risina konfliktus starp pretrunīgām vēlmēm un vajadzībām, eksperimentē un meklē savu identitāti. Lielākā daļa pusaudžu tiek pāri šim pārmaiņu un izaicinājumu periodam bez pārmērīga apjukuma un kaitējuma personības attīstībai (Caprara, et al., 1998). Tomēr pietiekoši daudz ir arī tādu pusaudžu, kuri dziļi iesaistās augsta riska aktivitātēs, kuras izraisa kaitīgu ieradumu rašanos, nopietnas problēmas mācībās un nespēju veiksmīgi atrisināt svarīgus attīstības uzdevumus.

Attīstības un klīniskās psiholoģijas pārstāvji norāda, ka uzvedības izpausmes pusaudžu periodā var tikt uzskatītas par vienu no galvenajiem rādītājiem indivīda attīstības kvalitātei. Problemātiska uzvedība pusaudžu gados ir fundamentāls rādītājs indivīda adaptācijas grūtībām (Repinski & Shonk, 2002). Turklāt jāatzīmē, ka pusaudžu emocionālās un uzvedības izpausmes tiek uzskatītas par ļoti nozīmīgu turpmākās personības funkcionēšanas prognozētāju (Guttmanova, Szanyi & Cali, 2008).

Pašos psiholoģiskās pētniecības pirmsākumos zinātnieki, pētot pusaudžu attīstību, lielu uzmanību ir pievērsuši uzvedības problēmām un emocionālajām grūtībām ar mērķi tās aprakstīt, izskaidrot, sistematizēt, prognozēt un novērst. Problemātiskas uzvedības pētniecības nozīmi izceļ longitūdinālos pētījumos iegūtie rezultāti, kas norāda, ka pusaudžu uzvedības problēmas (īpaši eksternalizēta uzvedība) prognozē nesekmību mācībās, pāragru seksuālu aktivitāti, grūtības starppersonu attiecībās, atkarību izraisošo vielu lietošanu (Donovan, Jessor & Costa, 1991; White, 1992), kā arī ilgtermiņa adaptācijas grūtības pieaugušo vecumā, ieskaitot atkarību izraisošo vielu lietošanu, negatīvas ģimenes attiecības, kriminālu aktivitāti (Bongers, Koot, van der Ende & Verhulst, 2008; Brook, Whiteman, Flinch, & Cohen, 1998; Henderson, Dakof, Schwartz & Liddle, 2006).

Aplūkojot pusaudžu problemātiskās uzvedības koncepciju zinātniskajā literatūrā, var secināt, ka empīriskajos pētījumos visplašāk izmantota ir Ahenbaha (Achenbach, 1991) sistēmiskā problemātiskās uzvedības simptomu klasifikācija. Analizējot problemātiskās uzvedības konstrukta saturu un nozīmi, var izdalīt vairākas svarīgas pamatidejas, uz kā balstīt izpratni par indivīda uzvedības problēmām. Pirmkārt, Ahenbahs norāda, ka problemātiskās uzvedības koncepts iekļauj indivīda neadaptīvās domas, uzvedību un emocijas, kas ir drīzāk mainīgi, nevis statistiski raksturojumi (Achenbach & Dumenci, 2001). Otrkārt, ir svarīgi pieminēt, ka uzvedības problēmu izpausmes mainās, indivīdam pārejot no vienas attīstības stadijas uz

nākamo, un paplašinoties kopējam uzvedības repertuāram. Turklāt, attīstības psihologi (Gutman & Eccles, 2007; Guttmanova, et al., 2008) uzsver, ka ir svarīgi analizēt indivīda uzvedības atbilstību noteiktam kontekstam jeb sociālajai videi. Indivīdam pieaugot, mainās apkārtējā vide, un līdz ar to izmaiņām pakļaujas arī izvirzītas prasības un apkārtējo gaidas attiecībā uz uzvedību. Tādēļ uzvedības izpausmes, kas tiek uzskatītas par normu vienā attīstības fāzē, var tikt uzskatītas par neatbilstošām vai pat patoloģiskām citā attīstības periodā.

Treškārt, var atzīmēt, ka zinātnisko pētījumu rezultāti liecina par problemātiskās uzvedības kontinuitāti (nepārtrauktība) no bērnības līdz pusaudžu gadiem un agrīnajam pieaugušo vecumam. Neskatoties uz to, ka uzvedības formas un izpausmes mainās indivīdam pieaugot, uzvedība paliek problemātiska. Pētījumi rāda, ka agresīva un normu pārkāpjoša uzvedība bērnībā prognozē augstākus delinkventās uzvedības un atkarību izraisošo vielu lietošanas rādītājus pusaudžu gados (Fergusson & Horwood, 1995; Hawkins, Catalano & Miller, 1992; Rubin, Chen, McDougall, Bowker, & McKinnon, 1995; Vitaro, Tremblay, Kerr, Pagani & Bukowski, 1997). Daži pētījumi liek secināt, ka iepriekš eksistējošas uzvedības problēmas veicina devianto vienaudžu uzvedības atdarināšanu. Piemēram, longitudinālā pētījuma rezultāti rāda, ka saistības starp pusaudža un viņa labākā drauga deviantās uzvedības rādītājiem ir statistiski nozīmīgas tiem respondentiem, kuriem bija raksturīga normu pārkāpjoša uzvedība 10 gadu vecumā (Vitaro, Brendgen & Tremblay, 2000). Līdzīgi, citā pētījumā tika atklāts, ka agresīvā klasesbiedru uzvedība vairāk ietekmē zēnus ar augstākiem rādītājiem antisociālajā uzvedībā salīdzinājumā ar tiem, kuriem šādas uzvedības problēmas nav tik raksturīgas (Kellam, Ling, Merisca, Brown, & Ialongo, 1998).

Vairums bērnu un pusaudžu problemātiskās uzvedības pētnieku piekrīt klasifikācijai, kas izšķir internalizētas un eksternalizētas disfunkcijas manifestācijas. Šāds problemātiskās uzvedības sadalījums pamatojas uz faktoru analīžu rezultātiem, bērnu un pusaudžu uzvedības novērojumiem, kā arī DSM psihisko traucējumu klasifikāciju (Achenbach, 1991).

Balstoties uz pusaudžu adaptācijas kvalitātes un uzvedības izpausmju nozīmību indivīda tagadējā funkcionēšanā un turpmākajā attīstībā, promocijas darba sekojošās nodaļās tiek detalizētāk aplūkotas un analizētas eksternalizētas un internalizētas problēmas, kā arī to attīstību ietekmējošie faktori.

1.1.1. Eksternalizētas problēmas

Eksternalizētās problēmas ir tās psiholoģiskās problēmas, kas ir galvenokārt vērstas uz āru, uz konfliktējošām vai negatīvām attiecībām ar citiem (Achenbach, 1991; Lui, 2004). Tās tiek raksturotas ar nepietiekamu emociju kontroli un iekļauj sevī grūtības starppersonu attiecībās, noteikumu neievērošanu, kā arī aizkaitinātības un agresivitātes izpausmes (Brunnerkreef, 2007;

Guttmanova, et al., 2008). Bērnu eksternalizētā uzvedība, kā arī pusaudžu un jauniešu delinvence arvien biežāk tiek dēvēta par problēmu, kas apdraud sabiedrības kopējo labklājību (Campbell, Harris & Lee, 1995; Pirsko, 2010; Sebre, u.c., 2008).

Zinātniskajā literatūrā ar eksternalizētās uzvedības problēmām saprot agresīvu, normu pārkāpjošo un hiperaktīvu uzvedību. Agresīvā uzvedība ir fiziska vai verbāla rīcība ar mērķi kaitēt apkārtējiem vai izteikt draudus par kaitēšanu. Turklāt, agresija var būt situācijai atbilstoša un sevis aizsargājoša vai arī destruktīva attiecībā uz sevi un apkārtējiem. Bērnu un pusaudžu agresija no attīstības psihopatoloģijas viedokļa ir ļoti nozīmīga problēma, jo tā tiek uzskatīta par vienu no galvenajiem pieaugušo likumu pārkāpumu un vardarbības prognozētājiem (Moffitt, 1993).

Delinkventā uzvedība ir plašs un heterogēns koncepts, kas iekļauj sevī dažāda veida normu pārkāpjošo uzvedību, piemēram: alkohola lietošana, melošana, zagšana, narkotiku lietošana, lamāšanās, skolas kavēšana. Promocijas darba ietvaros termins delinkventā uzvedība tiek lietots, lai atspoguļotu tās normu pārkāpjošas rīcības, kuras neiekļauj vardarbības aktus. Vardarbīgās rīcības, savukārt, ir iekļautas agresīvās uzvedības konceptā. Dati par delinkventās uzvedības izplatību norāda, ka vispēcīgāk šīs problemātiskās uzvedības izpausmes parādās agrīnā un vidējā pusaudžu vecumā, turklāt, zēniem tās ir raksturīgākas nekā meitenēm (Ronnlund & Karlsson, 2006).

Komorbiditātes rādītāji agresīvai uzvedībai un normu pārkāpjošai uzvedībai ir no 43% līdz 48% (Achenbach, 1991; McConaughy & Skiba, 1993). Neskatoties uz to, ka agresīvā un normu pārkāpjošā uzvedība bieži tiek aprakstītas kā blakus pastāvošas, longitudinālo pētījumu rezultāti norāda uz atšķirīgiem agresīvās un delinkventās uzvedības attīstības ceļiem (Stanger, McConaughy, & Achenbach, 1992). Turklāt, analizējot šo simptomu etioloģiju, tiek norādīts, ka agresīvajai uzvedībai ir spēcīgāka bioloģiskā predispozīcija salīdzinājumā ar normu pārkāpjošo uzvedību (Achenbach, 1993).

1.1.2. Internalizētas problēmas

Internalizētās problēmas ir tās psiholoģiskās problēmas, kas galvenokārt vērstas uz pusaudža iekšējo psiholoģisko stāvokli, nevis ārējo pasauli (Achenbach, 1991; Lui, 2004). Tās raksturo adaptāciju apkārtējai videi, kas izraisa iekšējo distresu (Brunnerkreef, et al., 2007). Internalizētas problēmas tiek aprakstītas ar pārmērīgu emociju kontroli un iekļauj noslēgšanos sevī un sociālo izvairīšanos, mazvērtības sajūtas, kā arī trauksmi un bažas (Guttmanova, et al., 2008). Termins “pārmērīga kontrole” norāda uz to, ka šīs problēmas bieži vien parādās, kad indivīds mēģina situācijai neatbilstoši vai pārāk daudz kontrolēt savu emocionālo vai kognitīvo stāvokli. Tādēļ internalizētie simptomi bieži ir apslēpti, grūti identificējami, jo tipiski

nepakļaujas tiešai novērošanai. Savas apslēptās dabas dēļ bērnu un pusaudžu internalizētās uzvedības problēmas bieži paliek neievērotas īpaši skolas apstākļos (Miller & LaRae, 2008).

Trauksme

Trauksme un bailes ir vienas no cilvēku pamatemocijām, kuras tiek uzskatītas par normālu un adaptīvu reakciju uz reāliem vai iedomātiem draudiem (Gullone, 2000). Ja bailes tiek definētas kā distress, ko izraisa identificētie draudi, tad trauksme tiek raksturota kā distress par neidentificētiem jeb nenoteiktiem draudiem, kas iekļauj paaugstinātu uztraukumu un bažas (Berman, Weems & Stickle, 2006; Kramer & Zimmerman, 2009).

Trauksme ir visbiežāk sastopamā bērnu un pusaudžu psihopatoloģijas forma. Tās izplatības rādītāji pusaudžu populācijā vidēji pārsniedz 20% līmeni (Hughes & Gullone, 2008). Bērniem un pusaudžiem ar paaugstinātiem rādītājiem trauksmes/noslēgtības dimensijā tipiski ir raksturīga kautrība, noslēgšanās sevī, atturīga un bailīga uzvedība. Kaut gan trauksmes biežuma rādītāji pusaudžu zēniem un meitenēm ir līdzīgi, pētījumu rezultāti norāda, ka pusaudžu meitenes nedaudz biežāk cieš no trauksmes simptomiem nekā pusaudžu zēni (Graczyk, Connolly & Corapci, 2009). Trauksme pusaudžu vecumā var nozīmīgi ietekmēt indivīda spējas veiksmīgi funkcionēt starppersonu attiecībās un skolā, tomēr ļoti bieži vecāki un skolotāji to nepamana (Miller & LaRae, 2008).

Trauksmes simptomi bieži parādās kopā ar citiem garastāvokļa traucējumiem, depresiju, kā arī normas pārkāpjošo uzvedību (Ford, Goodman & Meltzer, 2003). Turklāt jāatzīmē, ka agrīnā trauksmes simptomu izpausme var norādīt uz depresijas, šizofrēnijas, atkarību problēmas attīstības risku pusaudžu gados un agrīnajā pieaugušo vecumā (Goodwin, Fergusson & Horwood, 2004).

Depresija

Depresijas diagnozes biežums pusaudžu vecumos pēc dažādu pētnieku datiem variē no 0,4% līdz 8,3% (Birmaher, et al., 1996). Savukārt, depresijas simptomu biežums pusaudžiem ir daudz augstāks, no 20 līdz 50% (Hughes & Gullone, 2008). Lai gan depresijas rādītāji pieaug no agrīnajiem pusaudžu gadiem līdz agrīnajam pieaugušo vecumam gan sieviešu, gan vīriešu dzimumam, sievietēm šis pieaugums ir straujāks (Ronnlund & Karlsson, 2006).

Depresija tiek uzskatīta par negatīvu attīstības rezultātu. Tajā pašā laikā depresija ir arī nopietns riska faktors, kas ir saistīts ar dažādām citām psihiskās veselības problēmām, piemēram, suicidālu uzvedību, antisociālu uzvedību, turpmākiem garastāvokļa traucējumiem (Mazza, et al., 2009).

Neskatoties uz to, ka trauksmes un depresijas biežuma rādītāji parasti tiek uzrādīti atsevišķi, starp šiem traucējumiem pastāv augsta komorbiditāte, lai gan dažādu pētnieku dati atšķiras. Piemēram, meta-analītiskā pārskata autori norāda, ka no 20% līdz 75% depresīvu

pusaudžu cieš arī no trauksmes, tajā pašā laikā 5% līdz 55% trauksmaino pusaudžu ir vienlaicīgs depresijas traucējums (Merikangas & Avenevoli, 2002).

Komorbiditātes gadījumu biežums, divu psiholoģisko konstruktu konceptuāla pārklāšanās, kā arī augstas korelācijas starp depresijas un trauksmes rādītājiem izraisīja dažādas diskusijas zinātniskajā literatūrā par šo konstruktu īpašībām. Tika atzīmēts, ka tīras depresijas vai trauksmes diagnozes ir ļoti reti sastopamas, kā arī tas, ka trauksme bieži tiek novērota kā depresijas priekštecis. Šie atklājumi lika secināt, ka depresija un trauksme ir plašāka psiholoģiska konstrukta izpausmes, piemēram, internalizācijas vai negatīvās afektivitātes izpausmes (Hughes & Gullone, 2008).

Internalizētie simptomi vai internalizētās problēmas ļoti spēcīgi ietekmē pusaudžu tagadējo vai turpmāko sociālo un emocionālo labklājību. Tie ir saistīti ar atkarību izraisošo vielu lietošanu, pašnāvības mēģinājumiem, zemu kopējo apmierinātību ar dzīvi, zemu pašvērtējumu, nepietiekamiem sasniegumiem mācībās. Turklāt pētījumu rezultāti liek secināt, ka internalizētiem simptomiem pusaudžu vecumposmā ir raksturīga zināma stabilitāte (Huh, Tristan, Wade & Stice, 2006). Piemēram, pastāv 40% liela varbūtība, ka depresijas epizode atkārtojas 2 gadu periodā (Birmaher, et al., 1996). Līdzīgi rezultāti tika iegūti, pētot trauksmes simptomus pusaudžiem (Essau, Conradt & Petermann, 2002). Analizējot longitudinālos datus par 12-17 gadīgu pusaudžu izlasi, pētnieki secina, ka 22,6% gadījumos trauksmes simptomi pusotra gada laikā izvēršas par diagnosticētu trauksmes traucējumu.

1.1.3. Eksternalizēto un internalizēto problēmu komorbiditāte

Attīstības psihopatoloģijas pārstāvji nereti atzīmē, ka dihotomiskais iedalījums internalizētās un eksternalizētās problēmās nav pilnīgs. Piemēram, bērna internalizētās uzvedības problēmas var negatīvi ietekmēt apkārtējos cilvēkus: brāļus, māsas, vecākus, vienaudžus, skolotājus. Turpetī bērni ar eksternalizētām uzvedības problēmām var ne tikai negatīvi ietekmēt apkārtējos cilvēkus un vidi, bet arī paši ciest psiholoģiski (Liu, 2004). Neskatoties uz to, ka termini eksternalizētās un internalizētās problēmas norāda uz dažāda veida grūtībām, šīs uzvedības izpausmes bieži tiek raksturotas kā blakus pastāvošas (McConaughy & Skiba, 1993). Pētījumu rezultāti demonstrē nozīmīgu un pastāvīgu komorbiditāti starp eksternalizētām un internalizētām problēmām. No vienas puses, pusaudži, kuri ir agresīvi, var piedzīvot trauksmi, vai arī pusaudžiem ar depresijas simptomiem var būt raksturīga delinkventā uzvedība un noteikumu pārkāpumi.

Ahenbaha (Achenbach, 1991) bērnu un pusaudžu problemātiskās uzvedības pētījumos tika atklātas ciešas saistības (r no 0,45 līdz 0,63) starp internalizēto un eksternalizēto problēmu rādītājiem. Līdzīgi MakKonahi un Skiba (McConaughy & Skiba, 1993), balstoties uz vecāku

sniegto bērnu uzvedības novērtējumu, prezentēja datus par 40 – 44% komorbiditāti starp agresīvo uzvedību un trauksmi/ nomāktību, kā arī 25 – 31% komorbiditāti starp normu pārkāpjošo uzvedību un trauksmi/ nomāktību, kas norāda uz nozīmīgu pārklāšanos starp diviem eksternalizēto un internalizēto problēmu rādītājiem.

Var pieņemt, ka problemātiskās uzvedības pētniecībā pilnīgāka izpratne par indivīda grūtībām un līdz ar to arī par iespējamām efektīvām intervences stratēģijām var veidoties, analizējot gan indivīda eksternalizētos, gan internalizētos simptomus. Eksternalizētās problēmas ir vieglāk pamanāmas un traucējošākas apkārtējiem, nekā internalizētās problēmas. Tādēļ pastāv risks, ka intervences pasākumi savā fokusā paturēs tieši eksternalizētos simptomus, nepievēršot pietiekošu uzmanību citām blakuspastāvošām problēmām.

Klīniskie novērojumi un empīrisko pētījumu rezultāti, kuri apliecina pozitīvas saistības starp trauksmi un eksternalizēto uzvedību, ļauj izteikt hipotēzi par to, ka trauksme un bailīgums ir galvenās emocijas, kuras ir pamatā pusaudžu delinkventās uzvedības psihopatoloģijai. Šī hipotēze tiek pierādīta, pamatojoties uz delinkvento pusaudžu klīnisko gadījumu analīzi (Kramer & Zimmerman, 2009). Saistībā ar to, ka trauksme un bailes ir nepatīkamas emocijas, kuras pavada augsts fizioloģiskas ierosas līmenis, cilvēki dažādos veidos mēģina tās kontrolēt. Delinkventā uzvedība var būt veids, kā kontrolēt vai kompensēt spēcīgas internalizētas reakcijas. Kā piemēru šim mehānismam var minēt indivīda agresīvās reakcijas pret cilvēkiem publiskās vietās, kuru pamatā ir sociālās bailes, vai arī pievienošanās un identificēšanās ar delinkvento pusaudžu grupu kā reakcija uz šķiršanās trauksmi.

Dimensionāla problemātiskās uzvedības pieeja nosaka, ka populācijā bērniem un pusaudžiem internalizētās un eksternalizētās uzvedības veidus var raksturot dažādās izpausmes gradācijās, no adaptīvās līdz neadaptīvajai. Dati par problemātiskās uzvedības izplatību pusaudžu vidē norāda, ka 12-22% pusaudžu ir nozīmīgas neadaptīvas uzvedības problēmas. Lielai daļai šo pusaudžu piemīt gan internalizētās, gan eksternalizētās problēmas, un bieži vien viņu simptomi ir smagāki un hroniskāki, nekā pusaudžiem, kuriem ir raksturīgas vai nu internalizētās, vai eksternalizētās problēmas (Brunnerkreef, et al., 2007).

Iepriekšējo gadu pētījumos tika salīdzināti bērni un pusaudži ar internalizētām problēmām, eksternalizētām problēmām un arī ar blakus pastāvošajiem internalizētiem un eksternalizētiem simptomiem ar dažādiem intelekta un neiropsiholoģiskajiem rādītājiem (Anderson, Williams, McGee & Silva, 1989; Frost, Moffitt & McGee, 1989; Kusche, Cook & Greenberg, 1993). Neskatoties uz pielietoto metožu daudzveidību, iegūtie rezultāti ļauj veikt līdzīgus secinājumus: bērni un pusaudži ar blakus pastāvošiem internalizētiem un eksternalizētiem simptomiem uzrāda arī smagākus cita veida traucējumus, nekā bērni un pusaudži, kuriem ir raksturīgas vai nu internalizētās vai eksternalizētās problēmas.

Savukārt, balstoties uz Achenbaha uzvedības novērtējuma anketas rādītājiem (CBCL; Achenbach, 1991), vairāki pētnieki ir nonākuši pie secinājuma, ka bērniem ar eksternalizētām grūtībām ir raksturīga vājāka kognitīvā, akadēmiska un sociālā funkcionēšana, nekā bērniem ar internalizētām grūtībām (Cohen, Gottlieb, Kershner, & Wehrspann, 1985; McConaughy, Achenbach & Gent, 1988). Šie secinājumi var daļēji izskaidrot to, ka bērni ar dominējošām eksternalizētām problēmām biežāk nonāk dažādu atbalsta speciālistu redzeslokā, nekā bērni ar internalizētām problēmām.

Apkopojot zinātniskos pieņēmumus par eksternalizētām un internalizētām problēmām, iepriekšējo pētījumu rezultātus un veiktos secinājumus, pirmkārt, jāuzsver, ka eksternalizētās un internalizētās problēmas nozīmīgi ietekmē gan pusaudžu tagadējo, gan arī turpmāko sociālo un emocionālo labklājību, attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem, kā arī sasniegumus. Otrkārt, jāatzīmē, ka neskatoties uz to, ka eksternalizētie un internalizētie simptomi veido vienotu problemātiskās uzvedības konstruktus, tie apraksta dažādas disfunkcijas manifestācijas un var būt saistīti ar dažādām blakus pastāvošām grūtībām. Tādēļ promocijas darba autore pētot pusaudžu uzvedības izpausmes saistībā ar ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumiem analizē gan eksternalizētās, gan internalizētās uzvedības problēmu izpausmes.

1.1.4. Eksternalizētas/ internalizētas problēmas un DSM-IV psihisko traucējumu klasifikācija

Psiholoģisko problēmu klasifikācijas vispārējs mērķis ir piedāvāt sava veida specializēto valodu – vispārpieņemto terminu kopu – ar kuras palīdzību psihiatri, klīniskie psihologi vai pētnieki var aprakstīt traucējumus, ko viņi pēta vai ārstē (Krol, De Bruyn, Coolen & van Aarle, 2006). Bērnu un pusaudžu psihopatoloģijā ir plaši izplatītas divas klasifikācijas sistēmas, kuras pamatojas uz divām atšķirīgām pieejām: psihisko traucējumu klasifikācijas pieeja, kas ir atspoguļota DSM-IV rokasgrāmatā (*The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, DSM- IV*) un klasifikācijas sistēma, kas balstās uz Bērnu uzvedības novērtēšanas aptauju (Child Behavior Checklist; CBCL; (Achenbach, 1991). DSM-IV ir mūsdienās speciālistu vidē vadošā klasifikācija, kas tiek izmantota gan klīniskajā darbā, gan pētniecībā. DSM-IV ir kategoriju sistēma, kas balstās uz nozares ekspertu vērtējumiem un aprakstiem par traucējumu simptomiem. Savukārt, Bērnu uzvedības novērtēšanas aptaujas traucējumu klasifikācija ir empīriski pamatota psihometriskā sistēma, kas tiek pārsvarā izmantota pētījumos. Šī klasifikācija nav domāta diagnožu uzstādīšanai, tomēr tā var tikt izmantota kā papildu informatīva metode arī klīniskajā darbā.

Visbiežāk DSM balstītas diagnozes tiek noteiktas ar klīniskās intervijas palīdzību, kas padara diagnostikas procedūru par laikietilpīgu un līdz ar to arī dārgu. DSM – IV diagnostiski

kritēriji vairākumā gadījumu ļauj noteikt psihiskā traucējuma esamību (ir vai nav), nepiedāvājot speciālistam traucējumu smaguma novērtējumu. Savukārt, empīriski kvantitatīvās pieejas izmantošana psihopatoloģijas noteikšanai tipiski ir saistīta ar dažāda veida kvantitatīvām novērtēšanas skalām. Pateicoties kvantitatīviem skaitļiem vai noteiktām baļļu summām, var spriest par indivīda grūtību vai problēmu skaitu un smagumu, kas var tikt salīdzināts ar citu indivīdu klīniskās vai normatīvas izlases raksturojumiem.

Neskatoties uz to, ka Ahenbaha uzvedības novērtēšanas sistēma piedāvā ticamu un standartizētu instrumentu dažādu emocionālo un uzvedības problēmu noteikšanai (Lengua, et al., 2001), klīniskajā praksē speciālisti nereti saskaras ar to, ka ievērojama daļa pētījumu atklājumu, kas attiecas uz psihopatoloģiju un terapiju, ir formulēti tieši DSM-IV kategorijās. Tādēļ zinātniskajā literatūrā tiek aktualizēti jautājumi par saistībām starp Ahenbaha uzvedības novērtēšanas simptomu kategorijām un DSM-IV klasifikācijas kategorijām.

Vairāki pētījumi tika veikti ar mērķi salīdzināt klīniski diagnostiskās (DSM) un empīriski-kvantitatīvās pieejas (CBCL) konverģento un diverģento validitāti (Edelbrock & Costello, 1988; Ferdinand, et al., 2004; Hudziak, William Copeland, Stanger & Wadsworth, 2004). Kopumā tiek atzīmēta noteikta pārklāšanās starp DSM klasifikācijas diagnostiskiem kritērijiem un Ahenbaha uzvedības novērtēšanas apakšskalu rādītājiem. Ir veikti pētījumi, kuros tiek salīdzināti rādītāji, kas iegūti no CBCL aptaujām un speciālistu (psihiatru vai psihologu) intervijām ar pacientiem, balstoties uz DSM kritērijiem. Šādu pētījumu rezultāti rāda ciešas saistības starp CBCL Uzmanības problēmu, Normu pārkāpjošās uzvedības un Agresīvās uzvedības apakšskalu rādītājiem un DSM balstītiem diagnosticētiem Uzmanības deficīta un hiperaktivitātes traucējumu, Uzvedības traucējumiem (*conduct disorder*), Opozicionāri-izaicinošas uzvedības traucējumiem (*oppositional defiant disorder*) (Edelbrock & Costello, 1988; Hudziak, et al., 2004). Savukārt, saistības starp CBCL internalizētām problēmām un DSM Traukmes vai Afektīviem traucējumiem ir vidēji ciešas (Edelbrock & Costello, 1988).

Līdzīgi kā vairākumā mūsdienu empīriskajos pētījumos, promocijas darba ietvaros problemātiskās uzvedības pētīšanai tika izmantota psihometriski kvantitatīvā pieeja, jo uzvedības pašnovērtējuma aptauja ir viegli administrējama metode ar augstu ticamību un validitāti, kura ļauj noteikt arī pētāmo problēmu smaguma variāciju.

1.2. Eksternalizēto un internalizēto problēmu attīstība un to ietekmējošie faktori

Mēģinot atbildēt uz jautājumu, kādēļ ievērojams skaits bērnu un pusaudžu piedzīvo emocionālas un uzvedības grūtības, tiek izdalītas četras ietekmējošo faktoru grupas. Pirmā faktoru grupa ir saistīta ar paša indivīda bioloģiskiem, fizioloģiskiem un sociāl-psiholoģiskiem raksturojumiem, kā piemēram: temperaments, dzimums, vecums, personības iezīmes, u.c. Otrā

faktoru grupā ietilpst ar ģimeni saistītie mainīgie; īpaša nozīme tiek piešķirta bērna vai pusaudža mijiedarbībai (attiecībām) ar vecākiem. Trešā faktoru grupa apvieno dažādas ārpus ģimenes sociālās apkārtējās vides ietekmes, kuras veido bērna mācīšanās pieredzi. Savukārt, ceturtajā faktoru grupā tiek iekļautas plašākas sabiedrības ietekmes (Muris, 2006).

1.2.1. Bioloģisko faktoru ietekme uz eksternalizēto un internalizēto problēmu attīstību

Viens no plaši analizētajiem ar pašu indivīdu saistītiem faktoriem, kas ir nozīmīgi psihopatoloģijas etioloģijā, ir ģenētika. Ģenētikas ietekme tipiski tiek atklāta dvīņu pētījumos. Pamatojoties uz to, ka vienolšunu dvīņiem ir simtprocentīgi vienāds ģenētiskais materiāls, bet divolšunu dvīņiem identiski ir tikai 50% gēnu, pētnieki nosaka iedzimtības faktora svarus dažādiem psihiskiem traucējumiem. Analizējot pusaudžu un jauniešu vidē trīs izplatītāko psihisko traucējumu (trauksme, depresija, uzvedības problēmas) etioloģiju, balstoties uz dvīņu pētījumu rezultātiem, pētnieki nonāca pie secinājuma, ka 50% no šo traucējumu variācijas var izskaidrot ar iedzimtības faktoriem (Rutter, Silberg, O'Conner, & Siminoff, 1999).

Saistībā ar iedzimtības ietekmi uz bērnu psihopatoloģijas attīstību, vairāki pētnieki atzīmē bērna temperamenta lomu. Temperaments attīstības un klīniskās psiholoģijas skatījumā tiek definēts kā bioloģiski pamatotas individuālās atšķirības uzvedības tendencēs, kuras parādās agrīnajā bērnībā un ir relatīvi stabilas dažādās situācijās un indivīdam pieaugot (Muris & Ollendick, 2005). Jāpiebilst, ka atšķirības starp temperamentu un personību zinātniskajā literatūrā nav tik skaidri noteiktas. Daži pētnieki raksturo temperamentu kā personības daļu, kas ir ģenētiski noteikta (Carey & DiLalla, 1994). Citi uzskata, ka temperaments ir bērna attīstošās personības izpausme, kas var tikt novērota (Matthews, Deary & Whiteman, 2003, kā minēts Muris & Ollendick, 2005). Tomēr lielākā daļa attīstības un klīniskās psiholoģijas nozares pētnieku piekrīt, ka temperaments iekļauj tikai indivīda pamata reaktivitātes un pašregulācijas procesus. Temperaments tiek raksturots kā personības afektivitātes, ierosas un uzmanības kodols, kas neiekļauj tādus personības aspektus kā domas, spējas, ieradumi, vērtības, aizsardzības, morāle, sociālās pārlicības (Janson & Mathiesen, 2008). Balstoties uz mūsdienu zinātniskajā literatūrā plaši izplatīto pieņēmumu par to, ka indivīda attīstību nosaka bioloģisko, psiholoģisko un sociālo faktoru mijiedarbība, var secināt, ka temperamenta izpausmes nodrošina dažus sākuma pieturpunktus attīstības procesam, taču nenosaka tā rezultātu.

Viena no biežāk pieminētām temperamenta dimensijām saistībā ar uzvedības un emocionālām problēmām ir negatīvās afektivitātes dimensija. Negatīvā afektivitāte atspoguļo psiholoģisko nestabilitāti un noslieci izjust bailes, dusmas un bēdas (Muris & Ollendick, 2005; Putnam, Garstein & Rothbart, 2006). Pētījumu rezultāti norāda, ka bērni un pusaudži ar augstu negatīvu afektivitāti ir pakļauti lielākam psihisko problēmu attīstības riskam (Asendorpf & Van

Aken, 2003; Erler, Evans, & McGhee, 1999; Huey & Weisz, 1997). Turklāt, tika konstatēts, ka augsts bērna negatīvās afektivitātes līmenis ir saistīts ar zemāku mātes atsaucību (Owens, Shaw, & Vondra, 1998), kas, savukārt, var traucēt drošas piesaistes veidošanos un, līdz ar to, arī palielināt turpmāku risku internalizēto un eksternalizēto problēmu attīstībai (Kochanska, 1995).

Tomēr ir svarīgi pieminēt, ka saistību starp temperamentu un psihopatoloģiju nevar reducēt uz bioloģiski noteiktiem emocionalitātes rādītājiem. Pēdējā desmitgadē zinātniskajā literatūrā arvien vairāk parādās pētījumi par reakciju apzināto kontroli (*effortful control*), kas tiek dēvēta par regulējošo temperamenta faktoru, jo palīdz indivīdam modulēt savas emocionālās reakcijas. Reakciju apzinātā kontrole tiek definēta kā spēja aplāpēt vai kavēt dominējošo automātisko atbildes reakciju, lai izpildītu subdominanto atbildes reakciju (Rothbart, 2004). To veido divas nozīmīgas komponentes: apvaldīšanas/ kavēšanas kontrole (*inhibitory control*), kas attiecas uz indivīda spējām nepieciešamības gadījumā apvaldīt savu rīcību, un uzmanības kontrole, kas var tikt definēta kā spēja fokusēt un pārslēgt uzmanību, kad nepeciešams. Var vilkt zināmas paralēles starp reakciju apzināto kontroli un neiropsiholoģijā plaši pētīto konstruktu, kas tiek dēvēts par „vadības funkcijām” (*“executive functions”*). Tomēr ir jāatzīmē, ka vadības funkcijas iekļauj sarežģītākus kognitīvos procesus, nekā reakciju apzinātā kontrole, kas ir saistīta ar elementārākām regularitātes funkcijām. Kaut gan līdzīgi kā vadības funkcijas, regulatīvas temperamenta iezīmes parasti nosaka ar kognitīvo izpildījuma testu palīdzību, kas mēra bērna uzmanības un uzvedības kontroles spējas (Murray & Konchanska, 2002).

Uzvedības kavēšanas sistēma ir saistīta ar tādām zemgarozas struktūrām kā hipokamps, un limbiskās sistēmas veidojumiem, kuriem ir neirofizioloģiskās saiknes ar smadzeņu garozas pieres daivām. Šī uzvedības kavēšanas sistēma signalizē indivīdam par draudu vai soda iespējamību, liekot izvairīties no noteikta veida uzvedības. Pateicoties aktivitātei šajā sistēmā, indivīds izjūt trauksmi, kas liek viņam pārtraukt rīcību un analizēt apkārtējās vides turpmākos signālus (Muris & Ollendick, 2005).

Mūsdienu temperamenta pētnieki norāda, ka indivīda ievainojamību veido augsts negatīvās afektivitātes līmenis kombinācijā ar nepietiekošu reakciju apzināto kontroli (Calkins & Fox, 2002). Augsts negatīvās afektivitātes līmenis veicina psiholoģisko grūtību attīstību, tomēr šī reaktīvā temperamenta iezīme var tikt kompensēta ar labi attīstītām apzinātās kontroles funkcijām. Piemēram, negatīvie dzīves notikumi vai stress rada bērnos negatīvus pārdzīvojumus, kas var būt īpaši intensīvi bērniem ar paaugstinātu reaktivitātes līmeni. Tomēr pētnieki atzīmē, ka tikai bērniem ar nepietiekošu reakciju apzināto kontroli būs grūtības adekvāti tikt galā ar šiem emocionālajiem pārdzīvojumiem. Šīs grūtības var izpausties kā izvairīga vai agresīva uzvedība, noslēgšanās/ nomāktība. Kā norāda Muris un Ollendick (Muris & Ollendick, 2005), bērni un pusaudži ar labām spējām apzināti kontrolēt savas reakcijas ir vairāk spējīgi regulēt savas negatīvās emocijas, izmantojot elastīgākas un efektīvākas stresa pārvarēšanas stratēģijas. Šie

pieņēmumi tiek apstiprināti arī empīriskajos pētījumos, kas norāda uz reaktīvu un regulatīvu temperamenta iezīmju unikālo ietekmi uz pusaudžu un jauniešu psihopatoloģisko simptomu biežumu (Eisenberg, et al., 2005; Muris, De Jong & Engelen, 2004).

Analizējot saistības starp temperamenta iezīmēm, indivīda uzvedību un audzināšanu, zinātniskajā literatūrā tiek atzīmēts, ka bērna uzvedības izpausmju attīstība ir atkarīga arī no tā, cik lielā mērā bērna temperamenta raksturojumi ļauj viņam adaptīvi funkcionēt dotajā apkārtējā vidē. Veiksmīgākus rezultātus bērns var sasniegt, kad vecāki, skolotāji var veidot tādu apkārtējā vidi, kas atbilstu, būtu saskaņā ar viņa temperamenta raksturojumiem (Chess & Thomas, 1996). Temperamenta raksturojumu nesaskaņotība/ nesaderība starp bērnu un pieaugušo bieži rada audzināšanas grūtības vecākiem vai citiem aprūpētājiem, kas var veicināt neatbilstošu un/ vai neefektīvu disciplinēšanas tehniku izmantošanu tādā veidā vēl pastiprinot bērna problemātisko uzvedību. Tādas negatīvas temperamenta iezīmes kā augsta negatīvā emocionalitāte un nepietiekoša reakciju apzinātā kontrole var ne tikai ietekmēt vecāku atsaucību, bet arī veicināt biežāku nelabvēlīgu audzināšanas paņēmienu izmantošanu, kas var palielināt bērna uzvedības un emocionālās grūtības (Lengua, 2006; Lengua & Kovacs, 2005).

Apkopojot iepriekšminēto var secināt, ka pētot problemātisko uzvedību un to ietekmējošus mainīgos un interpretējot iegūtos rezultātus, ir svarīgi ņemt vērā indivīda bioloģisko faktoru ietekmi uz potenciālām psihopatoloģijas izpausmēm, kuras ir izpētes fokusā.

1.2.2. Sociāl-psiholoģisko faktoru ietekme uz problemātiskās uzvedības attīstību

Analizējot pusaudžu problemātiskās uzvedības attīstību un iespējamo sociāl-psiholoģisko faktoru ietekmi un uzvedības izpausmēm, zinātniskajā literatūrā bieži tiek izmantota riska un aizsargājošo faktoru paradigma (Henderson, et al., 2006; Szapocznik & Coatsworth, 1999). Pieņēmums par to, ka indivīda attīstību un sasniegumus pozitīvi vai negatīvi ietekmē, veicina vai kavē noteikti apkārtējās vides mainīgie ir pamatā lielam vairumam zinātnisko pētījumu par pusaudžu eksternalizēto un internalizēto uzvedību. Šo pētījumu mērķis ir identificēt apstākļus vai nosacījumus, kuri pazemina vai paaugstina bērnu un pusaudžu psihopatoloģijas attīstības varbūtību. Riska un aizsargājošo faktoru paradigmas ietvaros par riska faktoriem tiek dēvēti tie faktori, kas veicina negatīvas uzvedības izpausmes, savukārt, par aizsargājošiem faktoriem tiek uzskatīti tie faktori, kas pozitīvi ietekmē indivīda attīstību un mazina problemātiskās uzvedības attīstības risku.

Riska un aizsargājošo faktoru pētniecība ir attīstījusies no epidemioloģijas un eksperimentālās psihopatoloģijas, taču tās rezultātu praktiskā pielietojamība ļauj to uzskatīt par ļoti nozīmīgu aspektu attīstības psiholoģijā un stūrakmeni prevences zinātnē (Szapocznik & Coatsworth, 1999). Pēdējo četrdesmit gadu laikā pētījumi ir norādījuši uz virkni faktoru, kas

pozitīvi vai negatīvi ietekmē pusaudžu uzvedības un emocionālās izpausmes. Ir konstatēts, ka ar negatīviem attīstības rezultātiem un adaptācijas grūtībām pusaudžu gados ir saistīti šādi individuāla līmeņa mainīgie: zems sociālo un kognitīvo kompetenču līmenis, vāji attīstītas lēmumu pieņemšanas, problēmu un konfliktu risināšanas spējas, kā arī spējas pretoties vienaudžu negatīvai ietekmei (Caplan, et al., 1992; Crick & Dodge, 1994; Guerra & Slaby, 1990; Lansford, et al., 2006). Pētot ģimenes raksturojumus, ir atklāta vecāku audzināšanas stila saistība ar pusaudžu problemātisko uzvedību: bargi un nekonsekventi disciplinēšanas paņēmieni, augsts vecāku un bērnu konfliktu līmenis, zemas ģimenes locekļu komunikācijas un konfliktu risināšanas spējas tika atzītas par riska faktoriem (Granic, Hollenstein, Dishion & Patterson, 2003; Steinberg, Mounts, Lamborn & Dornbusch, 1991). Pētot uzvedības un emocionālo grūtību saistības ar skolas dzīvi, pētnieki identificēja riska un aizsargājošus faktoros, saistītus ar indivīda akadēmiskiem sasniegumiem vai neveiksmēm (Englund, Egeland, Oliva & Collins, 2008; Nelson, Benner, Lane & Smith, 2004; Richards & Symons, 1995).

Apraksti un secinājumi par daudzveidīgiem, vienkāršiem un kompleksiem faktoriem, kas pozitīvi vai negatīvi ietekmē bērnu un pusaudžu adaptāciju un uzvedības izpausmes, kļuva par nozīmīgu pamatu zinātniskiem mēģinājumiem tos sistematizēt, veidojot problemātiskās uzvedības attīstību modeļus, uz kuriem balstīt zinātniski pamatotas intervences programmas. Piemēram, Hokins ar kolēģiem (Hawkins, et al., 1992), balstoties uz iepriekšējo gadu pētījumiem par pusaudžu atkarību izraisīto vielu lietošanas riska un aizsargājošiem faktoriem, sistematizēja tos septiņpadsmit kategorijās. Šīs septiņpadsmit kategorijas, savukārt, tika apvienotas zem divām augstāka līmeņa kategorijām: kontekstuālie faktori jeb apkārtējās vides faktori un individuālie vai intrapersonālie faktori.

Pusaudžu uzvedības problēmu pētniecībā visbiežāk tiek izmantoti tādi riska un aizsargājošo faktoru modeļi, kas apkopo gan kontekstuālus, gan intrapersonālus ietekmējošos faktoros. Šie modeļi balstās uz pieņēmumu, ka riska faktori, sinerģiski apvienojoties un mijiedarbojoties, izraisa pusaudžu funkcionēšanas grūtības. Turklāt, tiek atzīmēts, ka divu riska faktoru kopēja ietekme ir spēcīgāka par summāro šo faktoru ietekmi, ja tie tiek ņemti atsevišķi (Farrington, 1995).

Balstoties uz promocijas darba ietvaros izvirzīto mērķi un pētījuma uzdevumiem tika pieņemts lēmums, veidojot zinātniskās literatūras pārskatu, īpašu uzmanību veltīt tiem teorētiskiem modeļiem, kuri indivīda attīstības rezultātu skaidrojumā apkopo gan intrapersonālos, gan apkārtējās vides ietekmējošos faktoros. Tas palīdz veidot plašāku un dziļāku izpratni par pētāmo mainīgo attīstību un potenciāliem to ietekmējošiem mainīgajiem un līdz ar to arī korektāk interpretēt pētījumā iegūtās saistības.

1.2.2.1. Sociāl-psiholoģiskie ietekmējošie faktori problemātiskās uzvedības attīstības modeļa skatījumā

Problemātiskas uzvedības attīstības modelis, kuru ir izstrādājis Džesors (Jessor, 1987;1993), apraksta pusaudžu uzvedības problēmu attīstību, apvienojot ietekmējošos riska un aizsargājošus faktoros trīs pamata sistēmās: uztvertās apkārtējās vides sistēma, personības sistēma un uzvedības sistēma. Džesora koncepcijā riska faktori tiek dēvēti par problemātisko uzvedību provocējošiem jeb veicinošiem (*instigations*) faktoriem, savukārt aizsargājošie faktori – par kontrolējošiem vai kavējošiem (*controls*). Veicinošo un kontrolējošo/ kavējošo faktoru bilance katrā sistēmā nosaka indivīda noslieci uz problemātisko uzvedību vai psihosociālo sabiedrības normu ievērošanu (Donovan & Jessor, 1985; Jessor, 1987).

Konceptualizējot uztvertās apkārtējās vides sistēmu, autors norāda, ka tā iekļauj sociālo kontroli, apkārtējo cilvēku uzvedības modeļus un sociālo atbalstu. Problemātiskas uzvedības attīstību veicina šādi šīs sistēmas mainīgie: zema normu pārkāpjošas uzvedības nosodīšana no vecāku puses, normu pārkāpjošas uzvedības atzīšana no vienaudžu puses, zema vecāku kontrole un atbalsts, zema sakritība starp vecāku un vienaudžu ekspektācijām, pazemināta vecāku ietekme (salīdzinot ar vienaudžu ietekmi) (Jessor, 1987; Costa, 2008).

Personības sistēma iekļauj virkni savstarpēji saistītu, intrapersonālu sociāli-kognitīvo mainīgo lielumu, piemēram: indivīda vērtības, ekspektācijas, pārliecības, attieksme pret sevi un apkārtējo sabiedrību. Problemātiskas uzvedības attīstības modeļa ietvaros pētnieki apraksta personības sistēmas mainīgos kā tādus, kas raksturo indivīda sociālās iemācīšanās un attīstības pieredzi. Pie problemātiskas uzvedības attīstību veicinošiem personības sistēmas faktoriem pieskaita pusaudža zemu akadēmisko sasniegumu vērtību, augstu neatkarības vērtību, paaugstinātu sociālo kriticismu, paaugstinātu atsvešināšanos, zemu pašvērtējumu, lielāku attieksmes toleranci pret pārkāpumiem un zemāku reliģiozitāti (Jessor, 1987; Costa, 2008).

Uzvedības sistēma iekļauj kā indivīda problemātiskās uzvedības izpausmes, tā arī indivīda konvencionālās jeb sociāli vēlamas uzvedības izpausmes (*conventional behaviour*). Problemātiskā uzvedība iekļauj sevī tādas izpausmes kā alkohola lietošana, smēķēšana, citu atkarību izraisošo vielu lietošana, dažāda veida normu pārkāpjoša uzvedība. Jebkura problemātiskās uzvedības izpausme paaugstina varbūtību cita problemātiskās uzvedības veida attīstībai. Šīs saistības tiek skaidrotas ar to, ka pusaudžu sociālās apkārtējās vides organizācija piedāvā iespējas mācīties un praktizēt tos kopā pie vieniem apstākļiem. Turklāt, dažādām problemātiskās uzvedības izpausmēm var būt līdzīga psiholoģiska nozīme un funkcijas, piemēram, atklāta vispārpieņemto normu noliegšana, neatkarības no vecāku kontroles pieteikšana. Konvencionālā uzvedība iekļauj uzvedības veidus, kas ir sociāli atbalstāmi un sagaidāmi, ko sabiedrība raksturotu kā pusaudžiem atbilstošus. Kā piemērus pusaudžu

konvencionālajai uzvedībai var minēt iesaistīšanos skolas sociālajā dzīvē, pulciņu un sporta sekciju apmeklēšanu, baznīcas apmeklēšanu. Skola un baznīca var tikt aprakstītas kā konvencionālās socializācijas institūti, kas veicina pusaudžu orientāciju uz sabiedrībā pieņemtām normām un vērtībām, un, līdz ar to, arī viņu adaptāciju plašākās sabiedrības prasībām. Izejot no šīs sistēmas mainīgajiem, tiek norādīts, ka problemātisku uzvedību veicina indivīda iesaistīšanās citā problemātiskajā uzvedībā un zema iesaistīšanās konvencionālajā uzvedībā (Jessor, 1987; Costa, 2008).

Džessora izstrādātais modelis tika vairākkārt apstiprināts kā šķērsriezuma, tā arī longitudinālajos empīriskajos pētījumos analizējot tādu pusaudžu, jauniešu un pieaugušo problemātisko uzvedību kā alkohola lietošana, smēķēšana, riskantā braukšana, pāragra seksuālā aktivitāte, normu pārkāpjoša uzvedība (Costa, Jessor & Turbin, 2007; Jessor, et al., 2003; Turbin, et al., 2006).

Džessora problemātiskās uzvedības attīstības modelis un citi šāda veida sistemātiskie modeļi piedāvā struktūru, kas palīdz identificēt riska un aizsargājošo faktoru kategorijas, kas līdzīgi parādās vairākos pētījumos. Tomēr šī teorētiskā paradigma un ietekmējošo faktoru kopas struktūra pārsvarā uzmanības fokusā patur indivīda mijiedarbību ar vienu apkārtējās vides sfēru (piem., ģimeni, skolu, vienaudžu grupu), noraidot potenciāli nozīmīgu ietekmi no vairāku apkārtējās vides sistēmu raksturojumu mijiedarbības (Szapocznik & Coatsworth, 1999). Var secināt, ka riska un aizsargājošo faktoru modeļi efektīvi organizē mūsu zināšanas dažādās indivīda attīstību ietekmējošās sistēmās, taču pilnībā neizskaidro ietekmējošo mainīgu savstarpējās saistības un mijiedarbības ietekmi.

1.2.2.2. Sociāl-psiholoģiskie ietekmējošie faktori integratīvo modeļu skatījumā

Pētījumu gaitā ir secināts, ka problemātiskās uzvedības attīstību ietekmējošie mainīgie nav paši par sevi neatkarīgi, bet ir savstarpēji saistīti (Bronfenbrenner, 1979). Tādējādi, var pieņemt, ka riska un aizsargājošo faktoru ietekme uz indivīda attīstību un uzvedību var tikt dziļāk saprasta, pamatojoties uz kompleksiem integratīvajiem modeļiem, kas apraksta saistības starp dažādu līmeņu un sistēmu mainīgajiem. Šo saistību un ietekmējošo mainīgo mijiedarbības nozīme tiek īpaši uzsvērta mūsdienu zinātniskajā literatūrā (Coatsworth, et al., 2000; France, 2000; Harris, 2007; Nilsson, et al., 2006). Lai izprastu pusaudžu uzvedības problēmu attīstības daudzfaktoru etioloģiju, mūsdienu pētnieki arvien vairāk paļaujas uz tā saukto ekoloģisko attīstības perspektīvu. Tādēļ, lai analizētu pusaudžu adaptīvās vai neadaptīvās uzvedības attīstības trajektorijas, promocijas darba ietvaros tiek aplūkoti arī šādi integratīvie attīstības modeļi: Bronfenbrennera (Bronfenbrenner, 1979) ekoloģiskās attīstības teorija un strukturālā ekosistēmu teorija, ko ir piedāvājuši Žapocņiks un Kotsvorts (Szapocznik & Coatsworth, 1999).

Ekoloģiskā attīstības teorija

Ekoloģiskās attīstības teorija, ko ir izstrādājis Bronfenbreners (Bronfenbrenner, 1979), balstās uz pieņēmumu, ka indivīda attīstību nosaka iedzimtības un apkārtējās vides faktoru mijiedarbība. Apkārtējā vide diferencē un aktualizē bioloģisko potenciālu. Katrā attīstības posmā mijiedarbība starp iedzimtības un vides faktoriem veido izmaiņas, kuras var izsaukt citas izmaiņas indivīda attīstībā. Dažādas apkārtējās vides ietekmes darbojas kā katalizatori, kas atbloķē indivīda potenciālu (Bronfenbrenner & Ceci, 1994; Bronfenbrenner & Moris, 2006).

Apkārtējo vidi, saskaņā ar ekoloģiskās sistēmas pieeju, veido fiziskie, psiholoģiskie un sociālie konteksti, kuri var tikt kategorizēti vairākās apakšsistēmās: mikrosistēmas, mezosistēmas, ekzosistēmas un makrosistēmas. Vistiešāk indivīda attīstību ietekmē mikrosistēmas, kuras veido indivīda funkcionēšanas apstākļus. Bērnu un pusaudžu attīstībai nozīmīgākas mikrosistēmas ir ģimene, skola, vienaudžu grupa, tuvākie kaimiņi. Svarīgi atzīmēt, ka mikrosistēmu līmeņa mainīgos raksturo divvirzienu savstarpējās saistības, kuru skaits un komplicētība palielinās līdz ar indivīda attīstību, nodrošinot daudzveidīgāku kontekstu izaugsmei (Bronfenbrenner, 1979).

Mezosistēmu līmeņi veido saistības starp mikrosistēmām. Šīs saistības neiekļauj pašu indivīdu, taču netieši ietekmē viņa attīstību. Viens no galvenajiem mezosistēmas funkcionēšanas principiem postulē: jo ciešākas un savstarpēji papildinošākas (*more complementary*) ir saistības starp mikrosistēmām, jo pozitīvāk šī mezosistēma ietekmē indivīda attīstību (Garbarino, 2001). Mezosistēmas ar vājām vai pretrunīgām saistībām paaugstina risku neadaptīvās uzvedības attīstībai. Savukārt, ja mezosistēmiskās saistības ir stipras un abu mikrosistēmu pārstāvji darbojas vienoti un saskaņoti, pastiprinās pozitīva ietekme. Piemēram, ja ģimenes-skolas mezosistēmā vecāki un skolotāji līdzīgi augstu vērtē bērna sociālo un akadēmisko izaugsmi, ja vecāki veicina pozitīvu bērna attieksmi pret skolu un skolas aktivitātēm, ģimenes un skolas mikrosistēmas labvēlīgāk ietekmēs bērna akadēmisko un sociālo attīstību.

Ekzosistēmu līmeni veido sistēmas, kuras ir pilnīgi neatkarīgas no paša bērna. Šīs sistēmas ietekmē bērna attīstību netieši, ietekmējot mezosistēmiskās saistības vai arī bērna mikrosistēmu dalībnieku funkcionēšanu. Kā piemēru ekzosistēmas mainīgajiem var minēt sekojošos sociāldemogrāfiskos rādītājus: vecāku vecums, izglītības līmenis, profesionālā nodarbošanās, ģimenes sociālekonomiskais statuss un materiālās labklājības līmenis. Zinātnisko pētījumu rezultāti ir vairākkārt apstiprinājuši saistības starp eksosistēmu mainīgajiem un indivīda attīstības rezultātiem. Piemēram, tika atklāts, ka pusaudžu vecāku vecums var pastarpināti ietekmēt pusaudža attīstību caur ietekmi uz to, cik lielu sociālu un emocionālo atbalstu viņi var piedāvāt pusaudzim (Logsdon & Gennaro, 2005). Interpretējot rezultātus pētnieki atzīmē, ka gados ļoti jauniem vecākiem var būt nepiepildītas gaidas un nerealizētie mērķi izglītības un karjeras jomā, kas var negatīvi ietekmēt viņu pašapziņu un pašefektivitātes pārliecību. Gados vecākiem

vecākiem nereti ir raksturīgi ļoti konservatīvi uzskati par jautājumiem, ar ko ikdienā sastopas pusaudzis, kas var ietekmēt savstarpējas attiecības ģimenē un, līdz ar to, arī atbalstu, ko pusaudzis var saņemt no vecākiem. Pētījumu rezultāti apliecina ekzosistēmas mainīgo nozīmību norādot arī to, ka vecāku izglītības līmenis, ienākumi un profesionālā nodarbošanās ietekmē kā indivīda, tā arī visas ģimenes psiholoģisko labklājību (Malmstrom, Sundquist & Johansson, 1999).

Makrosistēmu veido apkārtējās vides vispārējās ietekmes, ko veido sabiedrības ideoloģija un kultūra. Politiskās, sociālās un kultūras ideoloģijas ietekmē indivīda attīstību caur savu ietekmi uz bērna mikrosistēmām, mezosistēmām un ekzosistēmām. Kā piemēru makrosistēmiskām ietekmēm var minēt likumdošanu un kultūrvides tradīcijas (Bronfenbrenner, 1979).

Strukturālā ekosistēmu teorija

Strukturālā ekosistēmu attīstības paradigma attīstījās no mēģinājumiem integrēt strukturētas ģimenes sistēmu teorijas (piem. Minuchin, 1974) ar plašāku ekoloģisko fokusu uz aizsargājošiem un riska faktoriem. Šīs teorētiskās perspektīvas attīstības mērķis bija vienā modelī apvienot sociālās apkārtējās vides dažāda līmeņa indivīda attīstību ietekmējošos mainīgos lielumus (Szapocznik & Coatsworth, 1999). Strukturālā ekosistēmu teorija balstās uz Bronfenbrennera sociālās ekoloģijas teoriju un izdalītām mikro-, mezo-, ekzo- un makro- ietekmējošām sistēmām, īpašu uzsvaru liekot uz to, kā sistēmas ietekmē viena otru, un to, kā šī mijiedarbība starp sistēmām ietekmē indivīda attīstības rezultātus (Schwartz, et al., 2006). Pamatojoties uz empīriskiem pētījumiem par strukturēto ģimenes terapiju un ģimenes līmeņa intervencēm, strukturālā ekosistēmu teorija postulē, ka ģimenes mikrosistēma ir centrāla bērna sociālajā apkārtējā vidē. Norādot, ka ģimene ir mikrosistēma ar vistiešāko ietekmi uz bērna attīstību, šīs paradigmas pārstāvji lielu uzmanību pievērš tam, kā citu apakšsistēmu mainīgie veido ģimenes funkcionēšanu un, secīgi, arī indivīda attīstību.

Izpratne par bio-psiho-sociālo mainīgo savstarpējo mijiedarbību, pēc promocijas darba autore viedokļa, aklāj un uzsver problemātiskās uzvedības attīstības modeļa komplikētību, kā arī iespējamo individuālo attīstības scenāriju (ceļu) daudzveidību. Var secināt, ka kaut gan zinātnisko pētījumu fokusā parasti ir viena vai otra līmeņa mainīgie (piemēram: ar ģimeni vai skolu saistītie mainīgie, savstarpējās attiecības raksturojošie mainīgi, sabiedrības vērtības, kultūru un tradīcijas raksturojošie mainīgi, u.c.), reāla ietekmējošo faktoru kopa ir daudz plašāka. Turklāt, ir jāatzīmē, ka integratīvo modeļu ietvaros uzsvērtā mijiedarbība starp indivīda attīstību ietekmējošiem mainīgajiem ļauj norādīt arī uz daudzveidīgām profilaktisko pasākumu un palīdzības sniegšanas iespējām. Profilaktiskie pasākumi var tikt realizēti dažādos ietekmējošo faktoru sistēmu līmeņos: indivīda līmenī, piedāvājot atbalstu pašam pusaudzim; ģimenes līmenī, iesaistot problēmas risināšanā pārējos ģimenes locekļus, uzlabojot savstarpējo komunikāciju un

problēmu risināšanas iemaņas; kā arī plašākas sabiedrības līmenī, piemēram, attīstot valsts likumdošanas projektus vai strādājot pie sabiedrības tradīciju un vērtību stiprināšanas.

1.3. Ģimenes psiholoģiskā vide un pusaudžu eksternalizētās un internalizētās problēmas

Iepriekš veiktie pētījumi par personības attīstības pozitīviem un negatīviem aspektiem pusaudžu vecumā norāda, ka pusaudzīm ir vajadzīga zināma psiholoģiskā neatkarība no vecākiem un ģimenes, ka arvien vairāk palielinās vienaudžu kā referentās grupas ietekme. Tomēr, neskatoties uz to, pozitīva ģimenes vide un emocionālais atbalsts no pieaugušajiem ir ļoti būtiski nosacījumi pusaudžu efektīvai funkcionēšanai un attīstībai (Aydin & Oztutuncu, 2001; Karpova, 2006; Matheis & Adams, 2004; Sebre, u.c., 2008; Shek & Lee, 2005).

1.3.1. Vecāku audzināšanas stili un pusaudžu attīstība

Analizējot ģimenes lomu bērnu un pusaudžu attīstībā, Stais un Barera (Stice & Barrera, 1995) izdala diva veida pieejas socializācijas procesa izpratnē. Viena pieeja aplūko bērna socializāciju kā vienvirziena procesu, kura ietvaros ģimene ietekmē bērnu. Savukārt, otrās pieejas ietvaros tiek postulēts, ka socializācija ir divvirzienu process, kura laikā notiek mijiedarbība un abpusēja ietekme starp bērnu un ģimeni. Hartups (Hartup, 1978) norāda, ka lielāka daļa pētījumu par bērnu un pusaudžu problemātisko uzvedību balstās tieši uz pieņēmumiem par ģimenes vienvirziena ietekmi uz bērna attīstību. Kā apzīmējumu vienvirziena socializācijas paradigmai Hartups izvirzīja terminu „sociālo veidņu modelis” (*social mold model*), apliecinot, ka vecāku uzvedība un audzināšanas paterni, ģimenes psiholoģiskā vide nosaka bērna attīstību. Socializācijas procesi ģimenē tiek aplūkoti kā veidne, kurā tiek ievietots bērns. Kopumā tiek postulēts, ka neefektīva vecāku audzināšana, atbalsta un pozitīvās kontroles trūkums veicina bērna uzvedības problēmas. Savukārt pozitīvas attiecības ģimenē, vecāku atbalsts un atbilstoša bērna uzvedības pārraudzība veicina pusaudža adaptācijas spējas un mazina varbūtību, ka pusaudzis iesaistīsies devianto vienaudžu grupā (Stice & Barrera, 1995; Huh, et al., 2006).

Visplašāk pētītās vecāku audzināšanas dimensijas saistībā ar bērnu un pusaudžu problemātisko uzvedību ir vecāku atbalsts (t. sk. bērna pieņemšana/ noraidīšana, emocionālais siltums/ naidīgums, atsaucība), vecāku kontrole (t. sk. prasīgums, disciplīna, autonomijas veicināšana/ psiholoģiskā kontrole) un uzvedības pārraudzība jeb monitorings.

Vecāku atbalsts ietver sevī tādus aspektus kā praktiskas palīdzības sniegšana, draudzīga un emocionāli tuvas attiecības, uzticamība, droša piesaiste (Barber, Stoltz & Olsen, 2005). Pētījumos vairākkārt apstiprinās vecāku atbalsta saistība ar pozitīviem pusaudžu attīstības

jaunveidojumiem (Wissink, Dekovic & Meijer, 2006), piemēram, pusaudžu vispārējo pašcieņu, savstarpējo attiecību prasmēm (Laursen, Furman & Mooney, 2006). Zinātniskajā literatūrā tiek arī atzīmēts, ka vecāku atbalsts kalpo par aizsargājošo faktoru mazinot traumējošo dzīves notikumu un apstākļu negatīvo ietekmi. Vecāku un citu ģimenes locekļu atbalsts lielā mērā veido tādu ģimenes psiholoģisko vidi, kas veicina bērnu un pusaudžu efektīvo problēmrisināšanas iemaņu un problēmu risināšanas stratēģiju apgūšanu (Windle, 1992; Zimmerman, et al., 2000). Zems uztvertais vecāku atbalsts norāda uz to, ka vecāki ir minimāli iesaistīti (piedalās) bērna dzīvē, kā arī uz emocionālās tuvības trūkumu savstarpējās bērna un vecāku attiecībās. Tādēļ zems uztvertais vecāku atbalsts ir saistīts gan ar pusaudžu problemātisko uzvedību, gan ar emocionālajām grūtībām (Barber, et al., 2005; Karpova, 2006; Sebre, u.c., 2008; Pirsko, 2010). Vecāku atbalsta nozīmīgumu pasvīturo arī longitudināla pētījuma ietvaros iegūtie dati par to, ka emocionālā atbalsta pieaugums no vecāku puses prognozē pusaudžu meiteņu depresijas simptomu mazināšanos (Stice, Ragan & Randall, 2004).

Pētījumu rezultāti, kas norāda uz vecāku kontroles lomu pusaudžu attīstībā, atšķirās atkarībā no kontroles definīcijas. Vecāku autoritārā jeb ierobežojošā autoritārā kontrole (t. sk. kontrole, kas balstās uz spēku, draudiem un fiziskiem sodiem) bieži tiek atzīta par mainīgo, kas negatīvi ietekmē bērnu attīstības jaunveidojumus, savukārt, autoritatīvā kontrole, kas vairāk balstās uz spriešanu, paskaidrojumiem un atbalstu, ietekmē bērna attīstību labvēlīgi (Gecas & Seff, 1990).

1997. gadā veiktā longitudinālā pētījuma rezultāti apliecināja, ka izjustā autoritārā kontrole no vecāku puses prognozē turpmāku pusaudžu pielāgošanās grūtību palielināšanos un pašvērtējuma un pašefektivitātes izjūtas pazemināšanos (Conger, Conger & Scaramella, 1997). Vairāku pētījumu rezultāti norāda arī uz saistībām starp vecāku autoritāro kontroli un pusaudžu internalizētas uzvedības problēmām (Krishnakumar, Buehler & Barber, 2003), augstākiem rādītājiem trauksmes un depresijas skalās (Pettit, Laird, Dodge, Bates & Criss, 2001), kā arī augstāku bezcerības izjūtu (Shek & Lee, 2005). Tika konstatēta arī saistība starp ģimenes paaugstināto kontroli un pusaudžu delinkvenci (Fletcher, Steinberg & Williams-Wheeler, 2004; Pettit et. al., 2001). Paaugstināta ģimenes kontrole var negatīvi ietekmēt pusaudžu stresa pārvarēšanas resursu attīstību, mazinot kompetences izjūtu un apmierinātību ar dzīvi (Shek, 2007).

Vēl viens vecāku kontroles aspekts, kas ir bieži pētīts saistībā ar pusaudžu uzvedību ir uzvedības pārraudzība jeb monitorings (Forehand, Miller, Dutra & Chance, 1997; Mounts, 2002). Uzvedības pārraudzības mēģinājumi var izpausties kā vecāku ierosinātas sarunas par bērna aktivitātēm, brīva laika pavadīšanu un draugiem, kā arī kā noteikumu uzstādīšana par to, kur bērni var iet un ar ko pavadīt savu brīvo laiku. Kaut gan tiek atzīmēts, ka veiksmīgam monitoringam ir nepieciešama arī bērna vēlēšanās dalīties ar informāciju, vecāki var iegūt

zināšanas par bērnu no dažāda veida avotiem, ieskaitot kopīgas aktivitātes ar bērnu, sarunas ar skolotājiem un citiem vecākiem (Laird, Pettit, Bates & Dodge, 2003).

Zinātniskajā literatūrā tiek bieži prezentēti dati, kas apliecina, ka vājš vecāku monitorings, jeb vāja bērnu uzvedības pārraudzība ir saistīts ar pusaudžu iesaistīšanos problemātiskajā uzvedībā (Barber, Olsen & Shagle, 1994; Barrera, Biglan, Ary & Li, 2001; Vieno, Nation, Pastore & Santinello, 2009). Neatbilstoša uzvedības pārraudzība no vecāku puses prognozē bērnu antisociālo uzvedību, augsta riska seksuālo uzvedību (Metzler & Noell, 1994), smēķēšanu (Biglan & Duncan, 1995), kā arī citu atkarību izraisošo vielu lietošanu (Ary, et al., 1999). Šie pētījumu rezultāti sasaucas ar empīriski pamatotiem secinājumiem, ka neatbilstoša uzvedības pārraudzība no vecāku puses ir saistīta ar pusaudžu lielāku iesaistīšanos devianto vienaudžu grupā (Ary & Duncan, 1999; Dishion, Patterson, Stoolmiller & Skinner, 1991).

Uzvedības pārraudzības koncepts izraisīja plašas diskusijas zinātniskajā literatūrā. Kaut gan monitorings tika vairākkārt aprakstīts kā nozīmīgs aizsargājošs faktors vecāku uzvedības raksturojumos, Kera un Stetins (Kerr & Stattin, 2000) prezentējot savu pētījumu rezultātus, norādīja uz nepieciešamību pārskatīt monitoringa konstrukta saturu, uzsvērot vairākus būtiskos aspektus. Pētnieki izvirzīja empīriski pamatotu pieņēmumu, ka pusaudžu uzvedība ir vairāk saistīta nevis ar to, vai vecāku uzvedība ir uzraudzoša, bet ar paša bērna gatavību dalīties ar personisko informāciju. Tieši pateicoties pusaudža gatavībai dalīties ar šo informāciju ar vecākiem, vecāki efektīvi pārraudzīt bērna uzvedību. Tika secināts, ka labas un uzticamas attiecības ar vecākiem veicina bērna atklātību un vēlēšanos stāstīt par savu ikdienu (Kerr & Stattin, 2000). No šī redzespunkta skatoties var pieņemt, ka monitorings nav tikai vecāku uzvedības mērījums, bet drīzāk vecāku un bērnu savstarpējo attiecību kvalitātes rādītājs.

1.3.2. Savstarpējo attiecību kvalitāte un pusaudžu attīstība

Savstarpējo attiecību kvalitāte ir plašāks koncepts nekā vecāku uzvedība vai vecāku audzināšanas stils. Vecāku uzvedība vai audzināšanas stila raksturojumi atspoguļo konkrētas mērķtiecīgas vecāku rīcības mijiedarbībā ar bērnu, savukārt savstarpējo attiecību raksturojumi atspoguļo gan vecāku, gan bērna ieguldījumu. Attīstības psiholoģijas pārstāvji norāda, ka bērna-vecāka savstarpējo attiecību kvalitāte lielā mērā kalpo par pamatu vecāku uzvedībai (Dekovic, Janssens & As, 2003)

Vairāku pētījumu rezultāti norāda, ka pusaudžu attīstībai nozīmīgāka ir savstarpējo attiecību kvalitāte, nevis konkrēta vecāku uzvedība. Piemēram, Čau (Chao, 2001) konstatēja, ka autoritatīvās kontroles pozitīvā ietekme uz pusaudžu akadēmiskajiem sasniegumiem lielā mērā tiek izskaidrota ar vecāku un pusaudža attiecību tuvību. Līdzīgi Dekovič ar kolēģiem (Dekovic, et al., 2003) analizējot dažādu ar ģimeni saistīto mainīgo (ieskaitot vecāku uzvedību) ietekmi uz

pusaudžu antisociālo uzvedību secināja, ka vecāku un bērnu attiecību kvalitātes rādītāji izskaidro vislielāko variācijas daļu. Longitudināla pētījuma ietvaros izpētot saistības starp pusaudžu eksternalizēto uzvedību, vienaudžu delinkvenci un vecāku audzināšanu pētnieki ir secinājuši, ka pozitīvas attiecības ar vecākiem, kuras veidojas pateicoties emocionāli atbalstošai audzināšanai un atbilstošai disciplinēšanai, var atturēt pusaudžus no iesaistīšanos deviantajā uzvedībā, ko var atbalstīt vienaudži (Mrug & Windle, 2009).

Turklāt velkot paralēles ar ekoloģisko attīstības perspektīvu, kas uzsver abpusējo ietekmi un mijiedarbību starp dažāda līmeņa mainīgajiem, var pieņemt, ka ģimenes attiecību raksturojumu izpēte var piedāvāt fundamentālāku un plašāku izpratni par pusaudžu problemātiskās uzvedības attīstību nekā atsevišķu vecāku uzvedības raksturojumu izpēte. Svarīgi būtu pieminēt, ka metaanalītiska pārskata autori, balstoties uz iepriekšējo gadu pētījumu rezultātu apkopojumu, ir secinājuši, ka vecāku un bērnu attiecību kvalitāte agrīnajā pusaudžu vecumposmā spēlē nozīmīgāku lomu dažādos attīstības raksturojumos un indivīda veiksmīgajā funkcionēšanā, nekā jaunākiem bērniem (Rothbaum & Weisz, 1994).

Pusaudžu vecumposms tiek kopumā raksturots ar ievērojamām izmaiņām ģimenes attiecībās, jo pusaudža gaidas attiecībā uz vecākiem, kā arī vecāku gaidas attiecībā uz savu bērnu mainās (Lerner & Galambos, 1998). Ģimenes ar saliedētākām, atvērtākām attiecībām šajā periodā var veiksmīgāk pielāgoties mainīgām ģimenes locekļu vajadzībām. Tādēļ tiek pieņemts, ka pusaudži no saliedētākām ģimenēm tiek mazāk pakļauti agresīvās un normu pārkāpjošas uzvedības attīstības riskam nekā pusaudži no mazāk saliedētām ģimenēm (Richmond & Stocker, 2006). Jo lielāka ir savstarpēja saskaņotība ģimenes attiecībās, jo vairāk vecāki spēj atbalstīt un veicināt pusaudža attīstības uzdevumu pozitīvu risinājumu. Jo atvērtāka un drošāka ir saskarsme starp pusaudzi un vecākiem, jo lielāka ir iespējamā saskaņa starp abpusējiem pienākumiem un gaidām. Jo vairāk vecāki iedrošina pusaudzi izpaust savas vajadzības un vēlmes, jo vairāk pusaudzis ir gatavs uzticēties vecākiem un pieņemt atbilstošu vadību un ierobežojumus arī no vecāku puses. Turklāt ir jāatzīmē, ka atvērta savstarpējā komunikācija palīdz arī vecākiem vairāk uzticēties pusaudzim un paļauties uz viņa paša spējām, mazina vecāku piesardzību un aizdomīgumu, kad pusaudzis pieprasa lielāku neatkarību (Caprara, et al., 1998).

Analizējot ģimenes attiecību kvalitātes nozīmību indivīda attīstībā, pētnieki ir konstatējuši, ka negatīvas pieredzes ģimenē bērnībā un pusaudžu gados var veicināt negatīvo kognitīvo priekšstatu par sevi veidošanos un līdz ar to arī dažādu emocionālo grūtību un uzvedības problēmu rašanos. Latvijas pētījumā par piesaistes stila saistībām ar uzvedības problēmām un bērnu un vecāku vardarbības pieredzi tika konstatēts, ka vardarbības pieredze prognozē pusaudžu uzvedības problēmas, kā arī traumas simptomus (depresiju, agresiju/dusmas, disociācijas, posttraumatiska stresa simptomus, trauksmi un seksuālās raizes) (Pirsko, 2010).

Pētījumos tika konstatēts arī, ka pozitīvas pieredzes ģimenē, saistītas ar saliedētākām un atbalstošākām attiecībām ģimenes locekļu starpā, veicina pusaudžu psiholoģisko adaptāciju un mazina depresijas veidošanas iespējamību (Strage, 1998; Aydin & Oztutuncu, 2001). Pēdējo gadu pētījumi apliecina pusaudžu depresijas saistības ar zemāku ģimenes saliedētību un augstāku konfliktu līmeni (Jewell & Stark, 2003).

Interesanti, ka ģimenes saliedētības raksturojumiem ir ciešāka saistība ar pusaudžu psiholoģisko veselību nekā piedzīvotiem negatīviem notikumiem un ka savstarpēji atbalstošas attiecības starp ģimenes locekļiem mazina stresa ietekmi uz pusaudžu labklājības izjūtu (DuBois, Felner, Brand, Adan & Evans, 1992; Jarvis & Lohman, 2000). Var pieņemt, ka pozitīva ģimenes psiholoģiskā vide veido pamatu pusaudža spējām pārvarēt grūtības un veiksmīgāk tikt galā ar dzīves izaicinājumiem. Šie secinājumi sasaucās ar viena cita pētījuma datiem, kas apliecināja, ka ģimenes augstāka saliedētība ir saistīta arī ar jauniešu un viņu vecāku efektīvākām problēmu risināšanas stratēģijām (Jarvis & Lohman, 2000).

Iepriekšējo gadu pētījumi liek secināt, ka pozitīvas vecāku un bērnu attiecības kalpo kā aizsargājošs faktors eksternalizēto un internalizēto problēmu attīstībā, jo veicina vecāku vērtību un normu internalizāciju (Hawkins, et al., 1992; Jessor, Bos, Vanderryn, Costa & Turbin, 1995; Park, Garber, Ciesla & Ellis, 2008; Wissink, et al., 2006). Savukārt, konfliktējošas attiecības tiek saistītas ar pusaudžu adaptācijas grūtībām (Forehand, Long, Brody & Fauber, 1986; Wissink, et al., 2006). Kaut gan nesaprašanās (nesaskaņas) starp vecākiem un pusaudzi var būt nozīmīgas pusaudžu neatkarības attīstībai, tomēr paaugstināts konfliktu līmenis ģimenē negatīvi ietekmē emocionālo labklājību un sasniegumus dažādās dzīves jomās (Dotterer, et al., 2008).

Pētījumi par konfliktu līmeni ģimenēs liek secināt, ka augstāks konfliktu līmenis starp vecākiem izraisa pusaudžos nedrošību par savām spējām, psiholoģisko distresu (Dunkle, Fondacaro & Pathak, 1998), veicina uzvedības problēmu attīstību (Jenkins, Simpson, Dunn, Rasbash & O'Connor, 2005) un tendenci izvairīties no problēmu risināšanas (*avoidant coping*) (Jarvis & Lohman, 2000). Turklāt ir jāatzīmē, ka pusaudži, kuru ģimenēs biežāk izrāda pozitīvas jūtas un emocijas, saskarsmē ar vienaudžiem tiek raksturoti ar prosociālo uzvedību (jebkura veida uzvedība, kas ir vērsta uz to, lai nestu labumu citai personai (Hoffman, 2000), savukārt, pusaudži, kuru ģimenēs biežāk izrāda negatīvas jūtas un emocijas un retāk pozitīvas, saskarsmē ar vienaudžiem vairāk demonstrē agresivitāti (Hubbard & Ramsden, 2002).

Aplūkotie pētījumi par promocijas darbā izvirzīto tēmu norāda, ka gan ārzemju, gan arī Latvijas zinātnieki pietiekoši lielu uzmanību ir pievērsuši tam, kā ģimenes psiholoģiskā vide un attiecības ar vecākiem ietekmē dažādus pusaudžu attīstības pozitīvus un negatīvus aspektus. Ir veikti daudzi korelatīvie pētījumi par saistībām starp ģimenes raksturojumiem un pusaudžu uzvedības izpausmēm (Hamid, Yue & Leung, 2003; Hubbard & Ramsden, 2002; Jarvis & Lohman, 2000; Jewell & Stark, 2003; Lau & Kwok, 2000). Literatūrā aprakstīti arī vairāki

longitudālie pētījumi, kas analizē vienvirziena saistības starp ģimeni un pusaudža personības jaunveidojumiem (Jenkins, et al., 2005; Pettit, et al., 2001; Shek, 2007).

Apkopojot iepriekšminēto par saistībām starp ģimeni un bērnu uzvedību no ekoloģiskās attīstības perspektīvas, ir jānorāda, ka ģimene ir mikrosistēma ar vistiešāko ietekmi uz indivīdu, tā ir primārā socializācijas vide, caur kuru pastarpināti indivīdu ietekmē arī plašākā sabiedrība, likumdošana un kultūra. Pozitīvas attiecības ģimenē, vecāku atbalsts un atbilstoša bērna uzvedības pārraudzība mazina problemātiskās uzvedības un emocionālo grūtību attīstības varbūtību. Savukārt, nekonekventa audzināšana un disciplinēšana, nepietiekams emocionālais atbalsts no vecākiem, emocionāli vēsas vai konfliktējošas attiecības ģimenē var negatīvi ietekmēt bērna identificēšanos ar saviem vecākiem, kas var traucēt vecāku un plašākas sabiedrības vērtību un normu internalizāciju, palielinot varbūtību, ka pusaudzis iesaistīsies devianto vienaudžu grupā.

1.3.3. Abpusējās ietekmes modelis. Divvirzienu saistības starp ģimeni un pusaudža uzvedību

Saistības starp audzināšanu ģimenē un pusaudžu internalizētās un eksternalizētās uzvedības problēmām tiek plaši pētītas un aprakstītas. Zinātniskajā literatūrā arvien biežāk parādās pētījumi, kuru rezultāti norāda, ka šīs saistības nav vienkārši vienvirziena: piemēram, ka neefektīva audzināšana vai nelabvēlīga ģimenes psiholoģiskā vide noved pie bērna uzvedības problēmām, vai arī, ka bērna uzvedības problēmas veicina neefektīvu audzināšanu. Mūsdienā klīniskās un attīstības psiholoģijas literatūrā arvien biežāk tiek prezentēti hipotētiskie pieņēmumi un empīriski pētījumi par abpusējo ietekmi starp ģimenes mainīgajiem un bērna uzvedību, par divvirzienu mijiedarbību starp ģimeni un bērnu (Richmond & Stocker, 2008). Tādēļ pētot un analizējot attīstību, ir svarīgi ņemt vērā kā ģimenes un citu apkārtējās vides sistēmu rasturojumus, tā arī paša bērna vai pusaudža raksturojumus un uzvedību.

Ir aprakstīti ļoti daudzi empīriski pētījumi, kas apliecina ģimenes psiholoģiskās vides un vecāku bērnu attiecību ietekmi uz pusaudžu sasniegumiem un uzvedību. Ievērojami mazāk ir zināms par to, kā pusaudžu sasniegumi un uzvedība ietekmē ģimeni un savstarpējās attiecības (Dotterer, et al., 2008). Balstoties uz iepriekšējo gadu pētījumu rezultātiem un veiktajiem secinājumiem, kā arī atsaucoties uz ekoloģisko attīstības teoriju (Bronfenbrenner, 1979; Szapocznik & Coatsworth, 1999), var secināt, ka tas, ko pusaudzis piedzīvo ģimenē, ietekmē viņa uzvedību un sasniegumus arī citos kontekstos, piemēram, skolā, vienaudžu grupā. No otrās puses skatoties, var pieņemt arī to, ka pusaudžu uzvedība var ietekmēt visas ģimenes funkcionēšanu, piemēram, ģimenes saliedētību vai konfliktu līmeni. Tomēr, saskaņā ar ekoloģisko attīstības perspektīvu šie divvirzienu procesi katrā ģimenē var darboties atšķirīgi. Jo

līdzīgas pieredzes var būt ar dažādu ietekmi pie atšķirīgiem konteksta nosacījumiem (Bronfenbrenner, 1979). Ģimenes procesi (savstarpējās attiecības, konflikti, organizācija, kontrole) un kontekstuālie faktori (ģimenes sastāvs, vecāku izglītība, sociālekonomiskais statuss) savstarpēji mijiedarbojoties ietekmē bērna attīstību. Piemēram, vecāku izglītības līmenis var ietekmēt to, cik viņi dažādi interpretē un līdz ar to arī dažādi reaģē uz bērna uzvedības izpausmēm un sasniegumiem (Dotterer, et al., 2008).

Longitudinālie pētījumi, kuru autori adresē jautājumus par abpusējo ietekmi starp ģimeni un pusaudzi, noteiktā mērā apstiprina pieņēmumu par divvirzienu procesiem, kas ir saistīti ar indivīda attīstību. Pētnieki uzsver un empīriski pamato, ka indivīda attīstības iznākumi balstās uz nepārtrauktām savstarpējām interakcijām vai mijiedarbību starp pašu indivīdu un apkārtējo vidi. Piemēram, vienā no pēdējo gadu longitudināliem pētījumiem tika atklātas divvirzienu saistības starp vecāku un pusaudža konfliktiem un pusaudža akadēmiskiem sasniegumiem. Pētnieki secināja, ka konfliktējošas attiecības starp pusaudzi un vecākiem negatīvi ietekmē pusaudžu akadēmiskos sasniegumus, un savukārt, zemāki akadēmiskie sasniegumi paaugstina savstarpējo konfliktu līmeni (Dotterer, et al., 2008).

Longitudinālo pētījumu ietvaros tika atklātas arī divvirzienu saistības starp vecāku informētības par bērnu trūkumu un bērna delinkvento uzvedību (Laird, et al., 2003), starp vecāku un bērnu konfliktiem un eksternalizēto uzvedību (Gerard, Krishnakumar & Buehler, 2006; Richmon & Stocker, 2008). 2007. gada pētījuma dati norāda uz abpusējo ietekmi starp vecāku savstarpējiem konfliktiem un pusaudžu delinkvento uzvedību un depresijas simptomiem (Cui, Donnellan & Conger, 2007). Apkopojot iegūtos rezultātus, autori secināja, ka vecāku savstarpējie konflikti par bērnu audzināšanu kalpo par mehānismu, caur kuru vecāku vispārēja neapmierinātība ar laulību veicina pusaudžu adaptācijas grūtības, un pusaudžu adaptācijas grūtības, savukārt, rada lielāku neapmierinātību ar laulību. Atklājumi par to, ka pusaudži ietekmē savu vecāku savstarpējo attiecību kvalitāti, paplašina izpratni par bērna efekta nozīmi, liekot uzsvartu ne tikai uz to, ka bērna uzvedība un sasniegumi ietekmē vecāku uzvedību pret bērnu, bet norādot arī uz bērna ietekmi uz vecāku subsistēmu.

Atklājumi par divvirzienu saistībām starp ģimeni un pusaudzi, kā arī par to, ka pusaudžu uzvedība, piemēram, sasniegumi mācībās, ietekmē, veido pusaudža un vecāku savstarpējo attiecību kvalitāti, sasaucas ar ekoloģiskās attīstības teorijas pieņēmumu par mezosistēmiskām saistībām, ko ir aprakstījis Bronfenbrenners. Mezosistēmisko saistību koncepcija paredz, ka procesi un sasniegumi vienos apstākļos, vienā sistēmā (piemēram, ģimenes sistēmā, skolā, starp vienaudžiem) ietekmē procesus un indivīda sasniegumus citos apstākļos, tā funkcionēšanu citā sistēmā (Bronfenbrenner, 1979).

Balstoties uz iegūtajiem rezultātiem, var secināt, ka sociālo veidņu pusaudžu socializācijas modelis piedāvā vienkāršotu skatījumu uz bērna attīstību, jo uzliekot fokusu uz ģimenes un

vecāku ietekmi, tas nepievērš pietiekamu uzmanību bērna ietekmei uz vecākiem, vecāku uzvedību, savstarpējām attiecībām un ģimenes psiholoģisko vidi kopumā.

Tomēr ir jāatzīst, ka pēdējo gadu pētījumi par abpusējo vai divvirzienu ietekmi starp pusaudzi un ģimeni uzrāda neviennozīmīgus rezultātus: vairāki autori ir konstatējuši tikai tā saukto bērna efektu jeb ietekmi (Fite, Colder, Lochman & Wells, 2006; Huh, et al., 2006; Hafen & Laursen, 2009). Piemēram, pētot eksternalizētas uzvedības izpausmes pusaudžu meiteņu izlasē, Haa ar kolēģiem secina, ka problemātiska uzvedība spēcīgāk ietekmē vecāku audzināšanu, nekā vecāku audzināšana – meiteņu uzvedību (Huh, et al., 2006). Konstatējot, ka meiteņu eksternalizētas uzvedības simptomu pieaugums longitudināli prognozē vecāku atbalsta un kontroles mazināšanos, autori izsaka pieņēmumu, ka neveiksmīgi vai neatbilstoši vecāku audzināšanas paņēmieni drīzāk ir sekas nekā iemesls pusaudžu problemātikai uzvedībai (Huh, et al., 2006). Kā iespējamo izskaidrojumu šīm saistībām var minēt to, ka problemātiskās uzvedības izpausmju palielināšanās var paaugstināt vecāku toleranci pret devianto uzvedību, kuras rezultātā mazinās arī vecāku kontroles mēģinājumi. Kad pusaudža uzvedība paliek neciešama, vecāki uz to var reaģēt, kļūstot mazāk atbalstoši un kontrolējoši vai arī emocionāli nepieņem un neatzīt pusaudžu problemātiskās uzvedības izpausmes. Emocionāli tuvu attiecību trūkums pusaudžu gados var veicināt pusaudžu identificēšanos ar devianto vienaudžu grupu, kas savukārt, var likt vecākiem emocionāli novērsties no pusaudža viņa antisociālās identitātes dēļ.

Līdzīgas idejas pauž 2009. gadā publicētā raksta autori, kas longitudināla dizaina ietvaros analizēja divvirzienu ietekmes starp uztverto vecāku atbalstu un pusaudžu eksternalizētiem un internalizētiem simptomiem. Šī pētījuma rezultāti norāda, ka bērna grūtības ietekmē bērna un vecāku savstarpējo attiecību kvalitāti, savukārt, izmaiņas uztvertajā atbalstā, kas nāk no vecākiem, nemaina problemātiskās uzvedības izpausmes (Hafen & Laursen, 2009). Balstoties uz šiem secinājumiem, var izteikt pieņēmumu, ka agrīnajā pusaudžu vecumposmā bērnu un vecāku savstarpējās attiecības ir jūtīgākas uz bērna uzvedības izpausmju vai emocionālās labklājības variāciju, nekā bērna uzvedība un emocionālie stāvokļi uz izmaiņām savstarpējo attiecību kvalitātē. Saskaņā ar šiem empīriskajiem rezultātiem pastāv arī delinkventās uzvedības pētnieku secinājumi par bērna problemātiskās uzvedības ietekmi uz vecāku uzvedību un ģimenes psiholoģisko vidi, kura var būt spēcīgāka pusaudžu vecumposmā, salīdzinot ar iepriekšējiem gadiem, jo, bērnam pieaugot, palielinās viņa autonomija, neatkarība no ģimenes (Jang & Smith, 1997).

Apkopojot iepriekšminēto, jāuzsver, ka mūsdienu zinātniskajā literatūrā tiek aktualizēti jautājumi par divvirzienu ietekmi starp ģimeni un pusaudzi. Tomēr dažādu pētnieku iegūtie rezultāti ir atšķirīgi. Tas norāda uz nepieciešamību veikt papildus longitudinālos pētījumus ar mērķi analizēt iespējamās vienvirziena un divvirzienu saistības starp bērnu un ģimenes mainīgajiem.

1.4. Ekoloģiskās un intrapersonālās perspektīvas skatījums uz pusaudžu eksternalizētām un internalizētām problēmām

Kaut gan ekoloģiskā attīstības teorija piedāvā plašu skatījumu uz pusaudžu uzvedības problēmu attīstību ietekmējošiem un noteicošiem apkārtējās vides faktoriem, pētnieki ir norādījuši, ka būtu ieteicams to papildināt ar intrapersonāliem aspektiem (Locke, Newcomb, Duclos & Goodyear, 2007). Atsaucoties uz klasiskās attīstības teorijas postulātiem (piem. Erikson, 1950) par to, cik svarīgs indivīda attīstībai un veiksmīgai funkcionēšanai ir saskaņots un integrēts paštēls, Loke ar kolēģiem (Locke, Newcomb & Goodyear, 2005) piedāvā “internālās mikrosistēmas” konstruktus, kas apvienotu vairākus intrapersonālus aspektus, kas ietekmē indivīda attīstību un funkcionēšanu. Ekoloģiskās attīstības teorijas kontekstā autori piedāvā mikrosistēmu līmeni sadalīt uz diviem atsevišķiem, bet savstarpēji saistītiem līmeņiem: viens līmenis reprezentē eksternālas jeb apkārtējās vides mikrosistēmas, savukārt, otrs līmenis reprezentē internālās mikrosistēmas iekļaujot indivīda paštēla un funkcionēšanas raksturojumus (Locke, et al., 2005). Līdzīgi uzsverot internālās mikrosistēmas komponentu nozīmi, Švarcs ar kolēģiem (Schwartz, et al., 2006) savā pētījumā par pusaudžu depresiju un eksternalizētiem simptomiem saistībā ar dažādiem kontekstuāliem mainīgiem papildus analizē pusaudžu Es-koncepcijas vai priekšstatu par sevi ietekmi.

Apkopojot zinātniskos pieņēmumus par internālo un eksternālo faktoru lomu indivīda attīstībā, ir jāatzīmē, ka Es-koncepcijas loma attiecībās starp sociālās vides konteksta mainīgajiem un uzvedību ir ļoti svarīgs attīstības psiholoģijas jautājums, īpaši domājot par pusaudžu vecumposmu (Dodge & Pettit, 2003; Schwartz, et al., 2006). Pusaudžu gados ievērojami attīstās kognitīvās spējas, kā arī spējas paskatīties uz lietām no dažādiem redzeslokiem (Lerner & Galambos, 1998), kas ļauj indivīdiem reflektēt par sevi. Pusaudžu priekšstati par sevi var būt ļoti nozīmīgi uzvedības prognozētāji, jo iekļauj savu rīcību uztveri un novērtējumu (Harter, 1999).

Balstoties uz pieņēmumu, ka indivīds jeb pusaudzis aktīvi piedalās mijiedarbībā ar sociālo apkārtējo vidi, var hipotētiski sagaidīt, ka ar paštēlu saistītie mainīgie var izskaidrot uzvedības izpausmju variāciju, ko neizskaidro sociālās vides konteksta raksturojumi. Tādēļ, izvērtējot problemātiskās uzvedības attīstības riska faktorus, pētnieki tomēr atzīmē, ka ne visiem bērniem, kas dzīvo ģimenēs ar nelabvēlīgu psiholoģisko vidi, veidojas adaptācijas grūtības (Davies & Windle, 2001; Loukas & Roalson, 2006; Pirsko, 2010; Vikmane, 2009). Bērnu un pusaudžu uzvedības un emocionālo grūtību izpausmēs tiek novērota liela variabilitāte jeb daudzveidība. Mēģinot izskaidrot šo attīstības rezultātu daudzveidību balstoties uz ekoloģisko attīstības perspektīvu, var minēt kāda mainīgā esamību, kas ietekmē saistības (*moderate*) starp indivīda sasniegumiem un apkārtējās vides faktoriem. Piemēram, vairāku pētījumu rezultāti norāda, ka

saistības starp pusaudžu uzvedību un ģimenes psiholoģisko vidi ietekmē pusaudžu priekšstati par ģimenes atbalstu un vecāku kontroli (Davies & Windle, 2001; Kerig, 1998).

Pētnieki atzīmē pusaudžu priekšstatu par sevi organizējošo funkciju, kas ir saistīta ar pieredzes interpretāciju un nozīmes piešķiršanu, emociju regulāciju, uzvedības motivāciju un vadīšanu (Schunk & Meece, 2006). Vispārēji analizējot priekšstatu par sevi nozīmi indivīda attīstībā un uzvedībā, Hartera (Harter, 1998) izsaka pieņēmumu, ka pusaudži ar pozitīvo Es-koncepciju vieglāk tiek pāri pārmaiņu periodam un adaptējas jaunām apkārtējās dzīves prasībām, nekā pusaudži, kuru Es-koncepcija ir negatīvāka vai trausla (*fragile*).

Balstoties uz pieņēmumu par indivīda priekšstatu par sevi ietekmi uz emocijām un uzvedību, no zinātniskā viedokļa būtu svarīgi izvirzīt jautājumu par to, vai šī ietekme parādās arī tad, kad papildus tiek analizēti arī dažādi indivīda apkārtējās vides raksturojumi. Zinātniskajā literatūrā ir atrodami tikai daži pētījumi, kas vienlaicīgi analizē pusaudžu uzvedību, ģimenes raksturojumus un kādu no Es-koncepcijas komponentēm. Viens no šādiem pētījumiem tika veikts 2706 septīto, astoto un devīto klašu skolēnu izlasē. Tika pētīti šādi mainīgie: ģimenes saliedētība, ekspresivitāte un orientācija uz sasniegumiem, ģimenes organizācija un kontrole, pusaudžu depresija, kā arī priekšstati par savām akadēmiskām un sociālām spējām, savu ārējo izskatu (Lau & Kwok, 2000). Pētījuma rezultāti saskan ar autoru izvirzītām hipotēzēm un apliecina, ka pusaudžu depresija un priekšstati par sevi ir saistīti ar uztverto ģimenes psiholoģisko vidi. Turklāt, regresiju analīze lika secināt, ka tieši ģimenes attiecību raksturojumi (saliedētība, ekspresivitāte) vislabāk prognozē depresiju un priekšstatus par savām spējām (Lau & Kwok, 2000). Taču jāatzīmē, ka pētījuma šķērsriezuma dizains neļauj veikt secinājumus par analizēto mainīgo savstarpējās ietekmes virzību, kas būtu īpaši nozīmīga padziļinātai izpratnei par pētāmajiem fenomeniem.

2006. gada pētījumā tika adresētas līdzīgas saistības starp ģimeni, pusaudžu uzvedību un Es-koncepciju. Hendersons ar kolēģiem 12 -17 gadīgu likumu pārkāpēju izlasē (n = 224) izpētīja pusaudžu Es-koncepcijas un ģimenes funkcionēšanas ietekmi uz eksternalizēto uzvedību. Veicot sarežģītākus aprēķinus ar statistiskās modelēšanas metodēm, pētnieki ir nonākuši pie trīs galvenajiem secinājumiem. Pirmkārt, pastāv nozīmīgas tiešas saistības starp ģimenes funkcionēšanu un pusaudžu eksternalizētām problēmām. Otrkārt, pastāv nozīmīgas tiešas saistības starp Es-koncepcijas raksturojumiem un pusaudžu eksternalizētām problēmām. Treškārt, ģimenes funkcionēšana daļēji mediē attiecības starp Es-koncepciju un eksternalizēto uzvedību (Henderson, et al., 2006). Iegūtie rezultāti liek secināt, ka mijiedarbība starp pusaudžu priekšstatiem par sevi un ģimenes mainīgajiem nosaka eksternalizēto simptomu smagumu: negatīvs paštēls ir saistīts ar negatīvāku ģimenes psiholoģiskās vides redzējumu, kas, savukārt, ir saistīts ar smagākām eksternalizētām problēmām. Kaut gan pētījuma šķērsriezuma dizains neļauj veikt secinājumus par cēloņu- seku sakarībām starp mainīgajiem, var izteikt pieņēmumu,

ka no vienas puses, pusaudži ar pazeminātu pašvērtējumu attiecības ģimenē redz negatīvāk. Taču no otras puses, zems pusaudžu pašvērtējums var negatīvi ietekmēt ģimenes locekļu savstarpējās attiecības, jo vecāki un citi ģimenes locekļi ar tādu pusaudzi var uzturēt distancētākas attiecības.

Pētot 10 – 14 gadīgu pusaudžu adaptācijas grūtības apkārtējās vides (ģimene, skola, vienaudži) un intrapersonālo raksturojumu kontekstā, Švarcs ar kolēģiem (Schwartz, et al., 2006) izvirzīja hipotēzi par to, ka pusaudžu Es-koncepcijas raksturojumi izskaidro to eksternalizētās uzvedības simptomu un depresijas variāciju, ko neizskaidro kontekstuālie ar ģimeni un skolu saistītie mainīgie. Iegūtie dati un statistiskie aprēķini daļēji apstiprināja šo hipotēzi, jo pusaudžu internalizēto un eksternalizēto problēmu saistības ar Es koncepcijas aspektiem bija statistiski nozīmīgas arī tad, ja tika kontrolēti sociālās apkārtējās vides faktori. Papildus pētnieki pārbaudīja, vai priekšstati par sevi mediē saistības starp kontekstuāliem mainīgajiem un pusaudžu adaptācijas raksturojumiem, kā arī vai kontekstuālie mainīgie mediē attiecības starp pusaudžu priekšstatiem par sevi un adaptāciju. Iegūtie rezultāti liecina, ka priekšstati par sevi mediē pusaudžu piesaistes skolai (*school bonding*) un vienaudžu antisociālās uzvedības saistības ar pašu pusaudžu eksternalizētiem un depresijas simptomiem. Savukārt, kontekstuālo mainīgo mediējošā loma netika apstiprināta, statistisko aprēķinu rezultāti norāda, ka attiecības starp Es-koncepciju un pusaudžu uzvedības problēmām ir tiešas, nepastarpinātas ar pētītajiem apkārtējās vides faktoriem (Schwartz, et al., 2006). Pētījumā iegūtie rezultāti ļauj autoriem secināt, ka intrapersonālie mainīgie, tādi kā Es-koncepcija jeb priekšstati par sevi vistiešāk ietekmē pusaudžu uzvedību un adaptācijas grūtības. Tika hipotētiski pieņemts, ka ekoloģisko sistēmu faktoru ietekme uz uzvedību ir pastarpināta ar intrapersonālo mainīgo ietekmi.

Apkopojot iepriekšminēto, var secināt, ka, apvienojot ekoloģiskās un intrapersonālās perspektīvas skatījumu uz pusaudžu uzvedības problēmām, var nonākt līdz plašākai un dziļākai izpratnei par to attīstību, etioloģiju un efektīvām intervences iespējām. Turklāt jāatzīmē, ka, papildinot ekoloģiskās attīstības teoriju ar intrapersonālajiem mainīgajiem, no zinātnes viedokļa ir svarīgi viena pētījuma ietvaros empīriski analizēt gan ekoloģisko, gan intrapersonālo faktoru saistības ar pusaudžu uzvedības izpausmēm. Aplūkotie pētījumi, kuru ietvaros tika analizēti intrapersonālie un kontekstuālie faktori saistībā ar pusaudžu uzvedību, piedāvā ierobežotu skatījumu uz analizēto mainīgo cēloņu – seku sakarībām sava šķērsgriezuma dizaina dēļ. Tādēļ var pieņemt, ka no zinātnes viedokļa būtu vērtīgi analizēt atklātās saistības longitudināla pētījuma ietvaros, lai adresētu jautājumus par abpusējo jeb divvirziena ietekmi, kā arī pastarpināto ietekmi, kad viens mainīgais ietekmē saistības starp diviem citiem mainīgajiem.

1.5. Cilvēka uzvedība, intrapersonālie un kontekstuālie faktori sociāli-kognitīvās teorijas skatījumā

Analizējot intrapersonālo mainīgo nozīmību indivīda funkcionēšanā, kā arī to saistību ar kontekstuāliem faktoriem, jāaplūko sociāli-kognitīvā teorija, kas piedāvā skaidru šo mainīgo mijiedarbības redzējumu, uzsverot savstarpējas ietekmes attiecības. Šīs teorijas ietvaros tiek postulēts, ka centrālā loma cilvēka funkcionēšanā pieder kognitīviem, pašregulācijas un pašrefleksijas procesiem, kuri nosaka cilvēka adaptāciju un attīstības izmaiņas (Bandura, 1986).

Viens no galvenajiem sociāli-kognitīvās teorētiskās perspektīvas pārstāvjiem, Bandura, 1986. gadā publicējot grāmatu „Domas un darbības sociālie pamati: Sociāli-kognitīvā teorija” (*Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*), prezentēja cilvēka funkcionēšanas modeli, piešķirot centrālo lomu kognitīviem procesiem (Bandura, 1986). Bandura norāda, ka cilvēkiem piemīt spējas uz pašorganizāciju, pašrefleksiju, pašregulāciju, spējas spriest par sevi, pamatojoties uz savu aktivitāti. Šīs kognitīvās spējas padara cilvēku par proaktīvu būtni, kas lielā mērā veido un nosaka savu apkārtējo vidi, nevis tiek pasīvi ietekmēta no tās apstākļiem. Līdz ar to, cilvēka funkcionēšana un adaptācija ir personisko, uzvedības un apkārtējās vides faktoru dināmiskās mijiedarbības produkts. Piemēram, tas, kā cilvēki interpretē savas uzvedības rezultātus, pārveido un ietekmē viņu apkārtējo vidi un personiskos raksturojumus (t. sk. priekšstati par sevi, pašvērtējums), kas, savukārt, izraisa izmaiņas uzvedībā. Balstoties uz šo dažāda līmeņa mainīgo mijiedarbību un abpusējo ietekmi, Bandura (Bandura, 1986) piedāvā recīprokalā determinisma (*reciprocal determinism*) koncepciju, kas uzsver divvirzienu saistības starp cilvēka personības raksturojumiem, uzvedību un apkārtējās vides apstākļiem.

Sociāli – kognitīvās teorijas ietvaros cilvēki tiek aplūkoti kā aģenti, kas ir proaktīvi iesaistīti savā attīstībā, jo ar savām rīcībām izraisa izmaiņas. Proaktīvas aģentu pozīcijas centrālā nozīme ir saistīta ar to, ka cilvēkiem piemīt pārliecība par sevi, kas padara viņus spējīgus noteiktā mērā kontrolēt savas domas, jūtas un uzvedību. Tādēļ cilvēki tiek vienlaicīgi raksturoti kā apkārtējās vides un sociālo sistēmu produkti un veidotāji.

Balstoties uz šiem apgalvojumiem tiek secināts, ka apkārtējā vide un sociālās sistēmas ietekmē cilvēka uzvedību caur Es-sistēmas psiholoģiskajiem mehānismiem. Piemēram, sociāli-kognitīvās teorijas pārstāvji norāda, ka tādi mainīgie kā ekonomiskie apstākļi, sociāliekonomiskais statuss, izglītības sistēmas vai ģimenes struktūra neietekmē cilvēka uzvedību tieši. Šo mainīgo ietekme uz uzvedību tiek pastarpināta ar to ietekmi uz cilvēku priekšstatiem par sevi, pretenziju līmeni, pašefektivitātes pārliecībām, personīgiem mērķiem un standartiem, emocionāliem stāvokļiem un citiem intrapersonālajiem raksturojumiem, kas ir saistīti ar pašregulāciju.

Velkot paralēles starp sociāli-kognitīvo teoriju un riska un aizsargājošo faktoru paradigmu, kuras ietvaros attīstījās R. Džessora (Jessor, 1993) problemātiskās uzvedības teorija un ekoloģisko sistēmu attīstības paradigma (Bronfenbrenner, 1979), ir jānorāda, ka Bandura arī atzīmē dažādus faktorus, kas var veicināt vai kavēt indivīda attīstību un efektīvu adaptāciju apkārtējai videi. Taču uzsverot, ka indivīds spēlē proaktīvu lomu adaptācijas procesā, nevis vienkārši piedzīvo apkārtējās vides stresorus un reaģē uz tiem, izejot no savām personīgām predispozīcijām, autors piedāvā nevis aizsargājošo, bet veicinošo faktoru koncepciju (Bandura, 1986; 1999). Savu koncepciju un jēdziena „veicinošie faktori” izvēli Bandura pamato ar to, ka efektīvo adaptāciju veicinošie faktori darbojas proaktīvi, nevis vienkārši pasargā no negatīvas ietekmes. Aizsargājošie faktori nošķir, pasargā indivīdus no skarbas realitātes vai mazina tās ietekmi. Savukārt, veicinošie faktori „nodrošina” indivīdus ar personiskiem resursiem, kas palīdz izvēlēties un strukturēt savu apkārtējo vidi, lai tā būtu atbalstoša dažādu kompetenču attīstībai. Šī ir būtiska atšķirība starp proaktīvo pozitīvo faktoru un atbalsta aktivizēšanu savas dzīves apstākļu veidošanai un reaktīvu adaptāciju šiem apstākļiem.

Jāatzīmē, ka sociāli-kognitīvā teorija piedāvā tādu indivīda attīstības redzējumu, kas ir kontrastā ar teorijām, kuras pārvērtē apkārtējās vides faktoru nozīmību. Piemēram, biheivioristu teorijas izrāda minimālu interesi par intrapersonālajiem procesiem vai mehānismiem, jo postulē, ka cilvēka funkcionēšana ir ārējo stimulu sekas, bet iekšējie procesi tikai vada, nevis izraisa vai ietekmē uzvedību. Savukārt, sociāli-kognitīvās teorijas pārstāvji pasvīturo, ka, lai izprastu un prognozētu, kā apkārtējās vides faktori ietekmē cilvēka uzvedību, ir ļoti svarīgi saprast, kā indivīds kognitīvi pārstrādā un interpretē gan apkārtējās vides apstākļus, gan savas rīcības rezultātus (Pajares, 2003). Bandura uzskata, ka teorija, kas noliedz pieņēmumu, ka domas var regulēt uzvedību, nevar izskaidrot komplicēto cilvēka uzvedības fenomenu (Bandura, 1986).

Aplūkojot cilvēka funkcionēšanu ietekmējošos faktoros reciprokalā determinisma koncepcijas ietvaros un apzinoties šo faktoru savstarpējās saistības, var izteikt pieņēmumu par psiholoģiskās intervences iespējām intrapersonālā, apkārtējās vides vai uzvedības faktoru līmenī. Indivīda labklājības veicinošas stratēģijas var tikt virzītas uz emocionālo, kognitīvo vai motivācijas procesu uzlabošanu, uzvedības repertuāra paplašināšanu un kompetenču attīstību, vai arī apkārtējās vides apstākļu uzlabošanu.

1.5.1. Pašefektivitāte un tās loma indivīda funkcionēšanā

Viens no centrālajiem mehānismiem, kas veido pamatu indivīda adaptācijai apkārtējai videi, ir cilvēka pārliecība par efektivitāti regulēt savu uzvedību un kontrolēt notikumus, kas ietekmē dzīvi. Šī pārliecība tiek dēvēta par pašefektivitāti (Bandura, 1997). Intraindividuālajā līmenī

cilvēku kompetences un pārliecības par personisko efektivitāti veicina dažāda veida darbību, nevis vienkārši amortizē apkārtējās vides ietekmes.

Pašefektivitātes jēdzienu 1977. gadā ir izvirzījis Bandura kā psiholoģisko konstrukt, kas tiek aplūkots kā nozīmīgs personības resurss, jo veido pamatu motivācijai, psiholoģiskai labklājībai un sasniegumiem visdažādākās dzīves jomās. Pašefektivitātes koncepcija ir attīstījusies sociāli-kognitīvās teorijas ietvaros.

Apkopojot vadošo sociāli-kognitīvās teorijas pārstāvju piedāvātas pašefektivitātes definīcijas, var secināt, ka pašefektivitāte ir indivīda kognitīvs priekšstats vai pārliecība par savām spējām veikt noteiktas darbības, lai sasniegtu noteiktu rezultātu vai izpildes līmeni. Pašefektivitāte ir ticība savu rīcību efektivitātei, savas kompetences novērtējums kādā konkrētajā uzvedības veidā, kā arī ticība tam, ka sarežģītā situācijā cilvēks varēs realizēt veiksmīgu rīcību.

Pašefektivitātes loma cilvēka funkcionēšanā tiek labi atspoguļota A. Banduras apgalvojumā: „cilvēku motivācijas līmenis, emocionālie stāvokļi un darbības vairāk balstās uz to, kam viņi tic, nevis uz to, kas ir objektīvi paties” (Bandura, 1997, p. 2). Tieši tādēļ cilvēka uzvedību var labāk prognozēt, zinot viņa priekšstatus par savām spējām un kompetencēm, nekā balstoties uz objektīvo spēju novērtējumu. Pašefektivitātes pārliecība palīdz novērtēt, cik efektīvi indivīds izmanto zināšanas un prasmes, kas viņam piemīt. Analizējot cilvēku pārliecības par savu efektivitāti, var izskaidrot, kāpēc viņu uzvedība nereti neatbilst reālām kompetencēm, kā arī to, kāpēc cilvēku uzvedība ir tik atšķirīga, neskatoties uz līdzīgu zināšanu līmeni (Pajares, 2003).

Augsta pašefektivitātes pārliecība ļauj cilvēkiem izvēlēties izaicinošus apstākļus, aktīvi pētīt apkārtējo vidi un radīt jaunus apkārtējās vides apstākļus. Pašefektivitāte atspoguļo cilvēka ticību savai kompetencei tikt galā ar dažādām apkārtējās vides prasībām (Luszczynska, Gutierrez-Dona & Schwarzer, 2005).

Apkopojot pašefektivitātes teorētiskos raksturojumus un veikto empīrisko pētījumu rezultātus, var teikt, ka pašefektivitātes pārliecība regulē cilvēka funkcionēšanu un emocionālo labklājību balstoties uz četriem pamata procesiem: kognitīviem, motivācijas, afektīviem un selektīviem (izvēles) procesiem (Bandura, 1997). Cilvēki, kuri jūtas efektīvi un pozitīvi vērtē savas kompetences, sarežģītus uzdevumus uztver kā izaicinājumus, ko pārvarēt, nevis kā draudus, no kā vajadzētu izvairīties. Šāds situācijas redzējums veicina interesi par problēmu un iedziļināšanos noteiktā aktivitātē. Turklāt, cilvēki ar augstu pašefektivitāti uzstāda sev augstus mērķus un pieliek pūles to sasniegšanai. Saskaroties ar neveiksmi vai grūtībām, tie mēģina vēl vairāk censties un ir neatlaidīgi, ātrāk atjauno ticību savām spējām un kompetencēm pēc neveiksmes. Cilvēki ar augstu pašefektivitāti draudošai situācijai pieiet ar pārliecību, ka var kontrolēt to un pārvarēt.

Pētījumi par pašefektivitātes saistībām ar sasniegumiem liecina, ka pārliecība par savām spējām un kompetencēm veicina informācijas apstrādi un augstāku izpildījuma līmeni pie

dažādiem nosacījumiem. Turklāt, kā norāda Bandura (Bandura, 1997), tā uzlabo lēmumu pieņemšanas kvalitāti un akadēmiskos sasniegumus. Sešdesmit astoņu pētījumu par pašefektivitātes ietekmi uz akadēmiskajiem sasniegumiem meta-analīzes rezultāti liek secināt, ka pašefektivitātes pārliecība ir pozitīvi saistīta kā ar akadēmiskajiem sasniegumiem ($r = 0,38$), tā arī ar studentu neatlaidību ($r = 0,34$). Pētnieki ir uzsvēruši arī to, ka specifiskāki akadēmiskās pašefektivitātes mērījumi uzrāda ciešākas saistības ar indivīdu akadēmiskajiem sasniegumiem, nekā vispārīgāki pašefektivitātes mērījumi (Multon, Brown & Lent, 1991).

Ir svarīgi pieminēt, ka pašefektivitātes nozīme tiek atspoguļota ne tikai korelatīvajos un longitudinālajos pētījumos, kas apstiprina saistības starp efektivitātes pārliecību un sasniegumiem, bet arī eksperimentālā dizaina pētījumos, kur tiek manipulēts ar pašefektivitāti kā ietekmējošo mainīgo. Piemēram, studenti, kas piedalījās pašefektivitātes paaugstināšanas un stresa menedžmenta apmācībā, ievērojami vairāk uzlaboja savas sekmes un neatlaidības rādītājus, salīdzinot ar studentiem, kas piedalījās mācīšanas prasmju treniņā (Barrios, 1997, kā minēts Zajacova, Lynch & Espenshade, 2005). Turklāt, pētnieki norāda uz augstāku pašefektivitātes prognostisko validitāti attiecībā uz sasniegumiem akadēmiskajā vidē, salīdzinot ar objektīviem mērījumiem (iepriekšējais sekmju līmenis) (Chemers, Hu & Garcia, 2001).

Analizējot pašefektivitātes pārliecības saistību ar motivāciju ir jāmin pašefektivitātes ietekme caur mērķa izvirzīšanas procesiem. Mērķi kalpo par pamatu indivīda centieni pašregulācijai, nodrošinot mērķtiecīgas darbības un stratēģijas atbilstības un efektivitātes vērtēšanas standartus (Bandura & Cervone, 1983). Augstāka pašefektivitāte ir saistīta arī ar augstāku mērķu uzstādīšanu un pozitīvām ekspektācijām attiecībā uz mērķu sasniegšanu, kas savukārt ir pozitīvi saistītas ar augstāku izpildījuma līmeni. Pašefektivitātes pārliecība var paaugstināt vai pazemināt arī motivāciju iesaistīties noteiktā aktivitātē. Iesaistīšanās dažādās aktivitātēs, kā arī ilgtermiņa mērķu uzstādīšana, lielā mērā balstās uz indivīda priekšstatiem par savām spējām.

Pašefektivitāte ir saistīta ar pozitīvām un negatīvām emocijām. Balstoties uz pieņēmumu, ka viens no pašefektivitātes pārliecību ietekmējošiem faktoriem ir emocionālā reakcija, var secināt, ka ja indivīds stresa situācijā, draudošā situācijā izjūt zema līmeņa negatīvas emocijas, viņš var justies spējīgs tikt galā ar šo situāciju (Bandura, 1997).

Zinātniskajā literatūrā tiek norādīts, ka pašefektivitāte veicina efektīvo problēmrisināšanas stratēģiju pielietošanu, kas, savukārt, paaugstina pozitīvas emocijas. Vairakkārt empīriskajos pētījumos tika apstiprinātas pozitīvas saistības starp vispārējo pašefektivitātes pārliecību un apmierinātību ar dzīvi. Šīs saistības ir atklātas gan pieaugušo, gan pusaudžu izlasēs (Leganger, Kraft & Roysamb, 2000). Turklāt, pētījumi rāda, ka zema pašefektivitātes pārliecība ir saistīta ar negatīvajām emocijām un bezpalīdzības izjūtu (Lustzunska, et al., 2005; Leganger, et al., 2000), kā arī trauksmes un depresijas simptomiem (Schwarzer, 1993). Tiek norādīts, ka pašefektivitātes

pārlicība ietekmē emocionālo stāvokli, ietekmējot indivīda uzmanību un apkārtējās vides prasību interpretāciju, ietekmējot darbības izvēli, kā arī spējas kontrolēt un pārvaldīt negatīvas vai potenciāli negatīvas emocijas (Chemers, et al., 2001).

Apkopojot iepriekšminēto, var secināt, ka augsta pašefektivitāte ir saistīta ar indivīda labākām spējām izmantot efektīvas problēmrisināšanas un lēmumu pieņemšanas stratēģijas, augstāku kopējo uzdevuma izpildījuma līmeni, augstākiem mērķiem un pozitīvākām ekspektācijām par darbības rezultātu. Kā atzīmē Čemers ar kolēģiem, augstas pašefektivitātes pozitīvā efekta galvenā nozīme ir saistīta to, ka tā veicina indivīda spējas tikt galā ar apkārtējās vides stresoriem, izmantojot pozitīvāku esoša riska un pieejamo pārvarēšanas resursu analīzi, kas lielā mērā nodrošina to, ka apkārtējās vides prasības tiek klasificētas kā izaicinājumi, nevis draudi (Chemers, et al., 2001).

1.5.2. Pašefektivitātes pārlicību veidošanās

Apzinoties pašefektivitātes nozīmi dažādos indivīda funkcionēšanas aspektos, ir svarīgi pievērst uzmanību šīs pārlicības attīstībai. Aprakstot pašefektivitātes veidošanos, Bandura atzīmē, ka cilvēki veido priekšstatus par savu efektivitāti, interpretējot informāciju no vairākiem avotiem (Bandura, 1977). Visietekmīgākais „informācijas avots” ir savas darbības rezultātu novērtējums un panākumu pieredze. Darbības rezultāts, kas tiek interpretēts kā veiksmīgs paaugstina pašefektivitātes pārlicību, savukārt, rezultāts, kas tiek novērtēts kā neveiksme, - pazemina to (Pajares, 2003). Turklāt, paša izpildītie uzdevumi ir nozīmīgāki pašefektivitātes pārlicībai, nekā ar citu palīdzību paveiktie uzdevumi. Neveiksme, kura ir piedzīvota jau pēc pašefektivitātes pārlicības nostiprināšanās, ir mazāk sāpīga, nekā pašā sākumā piedzīvota neveiksme.

Otrais pašefektivitātes „informācijas avots” jeb pašefektivitātes pārlicību ietekmējošais aspekts ir apkārtējo cilvēku uzvedības piemērs, pieredze, ko indivīds iegūst no sociālajiem modeļiem un sociālās salīdzināšanas. Pašefektivitātes pārlicība paaugstinās, vērojot citu panākumus, bet pazeminās, redzot, ka neveiksmi cieš cilvēki ar līdzīgu kompetenci. Jo lielāka ir uzvedības piemēra un paša indivīda līdzība, jo vairāk šī pieredze ietekmē pašefektivitāti (Pajares, 2003). Pašefektivitātes pārlicību ietekmē arī apkārtējo cilvēku iedrošinājumi un atbalsts. Pētījumi liecina, ka pārlicināšana ir iedarbīga, ja nāk no indivīdam uzticamas un nozīmīgas personas, ja skar atbilstošu (reāli veicamu) uzvedību, ja tā ir saistīta ar sekmēm vēlamās darbības veikšanā.

Vēl viens nozīmīgs „informācijas avots”, ko cilvēks izmanto, veicot spriedumus par savu efektivitāti, ir viņa fizioloģiskie un emocionālie stāvokļi. Bailes, trauksme, stress mazina pašefektivitātes pārlicību, savukārt, pozitīvs noskaņojums to paaugstina (Pajares, 2003). Tiek

norādīta arī šāda saistība: cilvēki ar augstāku pašefektivitātes pārliecību emocionālo uzbudinājumu un ķermenisku spriedzi vairāk uztver kā enerģijas avotu, kas veicina labāku izpildījumu. Tie, kas apšaubā savas kompetences, to vairāk mēdz interpretēt kā vājuma un bezspēcības pazīmi. Tātad, mazinot cilvēka stresa reakcijas un mācot viņu pozitīvi interpretēt arī negatīvus emocionālos stāvokļus un ķermeniskas izjūtas, var paaugstināt viņa pašefektivitāti, veicot konkrētu uzdevumu.

1.5.3. Pašefektivitātes pārliecība un pusaudzū uzvedība

Balstoties uz pieņēmumu, ka indivīda pašefektivitātes pārliecības ietekmē arī uzvedību un emocionālos stāvokļus, var prognozēt, ka pusaudzū pašefektivitāte ir saistīta ar eksternalizētām un internalizētām problemātiskās uzvedības izpausmēm. Kā vienu no argumentiem šo saistību pastāvēšanai var minēt zinātniskajā literatūrā paustās idejas par saistībām starp piedzīvoto stresu un priekšstatiem par savu kompetenci. Piemēram, Zedžejcova ar kolēģiem (Zajacova, et al., 2005), norādot uz pašefektivitātes un stresa koncepcijas saistību, atsaucas uz Lazarusa kognitīvo stresa modeli (Lazarus & Folkman, 1984). Šajā stresa modelī tiek uzsverts, ka indivīda pārliecības, to skaitā arī pārliecības par savām spējām un kompetencēm, lielā mērā nosaka to, kā tiek izvērtētas apkārtējās vides prasības. Katra apkārtējās vides prasība, apstākļi un nosacījumi, tiek personiski interpretēti kā „draudi” vai „izaicinājums”. Analizējot indivīda kognitīvo spriedumu nozīmi stresa situācijas vai apkārtējās vides prasību novērtējumā, pētnieki atzīmē un empīriski pamato, ka cilvēki ar augstāku pašefektivitāti un ticību savām spējām biežāk to uztver kā izaicinājumu, nevis kā draudus (Chemers, et al., 2001; Lazarus & Folkman, 1984; Pintrich & De Groot, 1990). Var secināt, ka pārliecības par savu efektivitāti ietekmē saistības starp apkārtējās vides mainīgajiem un psiholoģisko stresu, ko indivīds piedzīvo.

Konceptualizējot uzvedības problēmas un emocionālās grūtības kā neadaptīvo reakciju uz apkārtējās vides stresoriem, var izteikt pieņēmumu par to netiešu saistību ar pašefektivitāti. Reizēs, kad apkārtējās vides prasības vai apstākļi tiek interpretēti kā izaicinājums, indivīds biežāk izvēlas efektīvas pārvarēšanas un problēmrisināšanas stratēģijas un pieliek lielākas pūles, lai tiktu galā ar šo izaicinājumu, nekā situācijā, kad apkārtējās vides prasības vai apstākļi tiek interpretēti kā draudoši. Šos teorētiskos pieņēmumus papildina longitudināls pētījums par studentu akadēmisko pašefektivitāti, uztverto stresu un adaptāciju mācībām. Balstoties uz iegūtajiem datiem un strukturālas modelēšanas analīzi, pētījuma autori secināja, ka akadēmiskās pašefektivitātes ietekme uz piedzīvoto stresu nav tieša, bet pastarpināta ar mācību vides prasību interpretāciju kā draudošu vai izaicinošu (Chemers, et al., 2001). Tātad, studenti ar zemāku akadēmisko pašefektivitāti biežāk mācību vides prasības uztvēra kā draudošas un dēļ tā piedzīvoja lielāku stresu, nekā studenti ar vidēji augstāku akadēmisko pašefektivitāti, kuriem bija raksturīga tendence mācību vides prasības interpretēt kā izaicinošas.

Turpinot analizēt saistības starp pašefektivitātes pārliecību un izjustu stresu, jāatzīmē, ka saskaņā ar vienu no pašefektivitātes koncepcijas pamatpostulātiem, pārliecība par savu efektivitāti ir pamata resurss cilvēka pašattīstībai, veiksmīgai adaptācijai un izmaiņām (Bandura, 1997; Pajares, 2003). Tādēļ pētnieki atzīmē pašefektivitātes pārliecības regulējošo funkciju dažādos dzīves pārejas periodos, kas kļūst īpaši nozīmīga pusaudžu gados (Caprara, et al., 1998; Schunk & Meece, 2006). Katrs periods cilvēka individuālajā attīstībā piedāvā jaunus izaicinājumus un personiskās izaugsmes iespējas, līdz ar to prasot no cilvēka arī jaunas prasmes un kompetences, lai veiksmīgi tiktu ar to galā. Pusaudžu vecumposms kā svarīgs pārejas periods individuālajā attīstībā piedāvā cilvēkam vairākus jaunus izaicinājumus. Pusaudžiem vienlaicīgi ir jāiemācās tikt galā ar galvenajām bioloģiskām un ķermeniskām izmaiņām, jaunām prasībām izglītības sistēmā, kā arī izmaiņām sociālajās lomās kā ģimenē, tā arī starp vienaudžiem. Salīdzinot ar bērniem, pusaudžu aktivitāšu iespējas kļūst daudzveidīgākas, tie iziet plašākajā sociālajā sabiedrībā. Līdz ar to pusaudžiem ir jāuzņemas lielāka atbildība par savu uzvedību, kas spēlē arvien svarīgāku lomu turpmākas indivīda dzīves attīstības ceļu noteikšanā. Veids, kā pusaudžim veidojas un attīstas personiskās pašefektivitātes pārliecības šajā pārejas periodā var lielā mērā ietekmēt turpmāko personības attīstību.

Bandura (Bandura, 2006a) norāda, ka indivīdi, kuriem pārejas vecumā ir pašefektivitātes pārliecības trūkums, ir vairāk ievainojami un pakļauti stresam un nespēj konstruktīvi pielāgoties jaunām apkārtējās vides prasībām. Līdz ar to, pusaudži ar zemu pašefektivitātes pārliecību mazāk pieņem atbalstu un ieteikumus no ģimenes un vairāk pakļaujas vienaudžu negatīvai ietekmei, iesaistoties riskantajās aktivitātēs un pārkāpjot uzvedības normas.

Savukārt, pusaudži ar augstāku pašefektivitātes pārliecību veiksmīgāk tiek galā ar strauju pārmaiņu periodam piemītošo stresu un izaicinājumiem: iesaistās aktivitātēs, kurās attīstās noteiktas kompetences, konstruktīvi prezentē un apspriež savu viedokli ar vecākiem un citiem pieaugušajiem, spēj vairāk pretoties vienaudžu spiedienam pārkāpt sociālās normas un eksperimentēt augsta riska uzvedībā (Bandura, 2006a). Tātad, var pieņemt, ka pusaudžu pašefektivitāti var aplūkot kā vienu no „aizsargājošiem” vai sociāli-kognitīvās teorijas ietvaros postulētiem „veicinošiem” faktoriem indivīda adaptācijas spēju un uzvedības repertuāra attīstībā.

Aplūkojot iespējamo pašefektivitātes pārliecības tiešu un netiešo ietekmi uz internalizētām un eksternalizētām problēmām, Bandura norāda, ka zema pārliecība par savām spējām regulēt un veikt personīgi nozīmīgas lietas lielā mērā ir saistīta ar nepiepildītām gaidām, kuras var radīt sava mazvērtīguma un bezcerības izjūtas, depresīvo noskaņojumu.

Vēl viena potenciāla saistība starp pašefektivitātes pārliecībām un emocionālām un uzvedības grūtībām balstās uz apmierinātības aspektu. Kopumā tiek pieņemts, ka apmierinātību, ko cilvēks izjūt, veicot noteiktu darbību, lielā mērā nosaka tie standarti, pēc kuriem tiek izvērtēti individuālie sasniegumi (Bandura, 1991; Locke & Latham, 1990). Bandura atzīmē, ka ja

izvirzītie vai pieņemtie standarti ir ievērojami augstāki par uztverto pašefektivitāti tos sasniegt, palielinās depresijas un trauksmes attīstības varbūtība. Apziņa, ka indivīds nevar izpildīt personīgi svarīgus standartus, var likt sākumu sevis nicināšanai un depresīvam noskaņojumam. Turklāt, zinātniskajā literatūrā tiek atzīmēts, ka neveiksmes pieredze rada augstu motivāciju un zemāku nomāktību, ja cilvēki tic savai efektivitātei sasniegt augstus izpildījuma standartus un turpina cīnīties. No otras puses, ja cilvēkam ir nepietiekama efektivitātes pārliecība, bet viņš turpina izvirzīt sev augstus standartus, lai veicinātu pozitīvāku pašvērtības izjūtu un gandarījumu, piedzīvota neveiksme pazemina motivāciju un palielina nomāktības sajūtu (Bandura, et al., 1999).

Analizējot saistības starp pašefektivitātes pārliecībām un pusaudžu uzvedību, zinātnieki bieži vien pētniecības fokusā izvirza akadēmisko pašefektivitāti, kas tiek definēta kā pusaudžu pārliecība par savām spējām būt veiksmīgam mācību procesā, apgūt noteiktus mācību priekšmetus, piepildīt savas, vecāku un skolotāju gaidas saistībā ar mācībām (Bandura, 2006). Mācības skolā un citas ar to saistītas akadēmiskās aktivitātes aizpilda pusaudžu lielāko dienas daļu. Tādēļ akadēmiskā pašefektivitāte ir īpaši nozīmīga pusaudžu vecumposmā, jo attiecas uz priekšstatiem par spējām veikt vienu no svarīgākajiem ikdienas uzdevumiem.

Empīriskie pētījumi liecina, ka jo spēcīgāka ir skolēnu vai studentu uztvertā akadēmiskā pašefektivitāte, jo centīgāk viņi strādā un sasniegumi ir augstāki (Zimmerman & Bandura, 1994; Zimmerman, Bandura & Martinez-Pons, 1992). Vienā no Banduras un kolēģu longitudinālajiem pētījumiem tika atklāts, ka pusaudži ar stingru pārliecību par savām mācīšanās spējām uzrāda augstākus akadēmiskus sasniegumus, augstākus prosociālās uzvedības rādītājus, kā arī zemāku problemātisko uzvedību un depresiju. Interesanti, ka pusaudžu akadēmiskā pašefektivitāte labāk izskaidroja depresijas variāciju nekā skolēnu reālie akadēmiskie sasniegumi (Bandura, 1999).

Pusaudži, kuri ir pārliecināti par savu akadēmisko efektivitāti, ir mazāk pakļauti internalizēto problēmu riskam, jo piedzīvo zemāku stresu mācību procesā. Tie vieglāk tiek galā ar grūtākiem uzdevumiem un izaicinājumiem, kā arī ātrāk tiek pāri neveiksmes pieredzei (Bandura, 1997; Schunk, 1991). Kā norāda Bandura, augsta akadēmiskā pašefektivitāte veicina ne tikai aktīvāku iesaistīšanos akadēmiskajās aktivitātēs, bet arī citos prosociālās uzvedības veidos (Bandura, et al., 1999). Šie pieņēmumi lielā mērā sasaucas ar Džessora problemātiskās uzvedības teorētisko modeli un apgalvojumiem, ka indivīda iesaistīšanās viena veida sociāli vēlamajā uzvedībā veicina iesaistīšanos arī cita veida sociāli vēlamajā uzvedībā, kā arī mazina problemātiskās uzvedības attīstības risku. Zināmas paralēles var vilkt arī ar ekoloģiskās attīstības modeļiem, kas uzsverot apbusējas ietekmes starp dažāda līmeņa sistēmām, liek secināt, ka indivīda uzvedība, sasniegumi vai neveiksmes vienā kontekstā (piemēram, skolā) ietekmē viņa uzvedību arī citos kontekstos (piemēram, ģimenē, ārpus skolas vienaudžu grupā).

Analizējot pašefektivitātes pārliecības iespējamās saistības ar indivīda uzvedības un emocionālām grūtībām, ir jāuzsver sociālās pašefektivitātes jeb pārliecības par savām spējām veidot un uzturēt attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem nozīme. Pētījumi norāda, ka pārliecība par savām sociālām kompetencēm veicina pozitīvo savstarpējo attiecību veidošanu, savukārt zema pārliecība par savām attiecību veidošanas un uzturēšanas spējām ir saistīta ar sociālo atsvešināšanos un izvairīgo uzvedību (Bandura, Barbaranelli, Caprara & Pastorelli, 1996). Pozitīvas sociālās attiecības veicina pusaudžu labklājības izjūtu un palīdz tikt galā ar dzīves stresoriem.

Ņemot vērā, ka sociālā pašefektivitāte ietekmē indivīda iesaistīšanos savstarpējās attiecībās, var secināt, ka tā netieši ietekmē arī indivīda saņemtā sociālā atbalsta daudzumu un kvalitāti. Savukārt, zinātniskajos pētījumos tiek vairākkārt apstiprināts, ka saņemtais vai uztvertais atbalsts no apkārtējiem cilvēkiem (gan pieaugušajiem, gan vienaudžiem) mazina pusaudžu problemātiskās uzvedības un emocionālo grūtību attīstības varbūtību (van Aken & Semon Dubas, 2004; Kerr, Preuss & King, 2006).

Saskaņā ar sociāli-kognitīvās paradigmas skatījumu uz cilvēku kā uz aktīvu aģentu, kas izvēlas, veido un interpretē apkārtējās vides apstākļus, ir jāatzīmē, ka sociālais atbalsts nav neatkarīga vienība, bet prasa no indivīda aktīvu līdzdalību atbalsta meklēšanā un pozitīvo atbalstošo attiecību veidošanā. Balstoties uz pašefektivitātes koncepciju un apgalvojumiem, ka priekšstati par sevi regulē uzvedību, hipotētiski var pieņemt, ka efektīvai sociāla atbalsta meklēšanai un tuvu atbalstošo attiecību veidošanai ir ļoti svarīga indivīda pozitīva sociālās pašefektivitātes pārliecība.

Pētot saistības starp sociālo pašefektivitāti un depresiju, tika secināts, ka sociālās pašefektivitātes trūkums ietekmē depresijas attīstību, kā tieši, tā arī netieši mazinot cilvēka spējas veidot sociāli atbalstošas attiecības (Holahan & Holahan, 1987). Turklāt, vairāki pētnieki balstoties uz empīriskiem datiem atzīmē, ka atbalstošas attiecības mazina uzvedības un emocionālo grūtību attīstības iespējamību, jo paaugstina indivīda uztverto grūtību pārvarēšanas efektivitāti (Cutrona & Troutman, 1986; Haslam, Pakenham & Smith, 2006; Mak, Law, Woo, Cheung & Lee, 2009; Major, Mueller, & Hildebrandt, 1985; Oliofoff & Aboud, 1991). Tomēr, aplūkojot pētījumus par saistībām starp pašefektivitāti un depresijas simptomiem, jāatzīmē, ka pārsvarā tie tika veikti pieaugušo izlasēs un līdz ar to iegūtos secinājumus nevar viennozīmīgi attiecināt arī uz pusaudžiem.

Balstoties uz aplūkotām pašefektivitātes koncepcijas teorētiskām nostādnēm un iepriekšējo gadu zinātnisko pētījumu rezultātiem, var secināt, ka pašefektivitāte spēlē svarīgu lomu indivīda adaptācijas un attīstības procesā, ietekmējot apkārtējās vides apstākļu interpretāciju, aktivitāšu un personisko standartu izvēli, rezultātu novērtējumu, kā arī emocionālas reakcijas. Zema pašefektivitātes pārliecība var būt viens no uzvedības un emocionālo grūtību iemesliem. Tā var

ievērojami aizkavēt pusaudžu sociālo prasmju attīstību un mazināt aktivitāti kopumā. Veiktie secinājumi sasaucas ar vairāku psiholoģijas teoriju pausto nostādni, ka daudzu psihisko traucējumu pamatā ir cilvēka nepietiekama uzticēšanās savām rīcības spējām, kā arī spējām izjust un pārdzīvot, vai arī neadekvāts, neatbilstošs savu spēju un uzvedības iemaņu novērtējums.

1.6. Promocijas darba pētījums

Balstoties uz promocijas darba ietvaros aplūkoti teorētiskiem modeļiem, iepriekšējo gadu pētījumu rezultātiem un veiktajiem secinājumiem, tiek izvirzīts promocijas darba mērķis – veikt longitudinālu pētījumu par ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumiem, pusaudžu uzvedības izpausmēm un pašefektivitātes pārlicībām, kā arī šo mainīgo iespējamām divvirziena saistībām. Longitudināls pētījuma dizains ļauj izpētīt pusaudžu uzvedības izpausmes dinamiskā un analizēt to iespējamās izmaiņas ģimenes kontekstā, kā arī izprast, vai un kā pusaudžu pašefektivitātes pārlicības ietekmē mijiedarbību starp izvirzītajiem mainīgajiem.

Zinātniskās literatūras pārskats par promocijas darba izvirzīto tēmu atklāj pusaudžu problemātiskās uzvedības pētniecības aktualitāti. To var pamatot ar veiktajiem secinājumiem par pusaudžu problemātiskās uzvedības saistībām ar turpmākām personības funkcionēšanas un adaptācijas grūtībām, iespējamo turpmāku antisociālo uzvedību, kas lielā mērā apdraud plašākas sabiedrības labklājību.

Pamatojoties uz secinājumiem par internalizēto un eksternalizēto uzvedības problēmu savstarpējām saistībām un komorbiditātes rādītājiem, tika pieņemts lēmums pētījumā iekļaut mērījumus kā internalizētām, tā arī eksternalizētām problemātiskās uzvedības izpausmēm. Tas ļauj dziļāk izprast pētāmo respondentu grūtības un veikt pilnīgākus secinājumus par profilaktiskām un intervences iespējām darbā ar riska grupas pusaudžiem.

Apkopojot problemātiskās uzvedības attīstības teorētiskos modeļus riska un aizsargājošo faktoru paradigmas ietvaros, var īpaši izdalīt ģimenes psiholoģiskās vides nozīmi, kas tiek īpaši uzsvērtas strukturālās ekosistēmu teorijā. Ģimene tiek atzīta par primāro bērna socializācijas vidi, kā arī par mikrosistēmu ar vistiešāko ietekmi uz bērna attīstību. Jāatzīst, ka procentuāli lielākā daļa pētījumu par saistībām starp ģimenes raksturojumiem un pusaudžu attīstības iznākumiem ir korelatīvi. Līdz ar to, sava šķērsgriezuma dizaina dēļ tie neļauj veikt secinājumus par pētāmo mainīgo cēloņu seku sakarībām un tā saukto efekta virzību, ko var piedāvāt longitudinālā dizaina pētījumi. Balstoties uz iepriekš aprakstītiem longitudināliem pētījumiem par ģimenes psiholoģiskās vides un savstarpējo attiecību kvalitātes saistībām ar pusaudžu adaptācijas spējām un uzvedības izpausmēm, var izteikt pieņēmumu par divvirzienu ietekmi starp ģimeni un pusaudzi, kas tiks aplūkota promocijas pētījuma ietvaros.

Turklāt jāatzīmē, ka secinājumi par divvirziena ietekmi starp pusaudžu uzvedības problēmām un ģimeni nav viennozīmīgi. Vairākos longitudinālajos pētījumos jautājums par abpusējo mainīgo ietekmi netiek uzstādīts, un, līdz ar to, pētnieki analizē un iegūst noteikta veida apstiprinājumus vienvirziena saistībām starp ģimeni un pusaudzi. Dažos pētījumos tiek atklāts tikai tā sauktais „bērna efekts” uz vecāku uzvedību un ģimenes savstarpējām attiecībām. Tas ļauj pieņemt, ka pētījumi, kas analizē divvirziena saistības starp mainīgajiem ir joprojām zinātniski aktuāli, it īpaši ņemot vērā to, ka Latvijā līdz šim nav veikts neviens longitudināls pētījums par saistībām starp pusaudžu adaptācijas rādītājiem un ģimenes psiholoģisko vidi.

Promocijas darba ietvaros, lai analizētu ģimenes ietekmi uz pusaudžu uzvedības problēmām, tika izmantots psiholoģijas zinātniskajā literatūrā un mūsdienu pētījumos plaši izmantots ģimenes psiholoģiskās vides koncepts (*family environment*), kas dod iespēju pētīt un aprakstīt ģimenes sistēmu un savstarpējās attiecības ģimenē (Matheis & Adams, 2004). Ģimenes psiholoģiskās vides koncepts iekļauj sevī tādus attiecību raksturojumus, kā ekspresivitāte, saliedētība, konfliktu līmenis, kā arī ģimenes sistēmas saglabāšanas (*family system maintenance*) raksturojumus – ģimenes organizācija un kontrole (Moos, 1990). Iepriekš veiktie pētījumi par ģimenes psiholoģiskās vides ietekmi uz pusaudžu attīstību liek secināt, ka optimālākus apstākļus pusaudžu pašvērtējuma, kompetences izjūtas un adaptācijas spēju attīstībai spēj nodrošināt ģimene ar augstu saliedētību, ekspresivitāti un organizāciju, zemu konfliktu līmeni un zemu vai vidēju kontroles līmeni. Visnelabvēlīgākie nosacījumi pusaudžu attīstībai ir saistīti ar augstu konfliktu un kontroles līmeni ģimenē un zemu saliedētību, ekspresivitāti un organizāciju (Lau & Kwok, 2000).

Tomēr, kā norāda ekoloģiskās indivīda attīstības paradigmas un sociāli-kognitīvās teorijas postulāti, kā arī vairāki empīriskie pētījumi, apkārtējās vides faktori (t.sk. ģimenes raksturojumi) ne vienmēr pietiekoši labi var izskaidrot pusaudžu problemātiskās uzvedības variāciju. Ļoti svarīgi ir ņemt vērā intrapersonālos mainīgos, kas var ietekmēt apkārtējās sociālās vides faktoru nozīmi indivīda attīstībā. Balstoties uz promocijas darba ietvaros analizēto zinātnisko literatūru, var secināt, ka sociālās vides ietekme uz indivīdu ir pastarpināta ar Es-koncepcijas komponentēm. Domājot par pusaudžu attīstību, ir jāņem vērā pieaugošas pašrefleksijas un pašanalīzes spējas, Es-koncepcijas paplašināšanos un pilnveidošanos, kas kļūst īpaši aktuāla šajā vecumposmā. Tādēļ var prognozēt, ka ģimenes psiholoģiskās vides ietekme uz pusaudžu problemātiskās uzvedības attīstību var būt saistīta arī ar tās ietekmi uz pusaudžu priekšstatiem par sevi.

Apzinoties Es-koncepcijas nozīmi, kas tiek labi atspoguļota sociāli-kognitīvajā teorijā un mūsdienu zinātniskajos pētījumos, kā arī savstarpējo ietekmi starp personību, apkārtējo vidi un uzvedību, tika pieņemts lēmums, pētot saistības starp pusaudzi un ģimeni, analizēt arī priekšstatu par sevi iespējamo lomu. Intrapersonālajā faktoru sistēmā tika izvēlēts pašefektivitātes

konstrukts, kas tiek aplūkots kā nozīmīgs personības resurss, jo veido pamatu motivācijai, psiholoģiskai labklājībai un sasniegumiem visdažādākās dzīves jomās. Pēc Banduras paustās nostādnes tieši cilvēka pārliecība par savu efektivitāti veido pamatu indivīda adaptācijai apkārtējai videi un tādēļ ir cieši saistīta ar uzvedības izpausmēm. Zinātniskajā literatūrā jautājumi par dažādiem uzvedības veidiem nereti tiek aplūkoti ciešā saistībā ar cilvēka priekšstatiem par savu kompetenci un efektivitāti, tomēr trūkst pētījumu, kas analizētu pašefektivitātes ietekmi dažādu apkārtējās vides faktoru kontekstā. Tas liek pieņemt, ka izvirzītais promocijas darba pētījums var noteiktā veidā papildināt esošos atklājumus par saistībām starp pusaudžu uzvedības problēmām, pašefektivitātes pārliecībām un ģimenes psiholoģisko vidi.

Tipiski pašefektivitāte tiek definēta un konceptualizēta kā uzdevumam vai darbības sfērai specifiska (Bandura, 1997). Taču vairāki pētnieki, pamatojoties uz A. Banduras pausto pieņēmumu, ka pašefektivitātes spriedumi var tikt ģeneralizēti vai pārnesti no vienas situācijas uz citu, izdala arī vispārējās pašefektivitātes jēdzienu (*general self-efficacy*). Vispārējā pašefektivitāte ir attiecināma uz indivīda vispārējo pārliecību par savām spējām tikt galā ar dažādām apkārtējās vides prasībām un jaunām situācijām (Schwarzer & Jerusalem, 1995; Hoeltje, Zubrick, Silburn & Garton, 1996; Luszczynska, et al., 2005). Vispārējā pašefektivitāte atspoguļo plašu un stabilu pārliecību par personisko kompetenci efektīvi tikt galā ar dažādiem uzdevumiem, izaicinājumiem un stresa situācijām. Tā var norādīt uz cilvēka kopējo vērtējumu par savu efektivitāti dažādās dzīves jomās.

Tomēr promocijas darba pētījuma ietvaros pašefektivitāte tiek operacionalizēta kā darbības sfērai specifiska: akadēmiskā pašefektivitāte, sociālā pašefektivitāte un pašregulācijas pašefektivitāte. Atsevišķu pašefektivitātes aspektu izpēte paplašina un padziļina izpratni par pētāmo mainīgo savstarpējām saistībām, ļauj veikt netiešus secinājumus par dažādu pusaudžu apkārtējās vides aspektu (mācības, skola, vienaudži) ietekmi uz adaptācijas spējām un ģimenes psiholoģisko vidi, kā arī izvērsē iegūto rezultātu un veikto secinājumu praktisko pielietojamību.

Zinātniskā pārskata ietvaros veiktie secinājumi un pētījuma mērķis ļauj izvirzīt šādus pētījuma jautājumus:

- Vai ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumi prognozē pusaudžu pašefektivitāti un internalizētas/ eksternalizētas problēmas longitūdinālā pētījuma ietvaros?
- Vai pusaudžu pašefektivitāte un internalizētas/ eksternalizētas problēmas prognozē ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumus longitūdinālā pētījuma ietvaros?

Papildus pētījuma jautājumi:

- Kādas ir dzimumatšķirības pusaudžu pašefektivitātes, internalizēto/ eksternalizēto problēmu un ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumos?

- Kādas ir saistības starp demogrāfiskajiem mainīgajiem un pusaudžu pašefektivitātes, internalizēto/ eksternalizēto problēmu un ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumiem?

2. Metode

2.1. Pētījuma dalībnieki

Pirmā pētījuma etapā piedalījās 538 Latvijas vispārizglītojošo skolu 7. klašu skolēni vecumā no 12 līdz 15 gadiem (242 zēni, 296 meitenes). Kopumā vidējais respondentu vecums ir 13,18 gadi (SD=0,54), zēniem – 13,24 (SD=0,56), meitenēm – 13,13 (SD=0,53). Vecumu sadalījums dzimumu grupās bija līdzīgs ($\chi^2(8, 538) = 8,90, p > 0,05$). Visi pētījuma dalībnieki apmeklēja skolu ar latviešu mācību valodu.

Otrajā pētījuma etapā, vienu gadu vēlāk, tika atkārtoti izdalītas aptaujas tiem pašiem pusaudžiem, kuri vēl arvien mācījās tajā pašā skolā, tagad jau 8. klasē (respektīvi, kuri nebija pārcēlušies uz citu skolu). Rezultātā tika iegūtas 362 pilnībā aizpildītas respondentu aptaujas, kuras tika saliktas ar iepriekšējā gada aptaujām. Tātad, promocijas darba pētījuma izlasi pēc diviem mērījumiem veidoja 362 respondenti ar kvalitatīvi aizpildītām aptaujām abu mērījumu laikā. Šo izlasi veidoja 144 zēni (60% no sākotnējās izlases) un 218 meitenes (74% no sākotnējās izlases). Pie pētījuma dalībnieku atbiruma iemesliem jāmin, pirmkārt, pētījuma dalībnieku nekvalitatīvi aizpildītās aptaujas, un otrkārt, jāatzīmē izvēlēto klašu skolēnu klāt neesamība testēšanas laikā, kā arī respondentu dzīvesvietas un skolu maiņa.

Lai pārbaudītu, vai šī 362 skolēnu izlase statistiski nozīmīgi atšķirās no tiem pusaudžiem, kuru dati otrajā pētījuma etapā nebija pieejami (N=180), tika veikti t-kritērija aprēķini (skat. 1.tab.). Iegūtie rezultāti norāda, ka starp divām grupām nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības vidējā uztvertajā ģimenes saliedētībā un konfliktu līmenī, internalizētajās problēmās, kā arī demogrāfiskajos rādītājos. Toties tika atklāts, ka pētījuma dalībniekiem, kuri piedalījās abos pētījuma etapos, bija raksturīgi statistiski nozīmīgi zemāki rādītāji eksternalizētajos simptomos un augstāks sociālās pašefektivitātes rādītājs, nekā respondentiem, kuri piedalījās tikai pirmajā datu ievākšanas etapā (skat. 1.tab.).

1. tabula. Pusaudžu problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji respondentiem, kuriem ir vai nav pieejami 2. mērījuma dati.

	<i>2. mērījuma dati ir pieejami (N=362)</i>		<i>2. mērījuma dati nav pieejami (N=180)</i>		<i>t-tests</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	
<i>Problemātiskā uzvedība</i>					
<i>Trauksme/ Nomaktība</i>	6,25	4,14	6,39	4,63	0,36
<i>Noslegšanās/ Nomaktība</i>	3,80	2,80	3,87	2,90	0,28
<i>Attiecību problēmas</i>	5,05	3,62	5,44	3,91	1,20
<i>Normu pārkāpjoša uzvedība</i>	5,62	4,16	6,49	4,91	2,15*
<i>Agresīva uzvedība</i>	8,75	4,86	9,75	5,74	2,21*
<i>Pašefektivitāte</i>					
<i>Akadēmiskā pašefektivitāte</i>	6,28	1,19	6,13	1,28	-1,36
<i>Sociālā pašefektivitāte</i>	7,44	1,33	7,04	1,40	-3,40**
<i>Pašregulācijas pašefektivitāte</i>	7,70	1,89	7,44	1,85	-1,63
<i>Ģimenes psiholoģiskā vide</i>					
<i>Ģimenes saliedētība</i>	29,99	5,04	29,42	5,16	-1,30
<i>Ģimenes konflikti</i>	14,62	4,28	14,97	4,41	0,91
<i>Ģimenes kontrole</i>	54,94	8,84	55,07	9,40	0,16

362 pusaudžu izlases (39,8% – zēni , 60,2% – meitenes) demogrāfiskie raksturojumi ir atspoguļoti 2. tabulā.

2. tabula. Pētījuma izlases demogrāfiskie rādītāji (sadalījums %).

	<i>Izlase kopumā (N=362)</i>	<i>Zēni (N=144)</i>	<i>Meitenes (N=218)</i>
Respondentu vecums 1. mērījuma laikā			
12 gadi	3,9	2,8	4,7
13 gadi	75,8	77,3	74,8
14 gadi	16,6	18,4	15,4
15 gadi	3,7	1,4	5,1
Ģimenes sastāvs			
Audzina viens vecāks	21,2	19,3	22,4
Viens no vecākiem ir audžuvecāks	15,3	15,6	15,1
Abi bioloģiskie vecāki	63,6	65,2	62,4
Dzīvesvietas reģions			
Rīga	50,6	53,5	48,6
Jūrmala	25,4	27,1	24,3
Mazpilsēta, lauki	24	19,4	27,1
Vecāku izglītība			
Abiem vidējā izglītība	32,2	29,6	33,9
Vienam no vecākiem ir augstākā	39,8	37,4	41,3
Abiem augstākā izglītība	28	33,0	24,9
Uztvertais ģimenes materiālās labklājības līmenis			
Augsts	11,9	12,5	11,6
Pietiekami augsts	55,3	61,6	51,6
Vidējs	28,5	22,3	32,1
Zems	4,3	3,6	4,7

2.2. Instrumenti

Jauniešu pašnovērtējuma aptauja

Pusaudžu eksternalizēto un internalizēto uzvedības problēmu izpētei tika izmantota Ahenbaha (Achenbach, 1991) Jauniešu pašnovērtējuma aptauja (Youth Self Report; YSR). Šī aptauja ir domāta pusaudžiem no 11 līdz 18 gadiem. Aptaujā ir iekļauti 118 apgalvojumi par dažādām uzvedības un emocionālām izpausmēm: 112 apgalvojumi par problemātisku uzvedību, kā arī 6 apgalvojumi par pusaudža veiksmīgu funkcionēšanu. 112 apgalvojumi par uzvedības un emocionālām problēmām veido 8 apakšskalas: Trauksme/ nomāktība, Noslēgšanās/ nomāktība, Somatiskas raizes, Attiecību problēmas, Īpatnējā domāšana, Uzmanības problēmas, Agresīvā uzvedība, Normu pārkāpjošā uzvedība. Aptaujas autors pirmās trīs apakšskalas ir apzīmējis kā „internalizētas problēmas”, savukārt, apakšskalas Agresīvā un Normu pārkāpjošā uzvedība – kā „eksternalizētas problēmas”. Respondenti tiek lūgti novērtēt katru apgalvojumu trīs punktu Likerta skalā: (0= neatbilst, 1= daļēji vai dažreiz atbilst, 3= lielā mērā vai bieži atbilst).

Jauniešu pašnovērtējuma aptauja tika pārtulkota latviešu valodā un adaptēta latviešu izlasei (Sebre un Laizāne, 2006). Latviešu versijas apakšskalām ir laba iekšējā saskaņotība: Kronbaha alfas rādītāji robežās no 0,73 (noslēgšanās/ nomāktība) līdz 0,83 (agresīva uzvedība). Promocijas darba pētījuma mērķiem tika izmantoti apgalvojumi no piecām Jauniešu pašnovērtējuma aptaujas apakšskalām: Trauksme/ nomāktība, Noslēgšanās/ nomāktība, Attiecību problēmas, Agresīvā uzvedība un Normu pārkāpjošā uzvedība. Sasummējot Trauksmes/ nomāktības un Noslēgšanās/ nomāktības skalu rādītājus, tika iegūts Internalizēto problēmu rādītājs (Kronbaha alfa – 0,86). Savukārt, sasummējot Agresīvās uzvedības un Normu pārkāpjošās uzvedības skalu rādītājus tika iegūts Eksternalizēto problēmu rādītājs (Kronbaha alfa – 0,88). Pētījuma ietvaros kopējais problemātiskās uzvedības rādītājs tika iegūts sasummējot katra respondenta punktus no izmantotās piecām apakšskalām (Kronbaha alfa – 0,94). Augstāki rādītāji šajā skalā norāda uz lielākām emocionālām un uzvedības problēmām.

Bērnu uztvertās pašefektivitātes skala

Pašefektivitātes mērīšanai tika izmantota Bērnu uztvertās pašefektivitātes skala (Children's Perceived Self-Efficacy Scale, CPSE, Bandura, 2006). Šī aptauja pamatojas uz sociālās iemācīšanas teorētisko paradigmu un A. Banduras pašefektivitātes koncepciju. Aptauju veido 34 apgalvojumi, kas mēra uztverto pašefektivitāti trīs aspektos: apgalvojumi attiecas uz akadēmisko pašefektivitāti, sociālo pašefektivitāti un pašregulācijas pašefektivitāti. Apgalvojumi, kuri veido akadēmiskās pašefektivitātes apakšskalu, attiecās uz indivīda pārliecībām par savām spējām mācīties, organizēt mācību procesu, kā arī piepildīt savas, skolotāju un vecāku gaidas mācību jomā. Šīs skalas apgalvojumu piemēri: „Spēju laicīgi izpildīt mājas darbu”; „Spēju stundu laikā koncentrēties uz mācībām”.

Apgalvojumi, kuri veido sociālās pašefektivitātes apakšskalu, attiecās uz indivīda pārliecībām par savām spējām veidot un uzturēt attiecības ar citiem cilvēkiem, risināt konfliktus, kā arī par spējām izteikt savu viedokli (piemēram: „Spēju veidot un uzturēt draudzīgas attiecības ar sava dzimuma vienaudžiem”). Apgalvojumi, kuri veido pašregulācijas pašefektivitātes apakšskalu, attiecās uz indivīda pārliecībām par savām spējām pretoties vienaudžu spiedienam piedalīties augsta riska aktivitātēs (piemēram: „Spēju pretoties vienaudžu spiedienam lietot alkoholiskus dzērienus”). Respondenti novērtē savu pārliecību par to, cik labi viņi spēj veikt noteiktu uzdevumu 10 punktu Likerta skalā no „0” – vispār nevaru paveikt, līdz „10” – noteikti varu paveikt.

Promocijas darba pētījuma mērķim Bērnu uztvertās pašefektivitātes skala tika pārtulkota latviešu valodā ar „turpu-atpakaļ” tulkošanas metodes palīdzību. Latviešu versijas apakšskalām ir augsta iekšējā saskaņotība. Aprēķinātie Kronbaha alfas rādītāji ir šādi: 0,90 – akadēmiskās pašefektivitātes apakšskalai, 0,87 – sociālai pašefektivitātei, 0,74 – pašregulācijas

pašefektivitātei. Augstāka punktu skaits apakšskalās norāda uz respondenta augstāku pašefektivitāti.

Ģimenes klimata skala. Metodikas modifikācija

Ģimenes psiholoģiskās vides izpētei tika izmantotas piecas apakšskalas no *Ģimenes klimata skalas* (Family Environment Scale, FES). Šo metodiku izstrādāja Mūzs un Mūza (Moos & Moos, 2002) 1974. gadā. To veido 90 apgalvojumi par ģimeni un ģimenes locekļiem. Respondentam ir jāizvērtē, kuri no šiem apgalvojumiem ir patiesi vai nepatiesi attiecībā uz viņa ģimeni. Šie 90 apgalvojumi veido 10 apakšskalas, kuras attiecās uz trim dimensijām: attiecību dimensija (apakšskalas: saliedētība, ekspresivitāte un konflikti), personiskās izaugsmes dimensija (apakšskalas: neatkarība, orientācija uz sasniegumiem, intelektuāla un kultūras orientācija, orientācija uz aktivitātēm un izklaidēm, morāle un reliģija), ģimenes sistēmas saglabāšanas dimensija (apakšskalas: organizācija, kontrole). Oriģinālvalodā iekšējās saskaņotības rādītāji (Kronbaha alfa) metodikas apakšskalām ir no 0,61 līdz 0,78. Mūzs norāda, ka Kronbaha alfas šajās robežās ir pieņemamas argumentējot ar to, ka Ģimenes klimata skala tika konstruēta ar mērķi ietvert konstrukta plašumu nevis augstu iekšējo saskaņotību. Tādēļ aptaujas izstrādes procesā panti ar ciešākām savstarpējām korelācijām tika izņemti no galējās apgalvojumu kopas, lai novērstu atkārtosanos (Moos, 1990). Šī pozīcija saskan ar Ketela un Tsujiokas (Cattell & Tsujiokas, 1964) pausto nostādni, ka augsta pantu homogenitāte var negatīvi ietekmēt aptaujas validitāti, ja šī aptauja ir konstruēta, lai mērītu psiholoģisko konstruktus, kas aptver plašu uzvedības spektru.

Neskatoties uz aptaujas plašu pielietojamību klīniskajos un ģimenes pētījumos, atsevišķu Ģimenes klimata skalas apakšskalu pazeminātiem iekšējās saskaņotības rādītāju dēļ zinātniskajā literatūrā tiek izvirzīti jautājumi par šīs aptaujas ticamību (Boyd, Gullone, Needleman & Burt, 1997; Roosa & Beals, 1990; Waldron, Sabatelli & Anderson, 1990). Saskaņā ar pieņēmumu, ka aptauja tika izstrādāta, lai pētītu plašu ģimenes locekļu uzvedības repertuāru, lielāka uzmanība tiek pievērsta aptaujas faktoru struktūrai. Jāatzīmē, ka iepriekšējos gados veiktie faktoru analītiskie pētījumi saistībā ar šo aptauju neapstiprina 10 faktoru struktūru, kas būtu sagaidāma pamatojoties uz metodikas autoru izdalītām 10 apakšskalām. No vienas puses, tas varētu liecināt par zemu aptaujas validitāti. No otrās puses, tiek piedāvāts arī alternatīvs skatījums, kas paredz, ka metodikai ir tikai dažas problemātiskas apakšskalas, kas traucē aptaujas faktoru struktūrai. Piemēram, Senfords ar kolēģiem (Sanford, et al., 1999) savā pētījumā ir atklājuši, ka apakšskalas ar zemākiem svāriem izdalītajos faktoros uzrāda arī zemākas Kronbaha alfas (Ekspresivitāte 0,46, Neatkarība 0,28, Sasniegumu orientācija 0,51, Kontrole 0,41). Savukārt, pārējās sešas skalas ir ar pietiekoši labiem iekšējās saskaņotības rādītājiem (Saliedētība 0,69, Konflikti 0,70, Intelektuālā orientācija 0,65, Aktīvā izklaides orientācija 0,65, Orientācija uz reliģiju un morāli

0,67, Ģimenes organizācija 0,62), un apstiprinošās faktoru analīzes rezultātā tās veidoja 6 faktoru struktūru. Šīs sešas apakšskalas arī tika validētas ar 16 līdzīgo aptauju mainīgajiem un 7 rādītājiem, kas tika iegūti novērošanas laikā. Zinātniskajās diskusijās par labu Ģimenes klimata skalai tiek skaidrots, ka tomēr neskatoties uz ne tik augstiem iekšējās saskaņotības rādītājiem, aptaujas apakšskalām ir laba testa-retesta ticamība un diskriminantā validitāte, kas balstās uz nozīmīgām atšķirībām starp veselīgi funkcionējošām ģimenēm un ģimenēm, kurās uzaug bērni ar uzvedības problēmām (Oliver, May & Handal, 1988).

Vēl viena daļa autoru piedāvā analizēt Ģimenes klimata skalas iekšējo faktoru struktūru, balstoties uz metodikas autoru uzstādījumu par trīs augstāka ranga dimensijām, ko mēra apakšskalas, - Savstarpējās attiecības, Personiskā izaugsme un Sistēmas kontrole (*system maintenance*). Apkopojot vairāku autoru faktoru analīžu rezultātus var secināt, ka dažādās izlasēs iegūtās faktoru struktūras ir līdzīgas autoru prezentētajai trīs faktoru struktūrai (Gondoli & Jacob, 1993; Herndon, McGue, Krueger, Iacono, 2005; Oliver, May & Handal, 1988; Rowe, 1983). Pirmo faktoru, kas tipiski tika dēvēts par attiecību, savstarpējās tuvības vai ģimenes afekta-saliedētības faktoru, ar augstākiem svariem veidoja Saliedētības un Konfliktu apakšskalas, kā arī Ģimenes organizācijas apakšskala. Otro faktoru, kas saturiski atspoguļo ģimenes aktivitātes veidoja personiskās izaugsmes dimensijai atbilstošas apakšskalas. Savukārt, trešo faktoru veidoja vai nu organizācija, kontrole un sasniegumu orientācija vai arī tikai organizācijas un kontroles apakšskalas.

Promocijas darba izstrādes procesā Ģimenes klimata skala tika tulkota no angļu valodas uz latviešu valodu ar „turp-atpakaļ” tulkošanas palīdzību. Balstoties uz zinātniskās literatūras analīzi, empīriskā pētījuma mērķiem un pētījuma jautājumiem tika pieņemts lēmums izmantot 5 apakšskalas: Ģimenes saliedētība, Konflikti, Sasniegumu orientācija, Ģimenes organizācija un Kontrole. Piedāvāto atbilžu variantu formāts no dihotomiskā (Patiess / Aplams) tika mainīts uz Likerta skalu. Līdzīgi kā 2004. gada pētījumā (Matheis & Adams, 2004) respondentiem tika lūgts novērtēt katru aptaujas pantu 5 punktu skalā: no „nekad vai gandrīz nekad neraksturo manu ģimeni” (1) līdz „vienmēr vai gandrīz vienmēr raksturo manu ģimeni” (5). Aptaujas latviešu versijas apakšskalām tika aprēķināti iekšējās saskaņotības rādītāji. Ģimenes saliedētības un konfliktu apakšskalas uzrādīja pietiekami labu iekšējo saskaņotību (Kronbaha alfas: 0,76 un 0,71). Savukārt, pārējās trīs apakšskalas uzrādīja ievērojami zemāku iekšējo saskaņotību: sasniegumu orientācija – 0,55, ģimenes organizācija – 0,58 un ģimenes kontrole – 0,47. Jāatzīmē, ka iegūtie Kronbaha alfas rādītāji lielā mērā saskan ar citu autoru pētījumos prezentētajiem rādītājiem, kas norāda uz atsevišķu apakšskalu zemu iekšējo saskaņotību (Gondoli & Jacob, 1993; Roosa & Beals, 1990; Sanford, et al., 1999).

Promocijas darba ietvaros tika veikta apstiprinošā faktoru analīze ar piecām aptaujas apakšskalām: Saliedētība, Konflikti, Sasniegumu orientācija, Organizācija, Kontrole. Rezultātā

tika iegūta divu faktoru struktūra, kas ir attēlota 4. tabulā. Kā tas ir redzams no 4. tabulas līdzīgi kā iepriekš veiktajos pētījumos apakšskalas Konflikti un Saliedētība ar lieliem svāriem veido 1. faktoru, savukārt, apakšskalas Kontrole un Sasniegumu orientācija veido 2. faktoru. Apakšskalai Organizācija ir liels svārs gan 1. gan 2. faktorā. Balstoties uz Ģimenes klimata skalas izstrādes teorētisko 3 dimensiju pamatojumu, kā arī uz apakšskalu saturisko analīzi tiek pieņemts lēmums Organizācijas apakšskalu atiecināt uz 2. faktoru, kas kopumā mēra ģimenes sistēmas strukturētību.

3. tabula. Ģimenes klimata aptaujas latviešu tulkojuma apakšskalu apstiprinošās faktoru analīzes rezultāti.

Ģimenes klimata aptaujas apakšskalas	Faktoru svāri	
	1	2
Konflikti	-0,88	0,21
Saliedētība	0,87	0,14
Organizācija	0,61	0,58
Kontrole	-0,05	0,81
Sasniegumu orientācija	0,04	0,79
Īpašvērtība	2,11	1,50
% no dispersijas	42,10	29,95

Piezīme. Treknajā drukā attēloti faktoru svāri virs 0,55. Faktori izgūti ar galveno faktoru asu metodi, piemērojot varimaks rotāciju.

Sakarā ar to, ka tomēr Organizācijas, Kontroles un Sasniegumu orientācijas apakšskalām ir zemi iekšējās saskaņotības rādītāji, kā arī pamatojoties uz faktoru analīzes rezultātiem, promocijas darba mērķiem tika veikta aptaujas modifikācija, apvienojot pantus no trim skalām vienā. Jaunizveidotā apakšskala mēra ģimenes kontroli: cik svarīgi ģimenē ir noteikumi, kārtība, cik rūpīgi ir saplānota ģimenes ikdiena un aktivitātes. Ģimenes kontroles skalu veido 17 apgalvojumi. To skaitā 6 apgalvojumi no oriģinālās Ģimenes organizācijas apakšskalas (piemēram: „Mūsu ģimenē ierasties laicīgi ir ļoti svarīgi”), 5 apgalvojumi – no Kontroles apakšskalas (piemēram: „Viens ģimenes loceklis pieņem lielāko daļu lēmumu”; „Mūsu ģimenē ir ļoti svarīgi ievērot noteikumus”) un 6 apgalvojumi – no Sasniegumu orientācijas apakšskalas (piemēram: „Mēs vienmēr cenšamies izpildīt lietas ar katru reizi arvien labāk”). Kronbaha alfa šai skalai ir 0,77 (skat. 4. tab.). Promocijas darba pētījumā izmantotās Ģimenes klimata aptaujas latviešu tulkojuma apakšskalu Kronbaha alfas rādītāji ir atspoguļoti 4. tabulā.

4. tabula. Ģimenes klimata aptaujas latviešu tulkojuma apakšskalu Kronbaha alfas rādītāji

Ģimenes klimata aptaujas apakšskalas	Kronbaha alfa
Saliedētība	0,76
Konflikti	0,71
Kontrole (jaunizveidotā skala)	0,77

Ģimenes saliedētības apakšskala ļauj noteikt to, cik lielā mērā ģimenes locekļi jūtas piederīgi un emocionāli saistīti ar ģimeni, izjūt atbalstu un sapratni no citiem ģimenes locekļiem (apgalvojumu piemērs: „Ģimenes locekļi patiesi palīdz un atbalsta viens otru”). Ģimenes konfliktu apakšskala parāda, cik lielā mērā ģimenes locekļu mijiedarbība ir saistīta ar dusmām un agresivitāti (apgalvojumu piemērs: „Ģimēnē mēs daudz strīdamies”) . Ģimenes kontroles apakšskala, savukārt, atspoguļo to, cik lielā mērā ģimenes dzīvi nosaka skaidri noteikumi un ikdienas darbu veikšanas procedūras, cik ir svarīga skaidra organizācija un struktūra plānojot ikdienas aktivitātes un pienākumus. Augstākās baļļu summas Ģimenes klimata aptaujas apakšskalās attiecīgi norāda uz augstāku ģimenes saliedētību, konfliktiem un kontroli.

2.3. Procedūra

Izpēte tika veikta Rīgas, mazpilsētu un lauku vispārizglītojošās skolās stundu laikā. Sākumā potenciāli pētījuma dalībnieki un viņu vecāki tika iepazīstināti ar pētījuma mērķi un procedūru, kā arī brīvprātīgas piedalīšanās un konfidencialitātes principiem. Pētījumā tika iesaistīti tikai tie skolēni, kuru vecāki ir piekrituši viņu līdzdalībai.

Vieni un tie paši respondenti aizpildīja tās pašas aptaujas atkārtoti, divas reizes ar viena gada intervālu starp pirmo un otro mērījumu. Abos pētījuma etapos visas metodikas tika piedāvātas vienlaicīgi, šādā secībā: Ģimenes klimata skala, Pašefektivitātes skala, Jauniešu pašnovērtējuma aptauja. Pēc aptauju aizpildīšanas respondentiem tika piedāvāti vairāki sociāldemogrāfiskie jautājumi par ģimenes sastāvu, vecāku izglītības līmeni un ģimenes materiālās labklājības līmeni. Respondentiem tika vispārīgi pateikts, kas ir pētījuma mērķis, respektīvi: izpētīt pusaudžu uzvedību, spējas veikt noteiktus ikdienas uzdevumus, kā arī priekšstatus par ģimeni. Datu ievākšana tika realizēta frontāli bez laika ierobežojuma.

2.4. Datu apstrādes un analīzes metodes

Dati tika apstrādāti ar SPSS programmas 16.0 versiju. Izmantotās statistiskās metodes: t-tests, Hī kvadrāta tests, korelāciju analīze, ANOVA, ANCOVA, regresiju analīze.

3. Rezultāti

3.1. Dzimumatšķirības un citu demogrāfisko mainīgo efekts

Lai pārbaudītu, vai meiteņu un zēnu izlases statistiski nozīmīgi atšķiras pēc vecuma, ģimenes sastāva, vecāku izglītības, uztvertās ģimenes materiālās labklājības un dzīvesvietas reģiona, tika veikti χ^2 testa aprēķini. Balstoties uz šiem aprēķiniem var secināt, ka starp meiteņu un zēnu izlasēm nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības respondentu vecumu sadalījumā (χ^2 (3, N=362) = 4,48, $p>0,05$), ģimenes sastāvā (χ^2 (2, N=362) = 0,50, $p>0,05$), vecāku izglītības līmeņu (χ^2 (2, N=362) = 2,39, $p>0,05$) un uztvertās ģimenes materiālās labklājības sadalījumā (χ^2 (3, N=362) = 3,92, $p>0,05$), kā arī dzīvesvietas reģionu sadalījumā (χ^2 (2, N=362) = 2,76, $p>0,05$).

Lai pārbaudītu, vai pastāv dzimumatšķirības pētāmajos psiholoģiskajos rādītājos pusaudžiem 1. un 2. mērījumu ietvaros, tika izmantots t-kritērijs, kas ļauj izdarīt secinājumu par divu izlašu aritmētisko vidējo vienādību vai atšķirību (skat. 5. tab.).

5. tabula. Meiteņu un zēnu izlases problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumu aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji.

	1. mērījums				2. mērījums			
	Meitenes		Zēni		Meitenes		Zēni	
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD
<i>Problemātiskā uzvedība</i>								
<i>Trauksme/ Nomaktība</i>	6,38	4,35	5,83	3,57	6,10	4,90	5,59	4,28
<i>Noslēgšanās/ Nomākt.</i>	3,61	2,90	3,98	2,59	3,80	2,96	4,06	3,04
<i>Attiecību problēmas</i>	4,91	3,55	5,03	3,49	4,49	3,43	4,68	3,66
<i>Normu pārk. uzvedība</i>	4,73 ^{a,2}	3,75	6,63 ^{a,2}	3,89	5,71 ^{b,2}	3,87	7,63 ^{b,2}	4,88
<i>Agresīva uzvedība</i>	8,54	4,84	8,80 ²	4,66	8,62 ^b	5,17	9,90 ^{b,2}	5,62
<i>Internalizētās prob.</i>	9,99	6,74	9,81	5,66	9,91	7,38	9,65	6,85
<i>Eksternalizētās prob.</i>	13,27 ^a	7,87	15,43 ^a	7,98	14,33 ^b	8,42	17,52 ^b	10,00
<i>Pašefektivitāte</i>								
<i>Akadēmiskā pašef.</i>	6,41 ^{a,2}	1,13	6,09 ^a	1,23	6,66 ^{b,2}	1,05	6,23 ^b	1,30
<i>Sociālā pašef.</i>	7,56 ^a	1,33	7,27 ^a	1,28	7,61 ^b	1,19	7,20 ^b	1,39
<i>Pašregulācijas pašef.</i>	7,88 ^a	1,86	7,45 ^a	1,89	7,88 ^b	1,69	7,16 ^b	1,85
<i>Ģimenes psiholoģ. vide</i>								
<i>Ģimenes saliedētība</i>	29,71	5,13	30,51 ¹	4,73	30,01	5,17	29,46 ¹	4,09
<i>Ģimenes konflikti</i>	14,91 ²	4,20	14,19 ¹	4,23	15,96 ²	4,75	15,10 ¹	3,27
<i>Ģimenes kontrole</i>	53,71 ^a	8,37	57,07 ^a	8,50	54,12	7,85	55,53	8,15

Piezīme. Katrā rindā kopīgs virsraksta burts pie aritmētiskiem vidējiem norāda uz statistiski nozīmīgām dzimumatšķirībām viena mērījuma ietvaros saskaņā ar *t*-testa rezultātiem, $p<0,05$.

Katrā rindā kopīgs virsraksta cipars pie aritmētiskiem vidējiem norāda uz statistiski nozīmīgām atšķirībām starp abu mērījumu rādītājiem saskaņā ar *t*-testa rezultātiem, $p<0,05$.

Analizējot konstatētās dzimumatšķirības, pēc iegūtajiem rezultātiem var secināt, ka pusaudžu meitenes gan 7., gan 8. klasē vidēji uzrāda statistiski nozīmīgi zemāku normu pārkāpjošo uzvedību ($t = 4,59$; $t = 3,96$, $p < 0,001$). Pēc abos datu ievākšanas etapos iegūtajiem datiem pusaudžu meitenes uzrāda arī augstāku uztverto pašefektivitāti nekā pusaudžu zēni (aprēķinātās t-kritērija vērtības: akadēmiskai pašefektivitātei – $t = - 2,44$; $t = - 3,28$, $p < 0,01$; sociālai pašefektivitātei – $t = - 2,09$; $t = - 2,91$, $p < 0,01$; un pašregulācijas pašefektivitātei – $t = - 2,12$; $t = - 3,83$, $p < 0,01$). Arī jāatzīmē statistiski nozīmīgas dzimumatšķirības uztvertajā ģimenes kontrolē: pēc pirmā mērījuma rezultātiem zēni vidēji atzīmēja augstāku ģimenes kontroli nekā meitenes ($t = 3,71$, $p < 0,001$), 2. mērījumā dzimumatšķirības ģimenes kontrolē nav statistiski nozīmīgas ($t = 1,65$, $p > 0,05$). Pārējos 5. tabulā atspoguļotajos vidējos rādītājos dzimumatšķirības nav statistiski nozīmīgas.

Līdzīgi ar t-testa aprēķiniem tika pārbaudīts, vai zēnu un meiteņu vidējie rādītāji pētāmajos mainīgajos statistiski nozīmīgi mainījās gada laikā. Iegūtie rezultāti norāda, ka viena gada laikā zēnu izlasē statistiski nozīmīgi paaugstinājās agresīvā un normu pārkāpjošā uzvedība ($t = - 2,12$; $t = - 2,31$, $p < 0,05$), kā arī mazinājās uztvertā ģimenes saliedētība ($t = 2,38$, $p < 0,05$) un palielinājās ģimenes konflikti ($t = - 2,70$, $p < 0,01$). Savukārt, pusaudžu meitenēm no 7. klases uz 8. klasi statistiski nozīmīgi paaugstinājās normu pārkāpjošā uzvedība ($t = - 3,33$, $p < 0,01$), akadēmiskā pašefektivitāte ($t = - 3,47$, $p < 0,01$), kā arī vidēji palielinājās uztvertie ģimenes konflikti ($t = - 2,70$, $p < 0,01$) (skat. 5. tab.).

Balstoties uz konstatētām dzimumatšķirībām pētāmajos mainīgajos, kā arī pamatojoties uz iepriekšveiktajiem pētījumiem, kas norāda uz nozīmīgām dzimumatšķirībām problemātiskajā uzvedībā, kā arī saistībās starp pusaudžu attīstības jaunveidojumiem un ģimeni, tika pieņemts lēmums turpmākus statistiskus aprēķinus veikt atsevišķi zēnu un meiteņu izlasēs.

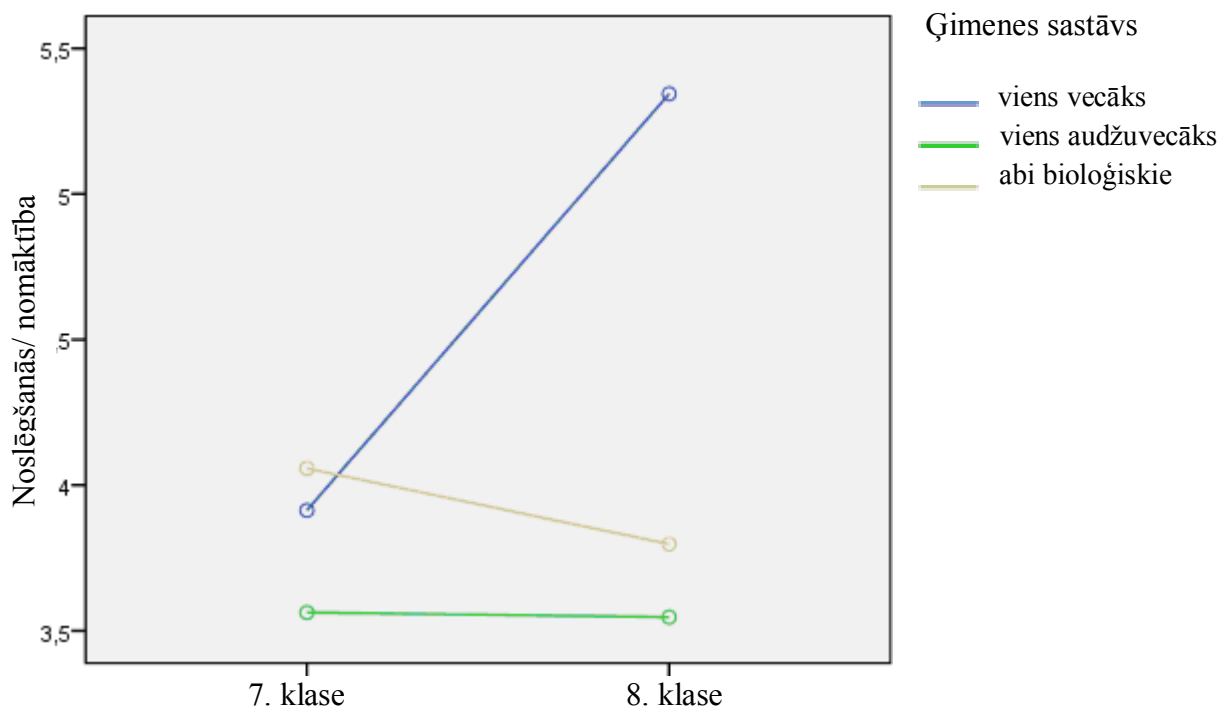
Lai izpētītu, vai atšķirības pusaudžu problemātiskās uzvedībā, pašefektivitātē un ģimenes psiholoģiskās vides rādītājos ir statistiski nozīmīgi saistītas ar tādiem demogrāfiskiem mainīgiem kā ģimenes sastāvs, vecāku izglītības līmenis un dzīvesvietas reģions, tika veiktas vienfaktora dispersiju analīzes. Kā atkarīgais mainīgais aprēķinos tika izmantots 2. mērījuma rādītājs, savukārt, 1. mērījuma rādītājs tika kontrolēts. 6. tabulā ir atspoguļoti dispersijas analīzes rezultāti pusaudžu zēnu izlasē. Kā tas ir redzams no 6. tabulā atspoguļotajiem F-kritērija rādītājiem, zēnu izlasē tika konstatēts statistiski nozīmīga ģimenes sastāva ietekme uz pusaudžu noslēgšanos/nomāktību ($F(2, 142) = 3,92$, $p < 0,05$).

6. tabula. Pusaudžu zēnu problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītāju ANOVA rezultāti (N = 144).

	Ģimenes sastāvs	Vecāku izglītības līmenis	Reģions
<i>Problemātiskā uzvedība</i>			
<i>Trauksme/ nomaktība</i>	0,01	0,93	0,40
<i>Noslēgšanās/ nomaktība</i>	3,92*	0,09	1,61
<i>Attiecību problēmas</i>	2,49	0,61	1,09
<i>Normu pārkāpjošā uzvedība</i>	0,77	0,71	0,75
<i>Agresīva uzvedība</i>	2,37	0,70	1,34
<i>Pašefektivitāte</i>			
<i>Akadēmiskā pašefektivitāte</i>	1,07	1,15	1,16
<i>Sociālā pašefektivitāte</i>	1,59	1,52	0,53
<i>Pašregulācijas pašefektivitāte</i>	0,45	0,09	0,31
<i>Ģimenes psiholoģiskā vide</i>			
<i>Ģimenes saliedētība</i>	0,23	0,41	0,56
<i>Ģimenes konflikti</i>	0,92	5,71**	0,24
<i>Ģimenes kontrole</i>	0,89	0,06	2,73

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Ģimenes sastāva ietekme uz zēnu trauksmi/ nomaktību ir uzskatāmi parādīta 1. attēlā.

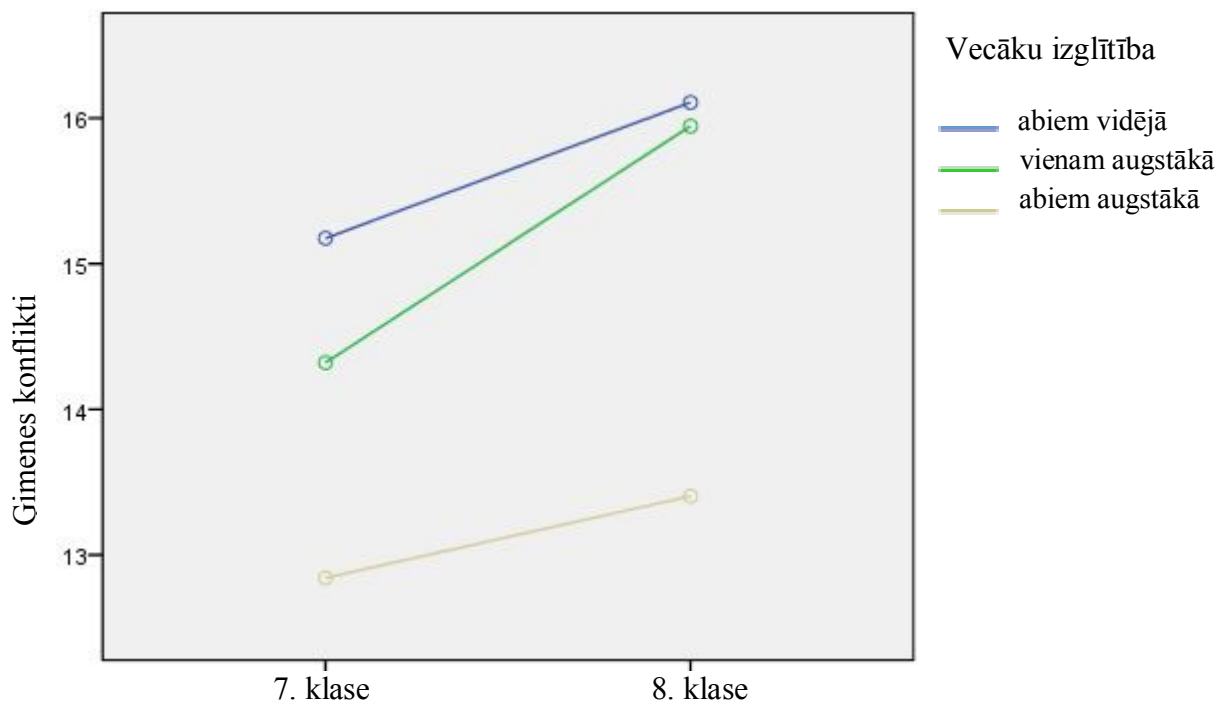

1. attēls. Noslēgšanās/ nomaktības vidējie rādītāji zēniem, kuri aug ģimenēs ar dažādu sastāvu.

Var redzēt, ka pusaudžu zēniem, kuri aug viena vecāka ģimenē, laika periodā no 7. uz 8. klasi ievērojami paaugstinājās noslēgšanās/ nomaktības līmenis. Savukārt, zēniem, kuri aug

ģimenēs ar diviem vecākiem (viens no viņiem var būt audžuvecāks), noslēgšanās/ nomāktība šī gada laikā vidēji nav mainījusies.

Dispersijas analīzes rezultāti norāda arī uz vecāku izglītības līmeņa ietekmi uz ģimenes konfliktu vidējiem rādītājiem zēnu izlasē, $F(2, 142) = 5,71, p < 0,01$. Analizējot izmaiņas vidējos rādītājos var redzēt, ka kopumā gada laikā uztverto konfliktu līmenis nedaudz paaugstinās. Turklāt ir jāatzīmē, ka augstākais uztverto konfliktu līmenis gan 1. gan 2. mērījuma laikā ir raksturīgs zēniem, kuru vecākiem ir tikai vidējā izglītība (skat. 2. att.).

2. attēls. Uztverto ģimenes konfliktu vidējie rādītāji zēniem.

Vienfaktora dispersijas analīžu rezultāti pusaudžu meiteņu izlasei ir apkopoti 7. tabulā. Analizējot 7. tabulā attēlotos dispersiju analīzes rezultātus var redzēt, ka neviens no atspoguļotajiem efektiem nav statistiski nozīmīgs. Tomēr, F-kritērija rādītāji, kas norāda uz ģimenes sastāva ietekmi uz pusaudžu meiteņu trauksmi/ nomāktību, noslēgšanos/ nomāktību un agresīvo uzvedību ir tuvu statistiskās nozīmības līmenim. Var izteikt pieņēmumu, ka šis efekts pētāmajā parādās tendenču līmenī un, iespējams, lielākajā izlasē būtu statistiski nozīmīgs.

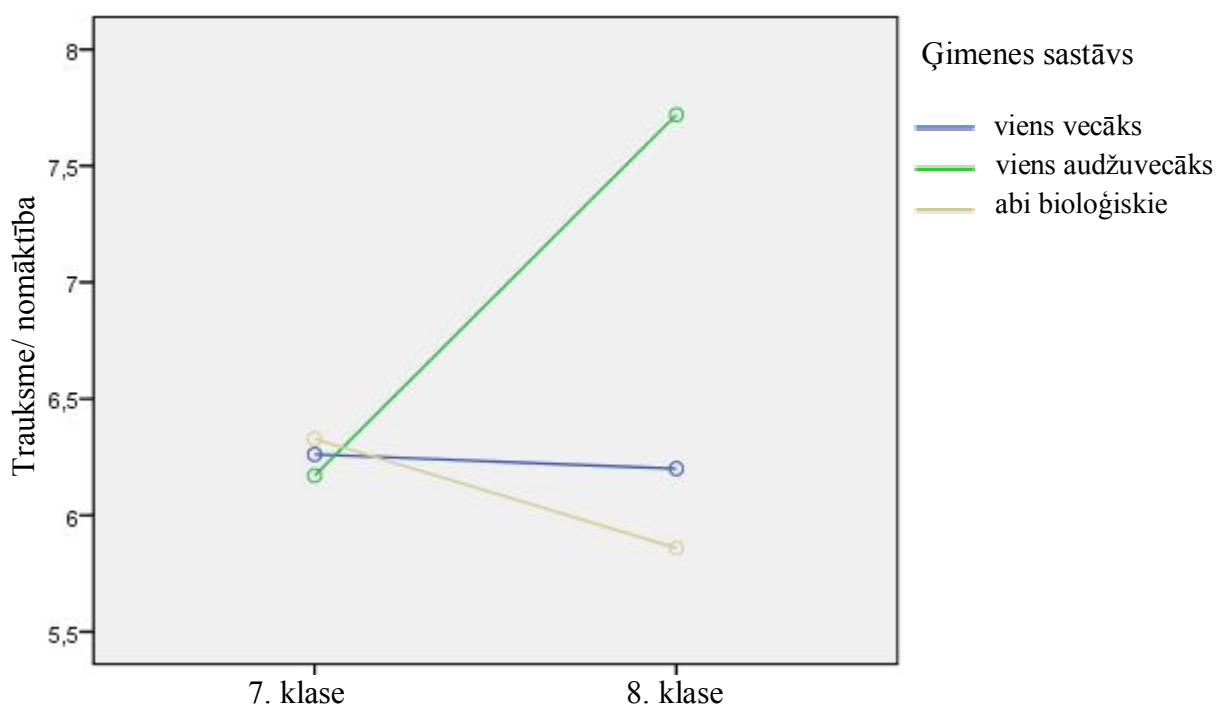

7. tabula. Pusaudžu meiteņu problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītāju ANOVA rezultāti (N = 218).

	Ģimenes sastāvs	Vecāku izglītības līmenis	Reģions
<i>Problemātiskā uzvedība</i>			
<i>Trauksme/ nomaktība</i>	2,74	1,37	1,21
<i>Noslegšanās/ nomaktība</i>	2,66	1,50	1,59
<i>Attiecību problēmas</i>	1,19	1,26	0,49
<i>Normu pārkāpjošā uzvedība</i>	0,72	0,98	1,67
<i>Agresīva uzvedība</i>	3,01	2,33	1,34
<i>Pašefektivitāte</i>			
<i>Akadēmiskā pašefektivitāte</i>	0,76	0,72	0,03
<i>Sociālā pašefektivitāte</i>	0,57	0,42	1,64
<i>Pašregulācijas pašefektivitāte</i>	0,29	0,02	0,57
<i>Ģimenes psiholoģiskā vide</i>			
<i>Ģimenes saliedētība</i>	1,21	0,01	0,80
<i>Ģimenes konflikti</i>	1,11	0,06	1,20
<i>Ģimenes kontrole</i>	0,40	0,46	1,66

* p<0,05; ** p<0,01

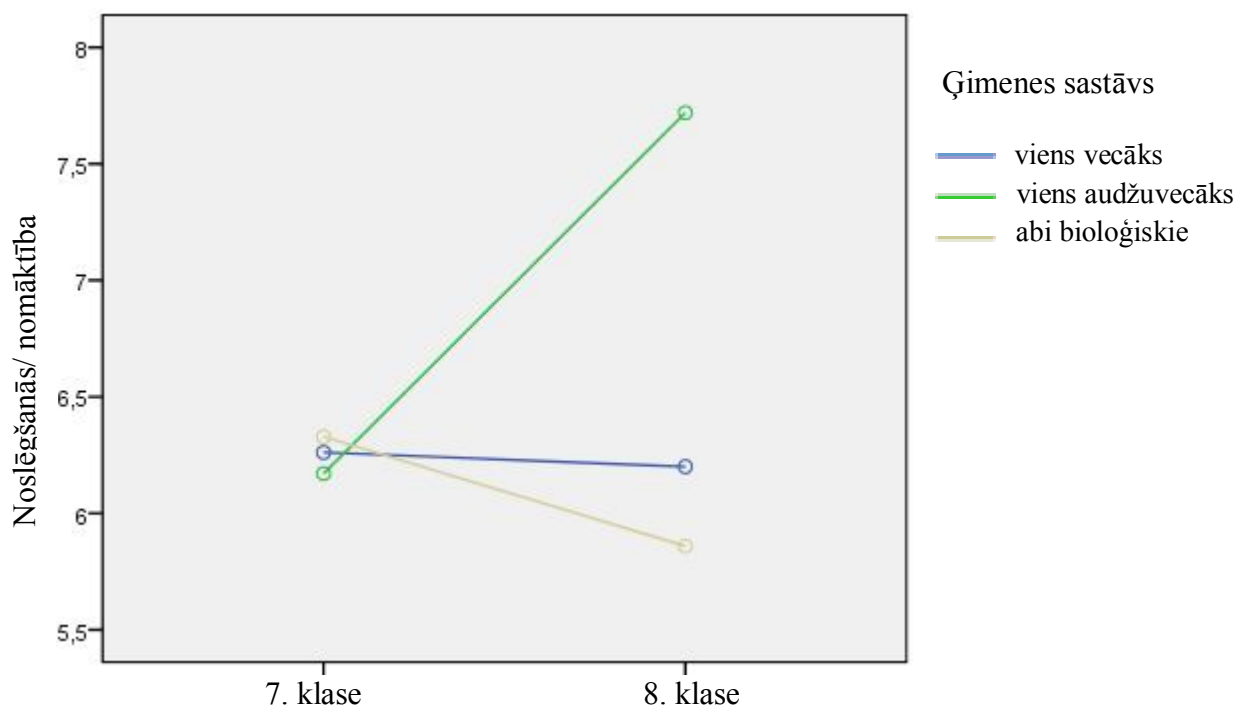
3. attēlā ir atspoguļoti trauksmes/ nomaktības vidējie rādītāji meitenēm, kuras aug ģimenēs ar dažādu sastāvu.

3. attēls. Trauksmes/ nomaktības vidējie rādītāji meitenēm, kuras aug ģimenēs ar dažādu sastāvu.

Kā tas ir atspoguļots 3. attēlā, pusaudžu meitenēm, kuras aug ģimenēs ar patēvu vai pamāti, ievērojami paaugstinājās trauksme/nomāktība. Savukārt, trauksmes/ nomāktības vidējie rādītāji meitenēm, kuras audzina viens vai abi bioloģiskie vecāki, nav būtiski mainījušies no 7. uz 8. klasi.

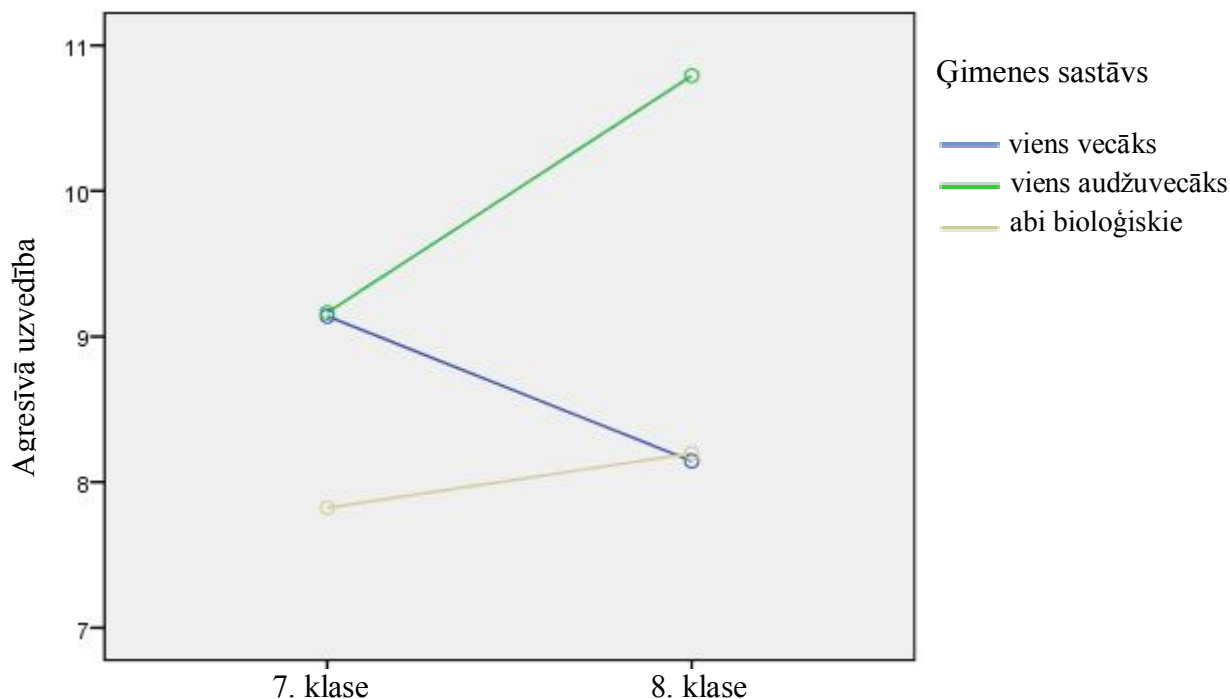
Līdzīgas tendences tika konstatētas pusaudžu meiteņu noslēgšanās/ nomāktībai (skat. 4. att.).

4. attēls. Noslēgšanās/ nomāktības vidējie rādītāji meitenēm, kuras aug ģimenēs ar dažādu sastāvu.

Pusaudžu meitenēm, kuras aug ģimenēs ar patēvu vai pamāti, gada laikā ievērojami paaugstinājās noslēgšanās/ nomāktība. Savukārt, noslēgšanās/ nomāktības vidējie rādītāji meitenēm, kuras audzina viens vai abi bioloģiskie vecāki, nav būtiski mainījušies no 7. uz 8. klasi (skat. 4.att.).

5. attēlā ir uzskatāmi atspoguļoti agresīvās uzvedības vidējie rādītāji meitenēm, kuras aug ģimenēs ar dažādu sastāvu. Var redzēt, ka 7. klasē vidēji zemāka agresīvā uzvedība bija raksturīga meitenēm, kuras aug ar abiem bioloģiskajiem vecākiem. Turklāt, tika novērota agresīvās uzvedības rādītāju paaugstināšanās meitenēm, kuras aug ģimenēs ar patēvu vai pamāti.

5. attēls. Agresīvās uzvedības vidējie rādītāji meitenēm, kuras aug ģimenēs ar dažādu sastāvu.

Apkopojot dispersijas analīžu rezultātus, kas norāda uz ģimenes sastāva un vecāku izglītības līmeņa efekta statistisko nozīmību, var secināt, ka šie mainīgie var tikt uzskatīti par sajauktajiem mainīgajiem, kas var ietekmēt paredzamās saistības starp pusaudžu problemātisko uzvedību, pašefektivitāti un uztverto ģimenes psiholoģisko vidi.

3.2. Korelāciju analīze

Lai izpētītu saistības starp pētāmajiem psiholoģiskiem mainīgajiem, tika izmantota parciālo korelāciju metode, ar kuras palīdzību var kontrolēt tādu mainīgo kā ģimenes sastāvs, vecāku izglītības līmenis, kā arī dzīvesvietas reģiona ietekmi. Parciālās korelācijas koeficienti starp problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītājiem, kas tika iegūti 1. datu ievākšanas posmā, ir atspoguļoti 8. un 9. tabulās.

Kā tas ir atspoguļots 8. un 9. tabulās pētāmo pusaudžu zēnu un meiteņu izlasēs tika konstatētas negatīvas statistiski nozīmīgas saistības starp piecu problemātiskās uzvedības apakšskalu rādītājiem (kā internalizētajiem simptomiem, tā arī eksternalizētajiem) un akadēmisko, sociālo un pašregulācijas pašefektivitāti. Jāatzīmē, ka akadēmiskā un pašregulācijas pašefektivitāte ir ciešāk negatīvi saistīta tieši ar eksternalizētām problēmām – agresīvo uzvedību un normu pārkāpjošo uzvedību. Savukārt, sociālai pašefektivitātei pusaudžu meiteņu un zēnu izlasēs tika novērotas ciešākas negatīvas saistības ar internalizētām problēmām un attiecību problēmām nekā ar eksternalizētām.

8. tabula. Zēnu problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītāju parciālās korelācijas koeficienti, kontrolējot demogrāfiskos rādītājus. 1. mērījums (n = 144).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 TR/ NOM	--									
2 NSL/ NOM	0,66***	--								
3 ATT PR	0,67***	0,65***	--							
4 NOR PĀRK	0,35***	0,31**	0,28**	--						
5 AGR UZV	0,49***	0,42***	0,39***	0,73***	--					
6 AKAD PE	-0,22*	-0,17	-0,27**	-0,45***	-0,41***	--				
7 SOC PE	-0,30**	-0,41***	-0,50***	-0,21*	-0,34**	0,60***	--			
8 PREG PE	-0,24*	-0,24*	-0,19	-0,41***	-0,36***	0,54***	0,53***	--		
9 Ģ SAL	-0,24*	-0,25**	-0,31**	-0,28**	-0,35***	0,44***	0,41***	0,26**	--	
10 Ģ KONF	0,27**	0,30***	0,37***	0,42***	0,46***	-0,42***	-0,36***	-0,34***	-0,63***	--
11 Ģ KONTR	0,15	0,02	0,02	0,04	0,02	0,36***	0,35***	0,16	0,51***	-0,24**

Piezīme. TR/ NOM – Trauksme/ nomāktība; NSL/ NOM – Noslēgšanās/ nomāktība; ATT PR – Attiecību problēmas; NOR PĀRK – Normu pārkāpjošā uzvedība; AGR UZV – Agresīvā uzvedība; AKAD PE – Akadēmiskā pašefektivitāte; SOC PE – Sociālā pašefektivitāte; PREG PE – Pašregulācijas pašefektivitāte; Ģ SAL – Ģimenes saliedētība; Ģ KONF – Ģimenes konflikti; Ģ KONTR – Ģimenes kontrole.

* p<0,05; ** p<0,01; *** p < 0,001

9. tabula. Meiteņu problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītāju parciālās korelācijas koeficienti, kontrolējot demogrāfiskos rādītājus. 1. mērījums (n = 218).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 TR/ NOM	--									
2 NSL/ NOM	0,72***	--								
3 ATT PR	0,73**	0,70**	--							
4 NOR PĀRK	0,42***	0,38***	0,36***	--						
5 AGR UZV	0,52***	0,45***	0,48***	0,68***	--					
6 AKAD PE	-0,10	-0,23**	-0,19*	-0,42***	-0,31***	--				
7 SOC PE	-0,32***	-0,43***	-0,42***	-0,26**	-0,26**	0,61***	--			
8 PREG PE	-0,10	-0,12	-0,15*	-0,39***	-0,31***	0,55***	0,52***	--		
9 Ģ SAL	-0,31***	-0,29***	-0,22**	-0,41***	-0,43***	0,44***	0,36***	0,38***	--	
10 Ģ KONF	0,34***	0,27***	0,27***	0,30***	0,43***	-0,30***	-0,31***	-0,34***	-0,61***	--
11 Ģ KONTR	0,16*	0,11	0,13	-0,03	0,10	0,30***	0,17*	0,18*	0,26**	-0,08

Piezīme. TR/ NOM – Trauksme/ nomāktība; NSL/ NOM – Noslēgšanās/ nomāktība; ATT PR – Attiecību problēmas; NOR PĀRK – Normu pārkāpjošā uzvedība; AGR UZV – Agresīvā uzvedība; AKAD PE – Akadēmiskā pašefektivitāte; SOC PE – Sociālā pašefektivitāte; PREG PE – Pašregulācijas pašefektivitāte; Ģ SAL – Ģimenes saliedētība; Ģ KONF – Ģimenes konflikti; Ģ KONTR – Ģimenes kontrole.

* p<0,05; ** p<0,01; *** p < 0,001

Turklāt, iegūtie rezultāti norāda, ka pusaudžu internalizēto un eksternalizēto problēmu rādītāji ir statistiski nozīmīgi pozitīvi saistīti ar ģimenes konfliktiem, kā arī negatīvi saistīti ar ģimenes saliedētību. Tātad pētāmajās meiteņu un zēnu izlasēs augstākiem rādītājiem problemātiskajā uzvedībā atbilst zemāki rādītāji pašefektivitātes skalās un ģimenes saliedētībā, kā arī augstāki rezultāti ģimenes konfliktos (skat. 8. un 9. tab.).

Atspoguļotie parciālās korelācijas koeficienti liecina, ka zēnu izlasē ģimenes kontroles rādītāji nav statistiski nozīmīgi saistīti ar problemātisko uzvedību, savukārt, meiteņu izlasē vienīgā statistiski nozīmīgā saistība starp ģimenes kontroli un uzvedības problēmām parādās trauksmei/ nomāktībai, un tā ir pozitīva ($r = 0,16$, $p < 0,05$). Pārējie pusaudžu internalizēto un eksternalizēto problēmu rādītāji pētāmo izlašu ietvaros nav statistiski nozīmīgi saistīti ar ģimenes kontroli. Tomēr jāatzīmē, ka ģimenes kontrole ir pozitīvi saistīta ar pusaudžu zēnu un meiteņu pašefektivitāti. Pusaudžiem, kuri nāk no ģimenēm ar augstāku kontroli ir raksturīga vidēji augstāka akadēmiskā, sociālā un pašregulācijas pašefektivitāte (skat. 8. un 9. tab.). Analizējot ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumu savstarpējās saistības, var redzēt, ka ģimenes kontrole ir pozitīvi un statistiski nozīmīgi saistīta ar ģimenes saliedētību un negatīvi – ar ģimenes konfliktiem. Pusaudžu ģimenēm ar augstāku kontroles rādītāju ir vidēji raksturīga arī augstāka saliedētība un zemāki konflikti, nekā ģimenēm ar zemāku kontroli.

Papildus analīzes gaitā tika izvirzīts pētījuma jautājums par to, vai zēnu un meiteņu izlasēs konstatētās saistības ir līdzīgas vai atšķirīgas. Ar statistisko metodi (z-kritērijs) salīdzinot atšķirības starp korelāciju koeficientiem meitenēm un zēniem, var secināt, ka statistiski nozīmīgas dzimumatšķirības pētāmo mainīgo attiecībās parādās tikai ģimenes kontrolei. 7. klašu zēnu izlasē tika konstatētas statistiski nozīmīgi ciešākas ģimenes kontroles pozitīvas saistības ar sociālo pašefektivitāti ($z = 2,30$, $p < 0,05$) un uztverto ģimenes saliedētību ($z = 3,08$, $p < 0,01$).

Lai pilnīgāk izpētītu saistības starp pusaudžu problemātisko uzvedību, pašefektivitāti un uztverto ģimenes psiholoģisko vidi, parciālās korelācijas koeficienti zēnu un meiteņu izlasēs tika aprēķināti arī 2. mērījuma datiem. Iegūtie rezultāti ir attēloti 10. un 11. tabulās. Pievēršot uzmanību problemātiskās uzvedības rādītāju savstarpējām korelācijām var redzēt ļoti ciešas saistības. Tas norāda, ka vidēji augstākai punktu summai kādā no problemātiskās uzvedības apakšskalām 8.klašu meiteņu un zēnu izlasē atbilst arī vidēji augstāki rādītāji citās problemātiskās uzvedības apakšskalās.

z-kritērija aprēķini ļauj secināt, ka zēnu izlasē ir konstatētas ciešākas pozitīvas saistības starp normu pārkāpjošo uzvedību un trauksmi/ nomāktību ($r = 0,66$; $r = 0,50$; $z = 2,77$, $p < 0,01$), kā arī ciešākas pozitīvas saistības starp normu pārkāpjošo uzvedību un attiecību problēmām ($r = 0,56$; $r = 0,38$; $z = 2,95$, $p < 0,01$), nekā meiteņu izlasē.

10. tabula. Zēnu problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītāju parciālās korelācijas koeficienti, kontrolējot demogrāfiskos rādītājus. 2. mērījums (n = 144).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 TR/ NOM	--									
2 NSL/ NOM	0,70***	--								
3 ATT PR	0,76***	0,72***	--							
4 NOT PĀRK	0,66***	0,49***	0,56***	--						
5 AGR UZV	0,65***	0,52***	0,54***	0,82***	--					
6 AKAD PE	-0,14	-0,04	-0,13	-0,15	-0,16	--				
7 SOC PE	-0,20*	-0,11	-0,34**	-0,10	-0,04	0,53***	--			
8 PREG PE	-0,26*	-0,12	-0,24*	-0,34**	-0,26*	0,58***	0,41***	--		
9 Ģ SAL	-0,39***	-0,32**	-0,33**	-0,19	-0,29**	0,21*	0,25*	0,18	--	
10 Ģ KONF	0,37***	0,32***	0,39***	0,34***	0,40***	-0,17	-0,18	-0,22*	-0,44***	--
11 Ģ KONTR	0,05	-0,17	-0,13	0,05	0,01	0,26*	0,25*	0,08	0,39***	-0,12

Piezīme. TR/ NOM – Trauksme/ nomāktība; NSL/ NOM – Noslēgšanās/ nomāktība; ATT PR – Attiecību problēmas; NOR PĀRK – Normu pārkāpjošā uzvedība; AGR UZV – Agresīvā uzvedība; AKAD PE – Akadēmiskā pašefektivitāte; SOC PE – Sociālā pašefektivitāte; PREG PE – Pašregulācijas pašefektivitāte; Ģ SAL – Ģimenes saliedētība; Ģ KONF – Ģimenes konflikti; Ģ KONTR – Ģimenes kontrole.

* p<0,05; ** p<0,01; *** p < 0,001

11. tabula. Meiteņu problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītāju parciālās korelācijas koeficienti, kontrolējot demogrāfiskos rādītājus. 2. mērījums (n = 218).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1 TR/ NOM	--									
2 NSL/ NOM	0,75***	--								
3 ATT PR	0,76***	0,76***	--							
4 NOT PĀRK	0,50***	0,37***	0,38***	--						
5 AGR UZV	0,58***	0,44***	0,53***	0,73***	--					
6 AKAD PE	-0,21**	-0,20*	-0,24**	-0,33***	-0,37***	--				
7 SOC PE	-0,40***	-0,51***	-0,56***	-0,16*	-0,23**	0,50***	--			
8 PREG PE	-0,28***	-0,21**	-0,19*	-0,56***	-0,44***	0,46***	0,37***	--		
9 Ģ SAL	-0,25***	-0,29***	-0,26***	-0,25***	-0,28***	0,38***	0,31***	0,28***	--	
10 Ģ KONF	0,39***	0,30***	0,34***	0,26***	0,38***	-0,33***	-0,28***	-0,31***	-0,70***	--
11 Ģ KONTR	0,21**	0,10	0,15*	0,01	0,07	0,20*	0,07	0,10	0,25***	0,01

Piezīme. TR/ NOM – Trauksme/ nomāktība; NSL/ NOM – Noslēgšanās/ nomāktība; ATT PR – Attiecību problēmas; NOR PĀRK – Normu pārkāpjošā uzvedība; AGR UZV – Agresīvā uzvedība; AKAD PE – Akadēmiskā pašefektivitāte; SOC PE – Sociālā pašefektivitāte; PREG PE – Pašregulācijas pašefektivitāte; Ģ SAL – Ģimenes saliedētība; Ģ KONF – Ģimenes konflikti; Ģ KONTR – Ģimenes kontrole.

* p<0,05; ** p<0,01; *** p < 0,001

Analizējot saistības starp pētāmo psiholoģisko mainīgo 2. posma mērījumiem, var redzēt arī, ka, līdzīgi kā gadu iepriekš, parādās statistiski nozīmīgas saistības starp piecu problemātiskās uzvedības apakšskalu rādītājiem (kā internalizētajiem simptomiem, tā arī eksternalizētajiem) un ģimenes locekļu savstarpējo attiecību rādītājiem (skat. 10. un 11. tab.). Izlases atkārtotā mērījuma rezultāti, līdzīgi kā pirmā datu ievākšanas posma dati norāda, ka respondentu vidēji augstākiem rādītājiem problemātiskajā uzvedībā atbilst zemāki rādītāji ģimenes saliedētībā, kā arī augstāki rezultāti ģimenes konfliktos.

Parciālās korelācijas koeficienti 2. mērījuma datiem liecina arī par noteiktām saistībām starp pusaudžu problemātisko uzvedību un pašefektivitāti. Kā tas ir atspoguļots 11. tabulā, meiteņu izlasē problemātiskās uzvedības rādītāji ir statistiski nozīmīgi negatīvi saistīti ar visiem pašefektivitātes rādītājiem. Līdzīgi kā 1. mērījumā, arī 2. mērījuma rādītāju korelācijas koeficienti norāda uz meiteņu akadēmiskās pašefektivitātes ciešākām negatīvām saistībām ar eksternalizētām problēmām, un sociālās pašefektivitātes ciešākām negatīvām saistībām ar internalizētām un attiecību problēmām (skat. 11. tab.). 8. klašu zēnu izlasē atšķirībā no 8. klašu meiteņu izlases netika konstatētas statistiski nozīmīgas saistības starp akadēmisko pašefektivitāti un problemātiskās uzvedības rādītājiem. Statistiski nozīmīgas saistības parādās tikai starp sociālo pašefektivitāti un trauksmi/ nomāktību un attiecību problēmām, kā arī starp pašregulācijas pašefektivitāti un problemātiskās uzvedības rādītājiem (skat. 10. tab.).

Arī jāatzīmē, ka 2. mērījuma rezultāti norāda uz statistiski nozīmīgām pozitīvām saistībām starp pašefektivitātes aspektiem un ģimenes saliedētību un statistiski nozīmīgām negatīvām saistībām starp pašefektivitāti un ģimenes konfliktiem. Aplūkojot ģimenes kontroles saistības ar pusaudžu pašefektivitāti, var redzēt, ka zēnu izlasē tā ir pozitīvi saistīta gan ar akadēmisko, gan ar sociālo pašefektivitāti. Savukārt, meiteņu izlasē vājas statistiski nozīmīgas un pozitīvas saistības ģimenes kontrolei parādās tikai ar akadēmisko pašefektivitāti.

Analizējot 2. mērījuma ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumu savstarpējās saistības, var redzēt, ka ģimenes kontrole ir pozitīvi un statistiski nozīmīgi saistīta ar ģimenes saliedētību gan meiteņu, gan zēnu izlasē. Pusaudžu ģimenēm ar augstāku kontroli ir vidēji raksturīga arī augstāka saliedētība, nekā ģimenēm ar zemāku kontroli (skat. 10. un 11. tab.).

Apkopojot secinājumus par mainīgo saistībām 1. un 2. pētījuma etapos, ir jāatzīmē, ka abos mērījumos tika atklātas līdzīgas statistiski nozīmīgas saistības. Tas liek pieņemt, ka kopumā attiecības starp pētāmajiem psiholoģiskajiem konstruktiem nav būtiski mainījušās respondentiem pieaugot. Tomēr, ir jāatzīmē, ka 2. mērījuma laikā iegūtie dati norāda uz vairākām atšķirībām mainīgo saistībās zēnu un meiteņu izlasēs, kuras netika konstatētas 1. mērījuma laikā.

Tālākās analīzes gaitā tika uzstādīti pētījuma jautājumi par saistībām starp 1. un 2. datu ievākšanas posmos iegūtajiem psiholoģisko mainīgo mērījumiem. Parciālās korelācijas koeficienti zēnu un meiteņu izlasēm ir atspoguļoti 12. un 13. tabulās.

Balstoties uz 12. un 13. tabulās atspoguļotajiem parciālās korelācijas koeficientiem, var secināt, ka pirmā gada problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītāji ir pozitīvi saistīti ar otrā gada atkārtoto mērījumu rezultātiem. Tas norāda uz pētāmo psiholoģisko konstruktu zināmu stabilitāti 1 gada perioda laikā.

Aplūkojot savstarpējās saistības dažādiem problemātiskās uzvedības rādītājiem, var secināt, ka īpaši attiecībā uz pusaudžu meiteņu izlasi vieni 1. gada uzvedības problēmu rādītāji ir statistiski nozīmīgi saistīti ar citiem 2. gada uzvedības problēmu rādītājiem (skat. 13. tab.). Savukārt, zēnu izlasē tikai daži korelācijas koeficienti norādā uz statistiski nozīmīgām saistībām. Piemēram, kā tas ir redzams no 12. tabulā atspoguļotajiem datiem, 1. gada noslēgšanās/nomāktība ir statistiski nozīmīgi pozitīvi saistīta ar 2. gada attiecību problēmām, kaut gan jāatzīmē, ka šī saistība nav tik cieša kā meiteņu izlasē ($r = 0,22$; $r = 0,45$; $z = - 2,46$, $p < 0,05$). Iegūtie rezultāti liecina arī par to, ka zēnu izlasē 1. gada eksternalizētas problēmas (normu pārkāpjošā un agresīvā uzvedība) ir statistiski nozīmīgi pozitīvi saistītas ar 2. gada trauksmi/nomāktību. Tomēr 1. gada zēnu trauksme/ nomāktība nav statistiski nozīmīgi saistīta ne ar vienu 2. gada problemātiskās uzvedības rādītāju (skat. 13. tab.).

Korelāciju matricu analīze ļauj rast hipotētiskus apstiprinājumus zinātniskajā literatūrā un promocijas darba ietvaros izvirzītajam pieņēmumam par divvirzienu saistībām starp pusaudža uzvedības un personības raksturojumiem un ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumiem. Kā tas ir atspoguļots 12. un 13. tabulās, zēnu un meiteņu izlasēs 1. gada pusaudžu problemātiskās uzvedības un pašefektivitātes rādītāji ir statistiski nozīmīgi saistīti ar 2. gadā iegūtajiem ģimenes attiecību kvalitātes rādītājiem – saliedētību un konfliktiem. Var redzēt, ka līdzīgi šķērsgriezuma mainīgo korelācijām uzvedības problēmu saistība ar ģimenes saliedētību ir negatīva un ar ģimenes konfliktiem – pozitīva. Savukārt, pašefektivitāte ir pozitīvi saistīta ar 2. gada saliedētības mērījumu un negatīvi – ar ģimenes konfliktu mērījumu (skat. 12. un 13. tab.). Jāatzīmē arī tas, ka pēc z-kritērija aprēķiniem var teikt, ka pusaudžu meiteņu izlasē saistības starp 1. gada agresīvo uzvedību un 2. gada ģimenes konfliktiem ir ciešākas nekā zēnu izlasē ($r = 0,18$; $r = 0,47$; $z = - 3,02$, $p < 0,01$).

12. tabula. Zēnu problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītāju parcelārās korelācijas koeficienti, kontrolējot demogrāfiskos rādītājus. Saistības starp diviem mērījumiem (n= 144).

		2. mērījums										
1. mērījums		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	TR/ NOM	0,17	0,09	0,10	0,00	0,04	-0,03	-0,07	0,06	-0,20*	0,21*	0,00
2	NSL/ NOM	0,16	0,26**	0,22*	0,00	0,04	-0,06	-0,27**	0,00	-0,26**	0,30**	-0,07
3	ATT PR	0,15	0,23**	0,22*	0,02	0,05	-0,13	-0,22*	-0,01	-0,24**	0,26**	-0,09
4	NOT PĀRK	0,18*	0,06	0,07	0,32***	0,26**	-0,25**	-0,13	-0,30**	-0,25**	0,19*	-0,08
5	AGR UZV	0,19*	0,04	0,06	0,23**	0,29**	-0,19*	-0,12	-0,12	-0,20*	0,18*	-0,03
6	AKAD PE	-0,07	-0,06	-0,08	-0,14	-0,20*	0,59***	0,32***	0,35***	0,13	-0,24**	0,22*
7	SOC PE	0,06	-0,08	-0,13	0,09	0,00	0,33***	0,33***	0,16	0,22*	-0,22*	0,32***
8	PREG PE	-0,02	0,07	0,01	-0,13	-0,08	0,29**	0,26**	0,36***	0,17	-0,22*	0,04
9	Ģ SAL	-0,14	-0,17	-0,10	0,00	-0,08	0,22*	0,20*	0,05	0,39***	-0,36***	0,21*
10	Ģ KONF	0,16	0,18*	0,15	0,16	0,20*	-0,18*	-0,16	0,05	-0,24**	0,41***	-0,06
11	Ģ KONTR	0,14	0,04	0,08	0,09	0,16	0,32***	0,17	0,07	0,11	-0,02	0,40***

Piezīme. TR/ NOM – Trauksme/ nomāktība; NSL/ NOM – Noslēgšanās/ nomāktība; ATT PR – Attiecību problēmas; NOR PĀRK – Normu pārkāpjošā uzvedība; AGR UZV – Agresīvā uzvedība; AKAD PE – Akadēmiskā pašefektivitāte; SOC PE – Sociālā pašefektivitāte; PREG PE – Pašregulācijas pašefektivitāte; Ģ SAL – Ģimenes saliedētība; Ģ KONF – Ģimenes konflikti; Ģ KONTR – Ģimenes kontrole.

* p<0,05; ** p<0,01

13. tabula. Meiteņu problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītāju parcelārās korelācijas koeficienti, kontrolējot demogrāfiskos rādītājus. Saistības starp diviem mērījumiem (n= 218).

		2. mērījums										
1. mērījums		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	TR/ NOM	0,53***	0,44***	0,47***	0,24**	0,34***	-0,10	-0,32***	-0,15*	-0,31**	0,39***	0,11
2	NSL/ NOM	0,46***	0,53***	0,45***	0,05	0,17*	-0,13	-0,45***	-0,09	-0,30**	0,31**	0,03
3	ATT PR	0,40***	0,41***	0,48***	0,11	0,23**	-0,17*	-0,39***	-0,14	-0,28**	0,36***	0,05
4	NOT PĀRK	0,15*	0,10	0,01	0,29**	0,21*	-0,20*	-0,06	-0,31***	-0,24**	0,31***	-0,02
5	AGR UZV	0,28**	0,15*	0,22**	0,27**	0,36***	-0,26**	-0,15*	-0,27**	-0,33***	0,47***	0,04
6	AKAD PE	-0,10	-0,18*	-0,14	-0,14	-0,20*	0,56***	0,30**	0,31***	0,24**	-0,18*	0,19*
7	SOC PE	-0,31**	-0,39***	-0,39***	-0,10	-0,16*	0,39***	0,58***	0,23**	0,29**	-0,26**	0,05
8	PREG PE	-0,18*	-0,17*	-0,14	-0,25**	-0,24**	0,31***	0,25**	0,43***	0,22**	-0,22**	0,09
9	Ģ SAL	-0,12	-0,10	-0,06	-0,15*	-0,16*	0,24**	0,21**	0,28**	0,43***	-0,31***	0,10
10	Ģ KONF	0,21**	0,16*	0,18*	0,13	0,22**	-0,19*	-0,21**	-0,24**	-0,45***	0,49***	-0,05
11	Ģ KONTR	0,11	0,02	0,09	0,01	0,05	0,13	-0,01	0,09	0,06	0,00	0,39***

Piezīme. TR/ NOM – Trauksme/ nomāktība; NSL/ NOM – Noslēgšanās/ nomāktība; ATT PR – Attiecību problēmas; NOR PĀRK – Normu pārkāpjošā uzvedība; AGR UZV – Agresīvā uzvedība; AKAD PE – Akadēmiskā pašefektivitāte; SOC PE – Sociālā pašefektivitāte; PREG PE – Pašregulācijas pašefektivitāte; Ģ SAL – Ģimenes saliedētība; Ģ KONF – Ģimenes konflikti; Ģ KONTR – Ģimenes kontrole.

* p<0,05; ** p<0,01

Analizējot parciālās korelācijas starp 1. gada uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītājiem un 2. gada pusaudžu problemātiskās uzvedības un pašefektivitātes rādītājiem, varam redzēt atšķirības starp zēnu un meiteņu izlasēm. Kā tas ir redzams no 13. tabulā atspoguļotajiem datiem, meiteņu izlasē 1. gada ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumi ir statistiski nozīmīgi saistīti ar 2. gada iegūtajiem pusaudžu meiteņu problemātiskās uzvedības un pašefektivitātes rādītājiem. Tomēr zēnu izlasē tikai dažas no šīm saistībām ir statistiski nozīmīgas. Zēnu izlasē statistiski nozīmīgas ir pozitīvas saistības starp 1. gada ģimenes saliedētību un 2. gada pusaudžu akadēmisko un sociālo pašefektivitāti ($r = 0,22$, $r = 0,20$, $p < 0,05$), negatīvas saistības starp 1. gada ģimenes konfliktiem un 2. gada pusaudžu akadēmisko pašefektivitāti ($r = -0,18$, $p < 0,05$), kā arī pozitīvas saistības starp 1. gada ģimenes konfliktiem un 2. gada pusaudžu zēnu noslēgšanos/ nomāktību ($r = 0,18$, $p < 0,05$).

Jāpievērš uzmanība arī pašefektivitātes un uzvedības problēmu saistībām divu mērījumu ietvaros. Zēnu izlasē tika novērotas statistiski nozīmīgas negatīvas saistības starp 1. gada akadēmisko pašefektivitāti un 2. gada agresīvo uzvedību, kā arī 1. gada agresīvās un normu pārkāpjošas uzvedības saistības ar 2. gada akadēmisko pašefektivitāti. Līdzīgi zēnu izlasē statistiski nozīmīgas negatīvas korelācijas parādās starp 1. gada noslēgšanos/ nomāktību un attiecību problēmām un 2. gada sociālo pašefektivitāti (skat. 12. tab.). Savukārt, meiteņu izlasē, kā tas ir atspoguļots 13. tabulā, tika konstatētas statistiski nozīmīgas negatīvas saistības starp 1. gada akadēmisko, sociālo un pašregulācijas pašefektivitāti un 2. gada problemātiskās uzvedības rādītājiem, kā arī otrādi starp 1. gada problemātiskās uzvedības rādītājiem un 2. gada pašefektivitāti.

3.3. Regresiju analīze. Divvirzienu ietekme starp ģimeni un pusaudzi

Lai pārbaudītu iespējamo divvirzienu ietekmi starp ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumiem un pusaudžu uzvedības problēmām un pašefektivitāti tika izmantota soļu regresijas analīzes metode. Ar šīs metodes palīdzību tika izpētīts, vai 1. gada ģimenes saliedētība, konflikti un kontrole statistiski nozīmīgi ietekmē pusaudžu uzvedības problēmas un pašefektivitāti, mērītus 2. gadā, un otrādi – vai 1. gada pusaudžu uzvedības problēmas un pašefektivitāte ietekmē 2. gada ģimenes psiholoģiskās vides rādītājus. Aprēķinu laikā atkarīgā mainīgā rādītājs 1. gada mērījumā tika kontrolēts, iekļaujot to regresijas modelī kā pirmo ietekmējošo mainīgo (1. solis). 1. soļa neatkarīgais mainīgais, respektīvi, atkarīgā mainīgā 1. mērījuma rādītājs, tika iekļauts modelī ar *Enter* metodi, pārējie neatkarīgie mainīgie tika iekļauti modelī 2. solī ar *Stepwise* metodi. Promocijas darba ietvaros prezentētajās tabulās tiek atspoguļoti regresiju analīžu rezultātā iegūtie statistiski nozīmīgie modeļi (skat. 14.- 19. tab.).

14. tabula. Soļu regresiju analīze ar uzvedības problēmu rādītājiem kā atkarīgiem mainīgiem pusaudžu zēniem (N = 144).

	β	R ²	F
<i>Trauksme/ nomāktība 2. mērījums (AM¹)</i>			
1. solis			
Trauksme/ nomāktība 1.mēr.	0,22*	0,05	6,47*
2. solis			
Trauksme/ nomāktība 1.mēr.	0,15	0,05	3,98*
Ģimenes kontrole 1.mēr.	0,18*		
3. solis			
Trauksme/ nomāktība 1.mēr.	0,09	0,09	4,82*
Ģimenes kontrole 1.mēr.	0,30*		
Ģimenes saliedētība 1.mēr.	-0,24*		
<i>Noslēgšanās/ nomāktība 2. mērījums (AM)</i>			
1. solis			
Noslēgšanās/ nomāktība 1.mēr.	0,30**	0,09	12,49**
2. solis			
Noslēgšanās/ nomāktība 1.mēr.	0,31***	0,13	9,29**
Ģimenes sastāvs	-0,20*		
<i>Attiecību problēmas 2. mērījums (AM)</i>			
1. solis			
Attiecību problēmas 1.mēr.	0,28**	0,08	11,18**
2. solis			
Attiecību problēmas 1.mēr.	0,28**	0,11	7,71**
Ģimenes sastāvs	-0,17		
<i>Normu pārkāpjošā uzvedība 2. mērījums (AM)</i>			
1. solis			
Normu pārkāpjošā uzvedība 1. mēr.	0,36***	0,13	19,61***
2. solis			
Normu pārkāpjošā uzvedība 1. mēr.	0,38***	0,17	17,17***
Vecums	0,20*		
3. solis			
Normu pārkāpjošā uzvedība 1. mēr.	0,42***	0,21	11,11***
Vecums	0,21*		
Sociālā pašefektivitāte	0,20*		
<i>Agresīvā uzvedība 2. mērījums (AM)</i>			
1. solis			
Agresīvā uzvedība 1. mēr.	0,33***	0,11	15,57**
2. solis			
Agresīvā uzvedība 1. mēr.	0,34***	0,15	10,97***
Ģimenes kontrole 1. mēr.	0,20*		
3. solis			
Agresīvā uzvedība 1. mēr.	0,27**	0,19	9,81***
Ģimenes kontrole 1. mēr.	0,28**		
Akadēmiskā pašefektivitāte 1. mēr.	-0,23*		

Piezīme. ¹AM – atkarīgais mainīgais

* p<0,05; ** p<0,01; *** p < 0,001

14. tabulā ir apkopoti soļu regresiju analīzes rezultāti ar 2. gada pusaudžu zēnu uzvedības problēmu rādītājiem kā atkarīgiem mainīgiem. Kā neatkarīgie mainīgie regresijas modeļos tika izmantoti 1. gada pašefektivitātes un ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumi, demogrāfiskie rādītāji, kā arī pašu internalizēto vai eksternalizēto problēmu 1.gada rādītājs, kura iekļaušana ļāva kontrolēt atkarīgā mainīgā sākotnējo līmeni un līdz ar to arī veikt precīzākus secinājumus par neatkarīgo mainīgo ietekmi.

Kā tas ir redzams 14. tabulā, 2. soļa modelī iegūtie rezultāti norāda, ka pusaudžu zēnu izlasē 2. testēšanas laikā konstatēto trauksmi/nomāktību vislabāk prognozē 1. gada uztvertā ģimenes kontrole un ģimenes saliedētība. 1. gada ģimenes kontroles saistība ar 2. gada zēnu trauksmi/ nomāktību ir pozitīva, savukārt, 1. gada ģimenes saliedētības saistība – negatīva. Tātad, jo augstāks ir bijis zēnu vērtējums ģimenes kontroles skalā un jo zemāks vērtējums uztvertajā ģimenes saliedētībā, jo vairāk paaugstinājās trauksme/ nomāktība 1 gada laikā.

14. tabulā atspoguļotie dati norāda, ka pusaudžu zēnu 2. gadā uzrādīto noslēgšanos/ nomāktību, kā arī attiecību problēmas statistiski nozīmīgi prognozē ģimenes sastāvs. Ņemot vērā, ka datu ievadīšanas procesā abu bioloģisko vecāku ģimenes tika iekodētas ar „3”, ģimenes, kur ir divi vecāki, viens no kuriem ir audžuvecāks, tika iekodētas ar „2” un viena vecāka ģimenes – ar „1”, var secināt, ka zēnu noslēgšanās/ nomāktības un attiecību problēmu paaugstināšanos gada laikā vairāk prognozē tieši augšana viena vecāka ģimenē.

Statistiski nozīmīgie regresijas modeļi ar pusaudžu zēnu 2. gadā uzrādīto normu pārkāpjošo uzvedību kā atkarīgo mainīgo norāda, ka 2.mērījuma normu pārkāpjošo uzvedību statistiski nozīmīgi prognozē pusaudžu zēnu normu pārkāpjošās uzvedības 1.mērījuma rādītāji, kā arī lielāks respondentu vecums uz augstāka sociālā pašefektivitāte.

Soļu regresiju analīzes rezultāti atkarīgam mainīgam agresīvā uzvedība ļauj secināt, ka pusaudžu zēnu 8. klasē noteikto agresīvo uzvedību statistiski nozīmīgi prognozē iepriekšējā gada ģimenes kontrole un akadēmiskā pašefektivitāte. Kā tas ir atspoguļots 14. tabulā 1. gada akadēmiskās pašefektivitātes saistība ar 2. gada zēnu agresīvo uzvedību ir negatīva, savukārt, 1. gada ģimenes kontroles saistība – pozitīva. Tātad var secināt, ka pusaudžu zēnu agresīvās uzvedības palielināšanos prognozē augstāka uztvertā ģimenes kontrole un zemāka akadēmiskā pašefektivitāte 1. mērījumā.

Līdzīgi regresijas modeļu aprēķini ar problemātiskās uzvedības rādītājiem kā atkarīgajiem mainīgajiem tika veikti pusaudžu meiteņu izlasē (skat. 15. tab.). Aplūkojot 15. tabulā atspoguļotos datus var secināt, ka pusaudžu meiteņu noslēgšanos/ nomāktību un attiecību problēmas 8. klasē vislabāk prognozē iepriekšējā gada līdzīgas problēmas, kā arī sociālās pašefektivitātes rādītājs. Tātad, jo zemāka ir bijusi meiteņu sociālā pašefektivitāte 7. klasē, jo vairāk palielinājās noslēgšanās/ nomāktība un attiecību problēmas 1 gada periodā (no 7. līdz 8. klasei). Iegūtie regresijas modeļi ar normu pārkāpjošo un agresīvo uzvedību kā atkarīgajiem

mainīgajiem norāda tikai uz pašu iepriekšējā gadā noteiktu eksternalizēto problēmu statistiski nozīmīgu ietekmi (skat. 15. tab.). 2. solī regresijas modeļos iekļauto pašefektivitātes un ģimenes psiholoģiskās vides mainīgo prognostiska ietekme nebija statistiski nozīmīga ($p > 0,05$).

15. tabula. Soļu regresiju analīze ar uzvedības problēmu rādītājiem kā atkarīgiem mainīgiem pusaudžu meitenēm (N = 218).

	β	R ²	F
<i>Trauksme/ nomāktība 2. mērījums (AM¹)</i>			
1. solis			
Trauksme/ nomāktība 1.mēr.	0,52***	0,28	75,47***
<i>Noslēgšanās/ nomāktība 2. mērījums (AM)</i>			
1. solis			
Noslēgšanās/ nomāktība 1.mēr.	0,52***	0,27	75,05***
2. solis			
Noslēgšanās/ nomāktība 1.mēr.	0,45***	0,29	42,02***
Sociālā pašefektivitāte 1. mēr.	-0,17*		
<i>Attiecību problēmas 2. mērījums (AM)</i>			
1. solis			
Attiecību problēmas 1.mēr.	0,48***	0,23	60,29***
2. solis			
Attiecību problēmas 1.mēr.	0,39***	0,27	35,80***
Sociālā pašefektivitāte 1. mēr.	-0,20**		
<i>Normu pārkāpjošā uzvedība 2. mērījums (AM)</i>			
1. solis			
Normu pārkāpjošā uzvedība 1. mēr.	0,29***	0,08	18,20***
<i>Agresīvā uzvedība 2. mērījums (AM)</i>			
1. solis			
Agresīvā uzvedība 1. mēr.	0,35***	0,12	27,39***

Piezīme. ¹AM – atkarīgais mainīgais

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Tālāk tika veiktas regresijas analīzes ar pusaudžu 2. gada pašefektivitāti kā atkarīgo mainīgo (skat. 16. un 17. tab.). Regresijas analīzes rezultāti ļauj secināt, ka pusaudžu zēnu 2. gada akadēmisko pašefektivitāti statistiski nozīmīgi prognozē tikai iepriekšējā gadā noteiktā akadēmiskā pašefektivitāte. Kā tas ir atspoguļots 16. tabulā, zēnu sociālo pašefektivitāti statistiski nozīmīgi un negatīvi ietekmē noslēgšanās/ nomāktības rādītāji. Savukārt, regresijas modeļa rezultāti ar 2. gada pašregulācijas pašefektivitātes rādītāju kā atkarīgo mainīgo norāda uz statistiski nozīmīgu prognostisku ietekmi iepriekšējā gada normu pārkāpjošai uzvedībai un uztvertajiem ģimenes konfliktiem. Tātad, var secināt, ka pusaudžu zēnu pašregulācijas pašefektivitātes paaugstināšanos veicina zemākas eksternalizētas problēmas un augstāki uztvertie ģimenes konflikti (skat. 16. tab.).

16. tabula. Soļu regresiju analīze atkarīgiem mainīgiem: akadēmiskā, sociālā un pašregulācijas pašefektivitāte pusaudžu zēniem (N = 144).

	β	R ²	F
<i>Akadēmiskā pašefektivitāte 2. mērījums (AM¹)</i>			
1. solis			
Akadēmiskā pašefektivitāte 1.mēr.	0,59***	0,35	70,08***
<i>Sociālā pašefektivitāte 2. mērījums (AM)</i>			
1. solis			
Sociālā pašefektivitāte 1.mēr.	0,33***	0,11	15,39***
2. solis			
Sociālā pašefektivitāte 1.mēr.	0,29**	0,15	12,40***
Noslēgšanās/ nomāktība 1.mēr.	-0,18*		
<i>Pašregulācijas pašefektivit. 2. mērījums (AM)</i>			
1. solis			
Pašregulācijas pašefektivitāte 1.mēr.	0,37***	0,13	19,97***
2. solis			
Pašregulācijas pašefektivitāte 1.mēr.	0,42***	0,16	13,33***
Ģimenes konflikti 1.mēr.	0,20*		
3. solis			
Pašregulācijas pašefektivitāte 1.mēr.	0,36***	0,19	11,01***
Ģimenes konflikti 1.mēr.	0,27**		
Normu pārkāpjošā uzvedība 1.mēr.	-0,21*		

Piezīme. ¹AM – atkarīgais mainīgais

* p<0,05; ** p<0,01; *** p < 0,001

17. tabulā ir apkopoti regresijas analīzes rezultāti ar 2. mērījuma pašefektivitāti kā atkarīgo mainīgo pusaudžu meitenēm. Iegūtie rezultāti līdzīgi kā zēnu izlasē liecina, ka meiteņu akadēmisko pašefektivitāti, kas tika noteikta 8. klasē, statistiski nozīmīgi prognozē tikai iepriekšējā gada akadēmiskās pašefektivitātes rādītājs. Savukārt, pusaudžu meiteņu sociālo pašefektivitāti statistiski nozīmīgi ietekmē ne tikai iepriekšēja gada sociālās pašefektivitātes rādītājs, bet arī noslēgšanās/ nomāktība un normu pārkāpjošā uzvedība. Noslēgšanās/ nomāktības saistība ar nākamā gada sociālo pašefektivitāti ir negatīva, savukārt, normu pārkāpjošās uzvedības saistība – ir pozitīva (skat. 17. tab.). Tātad, pētāmajā izlasē sociālās pašefektivitātes paaugstināšanās laika periodā no 7. līdz 8. klasei tika novērota tām pusaudzēm, kuras 7. klasē uzrādīja vidēji zemāku noslēgšanos nomāktību un augstāku normu pārkāpjošo uzvedību. Analizējot neatkarīgo mainīgo ietekmi uz pašregulācijas pašefektivitāti, jāatzīmē, ka 2. gada meiteņu pašregulācijas pašefektivitāti statistiski nozīmīgi ietekmē iepriekšēja gada pašregulācijas pašefektivitāte, kā arī normu pārkāpjošā uzvedība (skat. 17. tab.).

17. tabula. Soļu regresiju analīze atkarīgiem mainīgiem: akadēmiskā, sociālā un pašregulācijas pašefektivitāte pusaudžu meitenēm (N = 218).

	β	R ²	F
Akadēmiskā pašefektivitāte 2. mērījums (AM¹)			
1. solis			
Akadēmiskā pašefektivitāte 1.mēr.	0,55***	0,32	95,50***
Sociālā pašefektivitāte 2. mērījums (AM)			
1. solis			
Sociālā pašefektivitāte 1.mēr.	0,60***	0,35	109,19***
2. solis			
Sociālā pašefektivitāte 1.mēr.	0,49***	0,39	
Noslēgšanās/ nomāktība 1.mēr.	-0,24**		65,94***
3. solis			
Sociālā pašefektivitāte 1.mēr.	0,51***	0,42	49,57***
Noslēgšanās/ nomāktība 1.mēr.	-0,30***		
Normu pārkāpjošā uzvedība 1. mēr.	0,19*		
Pašregulācijas pašefekt. 2. mērījums (AM)			
1. solis			
Pašregulācijas pašefektivitāte 1.mēr.	0,43***	0,18	46,23***
2. solis			
Pašregulācijas pašefektivitāte 1.mēr.	0,37***	0,20	26,68***
Normu pārkāpjošā uzvedība 1. mēr.	-0,17*		

Piezīme. ¹AM – atkarīgais mainīgais

* p<0,05; ** p<0,01; *** p < 0,001

Tālāk tika veiktas soļu regresijas analīzes aprēķini ar 2. mērījuma ģimenes psiholoģiskās vides raksturojumiem kā atkarīgajiem mainīgajiem. 18. tabulā tiek prezentēti statistiski nozīmīgi regresijas modeļi pusaudžu zēniem.

Iegūtie rezultāti liecina, ka 2. mērījuma pusaudžu zēnu uztverto ģimenes saliedētību un konfliktus statistiski nozīmīgi ietekmē iepriekšējā gada uzrādītā noslēgšanās/ nomāktība. Vidēji zemāki noslēgšanās/ nomāktības rādītāji 7. klasē veicina uztvertās ģimenes saliedētības paaugstināšanos un ģimenes konfliktu mazināšanos (skat. 18. tab.). Attiecībā uz 2. gadā uzrādīto ģimenes kontroli var atzīmēt statistiski nozīmīgu ietekmes efektu no pusaudžu zēnu sociālās pašefektivitātes.

18. tabula. Soļu regresiju analīze atkarīgiem mainīgiem: uztvertā ģimenes saliedētība, konflikti un kontrole pusaudžu zēniem (N = 144).

	β	R ²	F
Ģimenes saliedētība 2. mērījums (AM¹)			
1. solis			
Ģimenes saliedētība 1.mēr.	0,38***	0,14	21,92***
2. solis			
Ģimenes saliedētība 1.mēr.	0,35***	0,17	15,95***
Noslēgšanās/ Nomāktība 1. mēr.	-0,16*		
Ģimenes konflikti 2. mērījums (AM)			
1. solis			
Ģimenes konflikti 1.mēr.	0,42***	0,17	27,42***
2. solis			
Ģimenes konflikti 1.mēr.	0,36***	0,20	16,44***
Noslēgšanās/ Nomāktība 1. mēr.	0,18*		
Ģimenes kontrole 2. mērījums (AM)			
1. solis			
Ģimenes kontrole 1.mēr.	0,39***	0,14	22,69***
2. solis			
Ģimenes kontrole 1.mēr.	0,32***	0,17	14,54***
Sociālā pašefektivitāte 1. mēr.	0,20*		
<i>Piezīme.</i> ¹ AM – atkarīgais mainīgais			
* p<0,05; ** p<0,01; *** p < 0,001			

19. tabulā ir attēloti regresijas modeļu rezultāti pusaudžu meitenēm. Kā tas ir redzams 19. tabulā, meiteņu izlasē 2. gada uzrādīto ģimenes saliedētību statistiski nozīmīgi negatīvi prognozē meiteņu internalizētās problēmas. Savukārt, ģimenes konfliktus prognozē pusaudžu meiteņu agresīvā uzvedība, kā arī attiecību problēmas. Tātad, uztvertās saliedētības paaugstināšanos gada laikā prognozē zemākas pusaudžu meiteņu internalizētās problēmas, uzrādītas 7. klasē. Taču ģimenes konfliktu paaugstināšanos gada laikā prognozē meiteņu augstāki rādītāji agresīvajā uzvedībā un attiecību problēmās.

Aprēķinātie regresijas modeļi ar ģimenes kontroli kā atkarīgo mainīgo parāda, ka statistiski nozīmīgi 2. gada ģimenes kontroles rādītāju prognozē tikai iepriekšēja gada uzrādītā ģimenes kontrole, pārējo pētāmo mainīgo ietekme nebija statistiski nozīmīga (skat. 19. tab).

19. tabula. Soļu regresiju analīze atkarīgiem mainīgiem: uztvertā ģimenes saliedētība, konflikti un kontrole pusaudžu meitenēm (N = 218).

	β	R ²	F
Ģimenes saliedētība 2. mērījums (AM¹)			
1. solis Ģimenes saliedētība 1.mēr.	0,44***	0,19	47,47***
2. solis Ģimenes saliedētība 1.mēr. Internalizētas problēmas 1.mēr.	0,37*** -0,21**	0,22	29,67***
Ģimenes konflikti 2. mērījums (AM)			
1. solis Ģimenes konflikti 1.mēr.	0,47***	0,23	61,68***
2. solis Ģimenes konflikti 1.mēr. Agresīvā uzvedība	0,36*** 0,30***	0,28	44,39***
3. solis Ģimenes konflikti 1.mēr. Agresīvā uzvedība 1.mēr. Attiecību problēmas 1.mēr.	0,35*** 0,24** 0,14*	0,29	31,43***
Ģimenes kontrole 2. mērījums (AM)			
1. solis Ģimenes kontrole 1.mēr.	0,40***	0,15	36,79***

Piezīme. ¹AM – atkarīgais mainīgais

* p<0,05; ** p<0,01; *** p < 0,001

4. Iztirzājums

4.1. Sociāldemogrāfisko mainīgo efekts uz pusaudžu problemātisko uzvedību, pašefektivitāti un uztverto ģimenes psiholoģisko vidi

Promocijas darba pētījumā iegūtie rezultāti liecina par nozīmīgām dzimumatšķirībām pētāmo pusaudžu problemātiskajā uzvedībā, pašefektivitātē un uztvertajā ģimenes psiholoģiskajā vidē, kā arī saistībās starp šiem mainīgajiem. Kā tas tika sagaidīts, balstoties uz zinātniskās literatūras analīzi un datiem par eksternalizēto problēmu izplatību (Fanti, 2008; (Ronnlund & Karlsson, 2006), pētāmajā 12-15 gadīgo pusaudžu izlasē meitenes gan 7., gan 8. klasē vidēji uzrādīja zemāku normu pārkāpjošo uzvedību, nekā zēni. Meitenes abos datu ievākšanas etapos uzrādīja arī augstāku akadēmisko, sociālo un pašregulācijas pašefektivitāti, kas norāda, ka meitenes kopumā jūtas pārliecinātākas par savām spējām veikt ikdienā svarīgus uzdevumus, spējām mācīties, veidot attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem, kā arī spējām pretoties vienaudžu spiedienam pārkāpt sabiedrībā pieņemtās normas.

Analizējot izmaiņas problemātiskajā uzvedībā, pašefektivitātē un ģimenes psiholoģiskās vides rādītājos, kuras ir notikušas gada laikā, var teikt, ka viena gada laikā zēnu izlasē statistiski nozīmīgi mazinājās ģimenes saliedētības novērtējums un palielinājās ģimenes konfliktu

novērtējums. Var secināt, ka kopumā 8. klasē pusaudžu zēni negatīvāk uztver savstarpējās attiecības ģimenē, norādot uz zemāku kopības izjūtu un biežāku negatīvo mijiedarbību ģimenes locekļu starpā. Jāatzīmē, ka uztvertie ģimenes konflikti gada laikā vidēji paaugstinājās arī meiteņu izlasē. Interpretējot šos rezultātus no psiholoģijas teoriju viedokļa, var atzīmēt, ka pusaudžu vecumposma pārmaiņu periodā par nozīmīgu uzdevumu kļūst jaunu sociālo attiecību veidošana, jaunu sociālo lomu izmēģinājumi, savas neatkarības attīstība un pieteikšana, kas var būt saistīta ar paaugstinātu spriedzi attiecībās ar ģimenes locekļiem (Gutman & Eccles, 2007). Iegūtie rezultāti sasaucas arī ar zinātniskajā literatūrā pausto viedokli, ka pusaudžu gados attiecības ģimenē nozīmīgi mainās, jo svarīgas izmaiņas notiek pusaudža un vecāku savstarpējās gaidās, sociālajās lomās, atbildības sadalījumā (Lerner & Galambos, 1998). Šīs izmaiņas, savukārt, var būt saistītas ar lielāko spriedzi attiecībās un līdz ar to arī biežākiem konfliktiem un nesaskaņām.

Zēnu izlasē gada laikā tika konstatēta agresīvās un normu pārkāpjošās uzvedības vidējo rādītāju paaugstināšanās. Līdzīgi normu pārkāpjošās uzvedības rādītāji vidēji paaugstinājās arī meiteņu izlasē. Iespējams, domājot par iepriekšminēto izaicinājumu veidot jaunas attiecības, ieņemt jauno sociālo statusu un pieteikt sevi kā patstāvīgāku un neatkarīgāku no pieaugušajiem, var interpretēt arī pusaudžu zēnu un meiteņu augstākus rādītājus sabiedrībā pieņemto normu pārkāpšanā, kā arī zēnu agresīvās uzvedības paaugstināšanos. Eksternalizētā problemātiskā uzvedība noteiktā veidā var atspoguļot pusaudža pretošanos ierastajai pieaugušo noteiktai kārtībai, kas var būt saistīta ar neatkarības attīstību un savas identitātes meklējumiem.

Analizējot vairāku sociāldemogrāfisko mainīgo ietekmi uz pusaudžu problemātisko uzvedību, pašefektivitāti un uztverto ģimenes psiholoģisko vidi, tika atklāts, ka pusaudžu zēniem, kuri aug viena vecāka ģimenē, laika periodā no 7. uz 8. klasi ievērojami paaugstinājās noslēgšanās/ nomāktības līmenis. Savukārt, zēniem, kuri aug ģimenēs ar diviem vecākiem (viens no viņiem var būt audžuvecāks), noslēgšanās/ nomāktības vidējie rādītāji šī gada laikā nav mainījušies. Šie rezultāti liek pieņemt, ka tas, ka pusaudzis aug nepilnā ģimenē, var būt kā riska faktors pusaudžu zēnu depresijas simptomu attīstībā. Tas lielā mērā saskan ar ģimenes psiholoģijas atziņām par ģimenes struktūras nozīmi bērna un pusaudža attīstībai, kā arī ar iepriekšējo gadu zinātniskiem pētījumiem, kas liecina, ka augšana nepilnajā ģimenē var palielināt dažādu uzvedības un emocionālo grūtību attīstības iespējamību (Breivik & Olweus, 2006). Literatūrā tiek atzīmēts, ka viena vecāka ģimenes struktūra, salīdzinot ar divu vecāku struktūru ir saistīta ar zemāku vecāku un bērnu mijiedarbības līmeni, nepietiekošu vecāku atbalstu un bērnu uzraudzību, kas var būt īpaši nozīmīga pusaudžu vecumposmā (Demo & Acock, 1996). Interpretējot promocijas pētījuma ietvaros iegūtos rezultātus, ir svarīgi atzīmēt, ka visi šie pusaudžu zēni nāk no ģimenēm, kur vecāku lomu pilda tikai māte, no kā var secināt, ka viņiem, iespējams, trūkst vīrieša sociālās lomas paraugs un vīrieša atbalsts. Tas varētu daļēji

izskaidrot zēnu lielāku noslēgšanos pusaudžu periodā, kad īpaši būtiska kļūst sociālo attiecību veidošana gan ar sava, gan ar pretēja dzimuma vienaudžiem.

Interesanti, ka pusaudžu zēnu izlasē tika konstatēta arī uztverto ģimenes konfliktu saistība ar vecāku izglītības līmeni: augstāks konfliktu līmenis tika atzīmēts tām ģimenēm, kur nevienam no vecākiem nav augstākā izglītība, bet ir tikai vidējā vai vidējā speciālā. Iespējams, tas varētu netieši norādīt uz saistībām starp pieaugušo izglītības līmeni un izmantojamām problēmu un konfliktu risināšanas stratēģijām.

Pētot sociāldemogrāfisko mainīgo mijiedarbības efektu pusaudžu meitenēm, arī tika konstatēta ģimenes sastāva nozīme. Pēc iegūtajiem datiem tika novērota tendence, ka, meitenēm, kuras aug ģimenēs ar patēvu vai pamāti, gada laikā parādās ievērojama trauksmes/ nomāktības, noslēgšanās/ nomāktības, ka arī agresīvās uzvedības paaugstināšanās. Šie rezultāti vēlreiz liek pievērst uzmanību pieaugošajām internalizētām problēmām un agresīvai uzvedībai, kā arī atzīmēt ģimenes sastāva nozīmi. Kopumā var teikt, ka šie secinājumi saskan ar iepriekšējo gadu zinātnisko pētījumu rezultātiem, kas norāda, ka augšana ģimenē ar patēvu vai pamāti ir saistīta potenciāli lielāko spriedzi ģimenes locekļu mijiedarbībā, kas var veicināt arī lielākas pusaudžu adaptācijas grūtības (Skaggs & Jodl, 1999).

4.2. Saistības starp problemātisko uzvedību, pašefektivitāti un uztverto ģimenes psiholoģisko vidi pusaudžu zēnu un meiteņu izlasēs

Analizējot saistības starp pētāmajiem mainīgajiem, ir jāpievērš uzmanība problemātiskās uzvedības rādītāju savstarpējām korelācijām. Gan zēnu gan meiteņu izlasē vidēji augstākiem rādītājiem kādā no problemātiskās uzvedības apakšskalām atbilst arī vidēji augstāki rādītāji citās problemātiskās uzvedības apakšskalās. Iepriekš veiktajos zinātniskajos pētījumos vairākkārt tika gūti apliecinājumi ciešām vai vidēji ciešām saistībām starp internalizētām un eksternalizētām problēmām, saistībām starp agresīvo un normu pārkāpjošo uzvedību, kā arī trauksmi un noslēgšanos (Achenbach, 1991; McConaughy & Skiba, 1993; Ford, et al., 2003). Šīs saistības lielā mērā saskan ar Džessora problemātiskās uzvedības attīstības modeli un pieņēmumu, ka jebkura problemātiskās uzvedības izpausme paaugstina varbūtību cita problemātiskās uzvedības veida attīstībai (Jessor, 1993). Velkot paralēles Banduras teorētiskiem ieskatiem saistībā ar pašefektivitāti var atzīmēt, ka problemātisko uzvedību var uzskatīt par neefektīvu adaptāciju apkārtējās vides prasībām, kas var būt saistīta ar nepietiekamu vai neatbilstošu savu spēju apzināšanos, stresa pārvarēšanas pozitīvas pieredzes trūkumu, nespēju tikt galā ar negatīvām emocijām (Bandura, 1977; 1986). Šāda veida eksternalizēto un internalizēto problēmu redzējums arī var skaidrot saistības starp dažādiem problemātiskās uzvedības izpausmju rādītājiem. Jāpiebilst, ka 8. klašu zēnu izlasē ir konstatētas ciešākas pozitīvas saistības starp normu

pārkāpjošo uzvedību un trauksmi/ nomāktību, kā arī ciešākas pozitīvas saistības starp normu pārkāpjošo uzvedību un attiecību problēmām, nekā 8. klašu meiteņu izlasē. Ņemot vērā to, ka 7. klašu meiteņu un zēnu izlasēs netika konstatētas nozīmīgas atšķirības dažādu problemātiskās uzvedības rādītāju savstarpējās saistībās, var pievērst uzmanību tam, ka līdz ar vecumu palielinās arī dzimumatšķirības internalizēto un eksternalizēto problēmu savstarpējās saistībās, kas var netieši norādīt uz problemātiskās uzvedības attīstības un izpausmju atšķirībām zēniem un meitenēm.

Pēc iegūtajiem rezultātiem var secināt, ka pastāv negatīvas saistības starp piecu problemātiskās uzvedības apakšskalu rādītājiem (kā internalizētajiem simptomiem, tā arī eksternalizētajiem) un akadēmisko, sociālo un pašregulācijas pašefektivitāti 12-15 gadīgiem pusaudžu zēniem un meitenēm. Tātad, var teikt, ka pusaudžiem ar zemāku pārliecību par savām spējām ir biežāk raksturīgas dažādas problemātiskās uzvedības izpausmes, nekā pusaudžiem ar augstāku pašefektivitāti. Kā arī pusaudžiem ar augstākiem rādītājiem internalizētajās vai eksternalizētajās problēmās ir raksturīga vidēji zemāka akadēmiskā, sociālā un pašregulācijas pašefektivitāte, nekā pusaudžiem, kuru internalizēto vai eksternalizēto problēmu rādītāji ir zemāki. Šie rezultāti labi sasaucas ar pašefektivitātes koncepciju un pieņēmumiem par ciešu divvirziena saistību starp pārliecību par savām spējām un reālo uzvedību. No vienas puses, zemāka pārliecība par savām spējām rada lielāku stresu un negatīvo emociju pārdzīvojumu, kas savukārt, nereti noved pie neadaptīvas vai situācijai neatbilstošas rīcības izvēles. No otrās puses, neveiksmīga pieredze, kas var sekot neefektīvas rīcības stratēģijas izvēlei, pazemina pašefektivitāti (Bandura, 1999; Pajares, 2003). Saistības starp problemātisko uzvedību un dažādiem pašefektivitātes aspektiem tika atklātas arī citu autoru šķērsgriezuma un longitudinālajos pētījumos (Bandura, 1997; Schunk, 1991; Zimmerman & Bandura, 1994).

Jāatzīmē, ka pētījumā iegūtie dati norāda, ka akadēmiskā un pašregulācijas pašefektivitāte ir ciešāk negatīvi saistīta tieši ar eksternalizētām problēmām – agresīvo uzvedību un normu pārkāpjošo uzvedību. Savukārt, sociālai pašefektivitātei pusaudžu meiteņu un zēnu izlasēs tika novērotas ciešākas negatīvas saistības ar internalizētām problēmām un attiecību problēmām nekā ar eksternalizētām.

Analizējot saistības starp pusaudžu internalizēto un eksternalizēto problēmu rādītājiem un ģimenes psiholoģisko vidi, jāsecina, ka līdzīgi, kā bija paredzēts, balstoties uz literatūras pārskatu un iepriekšējo gadu pētījumiem, problemātiska uzvedība ir pozitīvi saistīta ar uztvertajiem ģimenes konfliktiem un negatīvi – ar uztverto ģimenes saliedētību. Tātad, pusaudžu zēni un meitenes, kuri uzrādīja augstāku problemātisko uzvedību, vidēji novērtē savas ģimenes kā mazāk saliedētas un ar augstāku konfliktu līmeni. Balstoties uz šķērsgriezuma dizaina ietvaros konstatētajām saistībām, nevar izdarīt secinājumus par cēloņu-seku attiecībām starp pētāmajiem mainīgajiem. Tomēr pamatojoties uz zinātnisko pētījumu atklājumiem, kas norāda, ka indivīda

vērtējumu par noteiktu situāciju veido gan objektīvs realitātes atspoguļojums, gan subjektīvs šīs realitātes piedzīvojums (piem., Gonzales, Cauce & Mason, 1996) var pieņemt, ka pusaudži, kuri vairāk norāda eksternalizētas vai internalizētas problēmas gan reāli piedzīvo mazāk atbalstošas attiecības un biežākas negatīvas interakcijas ģimenē, gan negatīvāk uztver un interpretē savstarpējās attiecības ģimenē. Turklāt, kā tas ir atspoguļots dažādās psiholoģiskās teorijās neadaptīvā pusaudža uzvedība vai emocionālas problēmas apgrūtina saskarsmi ar apkārtesošajiem, to skaitā arī ģimenes locekļiem (piem., Patterson, 1982).

Pusaudžu problemātiskās uzvedības saistības ar ģimenes attiecību raksturojumiem var tikt papildinātas ar pētījuma ietvaros konstatētām pozitīvām saistībām starp pašefektivitātes aspektiem un ģimenes saliedētību un negatīvām saistībām starp pašefektivitāti un ģimenes konfliktiem. Interpretējot šos secinājumus no ģimenes psiholoģijas, ekoloģiskās attīstības teorijas, kā arī sociāli-kognitīvās teorijas perspektīvām, var pasvītrot ģimenes savstarpējo attiecību nozīmi un saistības starp priekšstatiem par sevi, ģimenes attiecību redzējumu un uzvedību, kas tika vairākkārt apstiprinātas arī empīriskajos pētījumos pusaudžu izlasēs (Dunkle, Fondacaro & Pathak, 1998; Jenkins, et al., 2005; Wissink, Dekovic & Meijer, 2006; Richmond & Stocker, 2006; Jewell & Stark, 2003).

Salīdzinot pusaudžu problemātiskās uzvedības, pašefektivitātes un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides saistības, kuras tika konstatētas 1. un 2. mērījumu laikā, jāatzīmē, ka 2. mērījuma ietvaros parādās nozīmīgākas atšķirības zēnu un meiteņu izlasēm, kuras netika konstatētas iepriekšējā gada mērījuma laikā. Tas norāda, ka līdz ar vecumu palielinās dzimumatšķirības pētāmo mainīgo saistībās. Piemēram, zēnu izlasē ir konstatētas ciešākas pozitīvas saistības starp normu pārkāpjošo uzvedību un trauksmi/ nomāktību, kā arī ciešākas pozitīvas saistības starp normu pārkāpjošo uzvedību un attiecību problēmām, nekā meiteņu izlasē. Šie rezultāti saskan ar pieņēmumu, ka zēniem vairāk nekā meitenēm ir raksturīga tendence uz allocentrismu, tendence iekšējos pārdzīvojumus izpaust uz āru ar agresīvo impulsīvo un normu pārkāpjošo uzvedību. Pusaudžu meitenes, savukārt, pie disforijas noskaņojumiem ir vairāk iekšēji vērstas, vairāk uzmanības pievērš savām domām, emocionāliem pārdzīvojumiem (Cicchetti & Rogosch, 2002). Iespējams, šie raksturojumi var daļēji izskaidrot pētāmo pusaudžu meiteņu izlasē konstatētās ciešākas saistības starp pašefektivitātes aspektiem un internalizētām/ eksternalizētām problēmām.

4.3. Divvirzienu ietekme starp pusaudzi un ģimeni

Analizējot iespējamo divvirzienu ietekmi starp pusaudža uzvedības, pašefektivitātes un ģimenes psiholoģiskās vides rādītājiem longitudināla pētījuma dizaina ietvaros tika iegūti dati, kas norāda gan uz pusaudža uzvedības ietekmi uz ģimenes psiholoģisko vidi, gan uz uztvertās

ģimenes psiholoģiskās vides ietekmi uz pusaudža internalizētām un eksternalizētām problēmām un pašefektivitāti. Statistisko aprēķinu rezultāti norāda arī uz divvirzienu saistībām starp pusaudžu pašefektivitātes un problemātiskās uzvedības rādītājiem.

Pētot to, kādi psiholoģiskie mainīgie ietekmē pusaudžu zēnu problemātisko uzvedību, tika iegūti vairāki statistiski nozīmīgi modeļi. Balstoties uz aprēķinu rezultātiem var secināt, ka pusaudžu zēnu trauksmi/ nomāktību ietekmē uztvertā ģimenes saliedētība un kontrole. Ģimenes kontroles saistība ar zēnu trauksmi/ nomāktību ir pozitīva, savukārt, uztvertās ģimenes saliedētības saistība – negatīva. Tātad, var secināt, ka jo zemāk 7. klasē zēni ir novērtējuši savas ģimenes saliedētību, kopības izjūtu, iespējas saņemt atbalstu no ģimenes locekļiem, jo vairāk palielinājās trauksmes nomāktības rādītāji gada laikā. Arī jāatzīmē, ka augstāki rādītāji uztvertajā ģimenes kontrolē veicināja pusaudžu zēnu trauksmes/ nomāktības paaugstināšanos. Analizējot ģimenes saliedētības un kontroles konstruktū saturu un velkot paralēles starp longitudināla dizaina ietvaros iegūtajām saistībām, var pieņemt, ka pusaudžu zēnu trauksmes/ nomāktības paaugstināšanos veicina ģimenes kopības izjūtas un atbalsta trūkums, kā arī pārmērīgi augstas izvirzītas prasības no vecāku puses, stingra ģimenes dzīves organizācija un kontrole. Izvērtējot šos rezultātus vadošo psiholoģijas teoriju un iepriekš veikto pētījumu kontekstā, var teikt, ka uztvertās ģimenes saliedētības pozitīva ietekme uz pusaudžu uzvedību bija prognozējama. Zinātniskajā literatūrā vairākkārt tiek apstiprināta ģimenes saliedētības un savstarpēji atbalstošu attiecību pozitīva ietekme uz dažādiem pusaudžu attīstības jaunveidojumiem (Wissink, Dekovic & Meijer, 2006), piemēram, pusaudžu vispārējo pašcieņu, savstarpējo attiecību kompetencēm (Laursen, Furman & Mooney, 2006), kuras rezultātā mazinās pusaudžu internalizēto un eksternalizēto problēmu riski (Barber, Stoltz, & Olsen, 2005; Stice, Ragan & Randall, 2004). Var pieņemt, ka saliedētākās ģimenēs pateicoties pozitīvākai un atvērtākai komunikācijai ģimenes locekļu starpā, kura veicina uzticēšanos un lielāku atklātību, pusaudzim ir lielākas iespējas izmantot ģimenes locekļus kā sociāla un emocionāla atbalsta avotus, lielākas iespējas tikt uzklautam un saprastam, lielākas iespējas atklāt savus pārdzīvojumus, negatīvas emocijas, kas savukārt, var mazināt trauksmes/ nomāktības attīstības iespējamību.

Uztvertās ģimenes kontroles ietekmes virzība nebija tik labi prognozējama. Balstoties uz veikto zinātniskās literatūras analīzi varētu sagaidīt, ka pietiekami augsta ģimenes organizācija un kontrole, noteikumu stingrība, kā arī orientācija uz augstākiem sasniegumiem būtu negatīvi saistīta ar internalizētām un eksternalizētām problēmām. Tomēr pētāmo zēnu izlasē tika konstatēts pretējs ietekmes efekts: jo augstāki bija rādītāji uztvertās ģimenes kontroles skalā, jo vairāk palielinājās pusaudžu zēnu trauksme/ nomāktība, kā arī agresīvā uzvedība. Iespējams, iegūtos rezultātus var skaidrot, adresējot neatkarības attīstības kritisku nozīmi pusaudžu vecumposmā. Var pieņemt, ka augstāka kontrole un ģimenes organizācija, augstāka orientācija uz sasniegumiem, kas, iespējams, var tikt uztverta kā ģimenes un vecāku gribas uzspiešana,

noteiktā veidā var ierobežot pusaudžu zēnu autonomijas pieteikšanu un sasniegšanu un līdz ar to veicināt trauksmi/ nomāktību un ekternalizēto uzvedību.

Pētījuma ietvaros tika konstatēta arī akadēmiskās pašefektivitātes statistiski nozīmīga ietekme uz zēnu agresīvo uzvedību. Zemāka zēnu pārliecība par savām spējām mācīties un būt veiksmīgam mācību procesā longitudināla dizaina ietvaros prognozē agresīvās uzvedības rādītāju paaugstināšanos 1 gada periodā. Ņemot vērā to, ka pusaudžu vecumposmā mācības aizņem lielāko daļu ikdienas, var izteikt pieņēmumu, ka mācīšanās pieredze, piedzīvotie sasniegumi un neveiksmes var nozīmīgi ietekmēt pusaudža priekšstatus par sevi. Turklāt, kā atzīmē Dotterer u.c. (Dotterer, et al., 2008) mācības un akadēmiskie sasniegumi ir viens no svarīgākiem jautājumiem vecāku un pusaudža savstarpējās attiecībās, kā arī nozīmīgs konfliktu cēlonis. Interpretējot konstatēto akadēmiskās pašefektivitātes ietekmi uz zēnu agresīvo uzvedību Banduras pašefektivitātes koncepcijas (Bandura, 1999; 1996) un Džessora problemātiskās uzvedības attīstības teorijas (Jessor, 1993) kontekstā, var norādīt, ka augstāka akadēmiskā pašefektivitāte veicina ne tikai aktīvāku iesaistīšanos akadēmiskajās aktivitātēs, bet arī citos prosociālās uzvedības veidos. Savukārt, indivīda iesaistīšanās viena veida konvencionālajā uzvedībā veicina iesaistīšanos arī cita veida konvencionālajā uzvedībā, kā arī mazina problemātiskās uzvedības attīstības risku. Atklātas longitudinālas saistības starp akadēmisko pašefektivitāti un agresīvo uzvedību ir saskaņā arī ar ekoloģisko attīstības paradigmu (Bronfenbrenner, 1979; Szapocznik & Coatsworth, 1999), jo parāda, ka indivīda uzvedība vienā kontekstā, dotajā gadījumā sasniegumi vai neveiksmes mācībās, kuri lielā mērā ir pamatā indivīda pārliecībai par savu akadēmisko pašefektivitāti, ietekmē viņa uzvedību arī citos kontekstos – starppersonu attiecībās.

Analizējot pusaudžu meiteņu problemātisko uzvedību ietekmējošos mainīgos, tika konstatēts, ka zemāka sociālā pašefektivitāte prognozē meiteņu noslēgšanās/ nomāktības un attiecību problēmu rādītāju paaugstināšanos viena gada laikā. Sociālā pašefektivitāte atspoguļo indivīda pārliecību par savām spējām veidot un uzturēt attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem. Ņemot vērā to, ka pusaudžu gados paplašinās cilvēku loks, ar kuriem indivīds veido un uztur kontaktus, kā arī paturot prātā vienaudžu kā referentās grupas nozīmes palielināšanos, var secināt, ka priekšstati par savu sociālo efektivitāti var nozīmīgi ietekmēt pusaudža kopējo pašvērtējumu un funkcionēšanu. Meiteņu sociālās pašefektivitātes negatīva saistība ar noslēgšanās/ nomāktību un attiecību problēmām lielā mēra saskan ar zinātniskajā literatūrā pausto viedokli, ka nepietiekama pārliecība par savu sociālo efektivitāti vai nepietiekama savu saskarsmes spēju apzināšanās var kopumā mazināt pusaudža sociālo aktivitāti (Bandura, et al., 1999). Interesanti, ka sociālās pašefektivitātes prognostiska ietekme uz problemātisko uzvedību parādījās tieši meiteņu izlasē. Tas sasaucas ar Giliganas teorētiskiem priekšstatiem par savstarpējo attiecību nozīmi sievietes attīstībā un spriešanās (Gilligan, 1982), kas ir apstiprināta arī vairāku pētījumu ietvaros (piem., Clopton & Sorell, 1993).

Uzstādot pētījuma jautājumu par to, kādi pusaudžu problemātiskās uzvedības un pašefektivitātes rādītāji prognozē izmaiņas uztvertajā ģimenes psiholoģiskajā vidē, tika pārbaudīts zinātniskās literatūras analīzes procesā izvirzīts pieņēmums par pusaudža ietekmi uz ģimeni. Iegūtie statistisko aprēķinu rezultāti ļauj secināt, ka pusaudžu zēnu izlasē uztverto ģimenes saliedētību un konfliktus statistiski nozīmīgi ietekmē pusaudžu noslēgšanās/ nomāktība. Longitudināla dizaina ietvaros pusaudžu zēnu noslēgšanās/ nomāktības saistības ar uztverto ģimenes saliedētību ir negatīvas, savukārt ar ģimenes konfliktiem – pozitīvas. Balstoties uz iegūtajiem rezultātiem var teikt, ka pastiprināta zēnu noslēgšanās/ nomāktība veicina negatīvāku ģimenes savstarpējo attiecību uztveri (kas atspoguļo kā objektīvo realitāti, tā arī indivīda subjektīvo realitātes redzējumu): uztvertā ģimenes saliedētība pazeminās, savukārt, ģimenes konflikti – paaugstinās.

Līdzīgi internalizēto problēmu ietekme uz uztverto ģimenes saliedētību tika konstatēta arī pusaudžu meiteņu izlasē. Jāsaka, ka šie rezultāti lielā mērā saskan ar citu autoru šķērsriezuma un longitudinālajos pētījumos iegūtajiem datiem, kas norāda uz pusaudžu depresijas un depresijas simptomu saistībām ar zemāku ģimenes saliedētību un augstāku konfliktu līmeni (Jewell & Stark, 2003), kā arī uz abpusējo ietekmi starp vecāku savstarpējiem konfliktiem un pusaudžu depresijas simptomiem (Cui, Donnellan & Conger, 2007). Interpretējot šos rezultātus klīniskās un attīstības psiholoģijas teoriju ietvaros, jāatzīmē, ka depresija jeb nomāktība pati par sevi tiek uzskatīta par negatīvu attīstības rādītāju, tomēr tajā pašā laikā pētījumi apliecina, ka depresija ir arī nopietns riska faktors citu sociālo un emocionālo grūtību attīstībā (Essau, Conradt & Petermann, 2002; Mazza, 2009). Var pieņemt, ka pusaudžu noslēgšanās/ nomāktība, kas ir saistīta ar sava mazvērtīguma izjūtām, pazeminātu sociālo aktivitāti un negatīvo emociju pārdzīvojumiem veicina pusaudža sevis, apkārtējo cilvēku un arī attiecību pieredzes negatīvāku uztveri, kas var veicināt arī sociālo un emocionālo distancēšanos no apkārtējiem un ģimenes, pazemināt ģimenes saliedētību un paaugstināt konfliktu līmeni.

Pusaudžu meiteņu izlasē tika atklāta arī agresīvās uzvedības un attiecību problēmu ietekme uz ģimenes konfliktu paaugstināšanos viena gada periodā. Tas norāda, ka augstāki agresīvās uzvedības un attiecību problēmu rādītāji prognozē uztverto ģimenes konfliktu paaugstināšanos. Agresīvās uzvedības un eksternalizēto problēmu ietekme uz ģimenes konfliktiem un citiem savstarpējo attiecību raksturojumiem tika pierādīta vairākos longitudinālajos pētījumos, kas tika veikti pusaudžu meiteņu izlasēs (Gerard, Krishnakumar, & Buehler, 2006; Richmon & Stocker, 2008; Cui, Donnellan & Conger, 2007; Hafen & Laursen, 2009). Šie rezultāti norāda uz to, ka pusaudžu meiteņu agresīvā rīcība var nozīmīgi ietekmēt mijiedarbību starp ģimenes locekļiem. Vērts atzīmēt arī, ka agresīvā uzvedība kopumā netiek uzskatīta par konstruktīvu stratēģiju savstarpējās attiecībās un nesaskaņu risināšanā, jo ir saistīta ar negatīvām emocijām, grūtībām saprast otra vajadzības un situācijas redzējumu. Var pieņemt, ka tas daļēji izskaidro ģimenes

konfliktu lielāku paaugstināšanos tām pusaudžu meitenēm, kuras 7. klasē uzrādīja augstāku agresīvo rīcību, kā arī augstākas attiecību problēmas.

Analizējot ģimenes kontroli ietekmējošos mainīgos var secināt, ka statistiski nozīmīga pozitīva ietekme parādās pusaudžu zēnu sociālajai pašefektivitātei. Tātad, pusaudžu zēniem, kuri 7. klasē uzrādīja vidēji augstākus rezultātus sociālajā pašefektivitātē, bija raksturīga vidēja uztvertās ģimenes kontroles paaugstināšanās viena gada laikā. Tas, ka pusaudžu zēni jūtas pārliecinātāki par savās attiecību veidošanas un uzturēšanas spējām, var netieši norādīt, ka viņi ir arī sociāli aktīvāki, nekā zēni ar zemāku sociālo pašefektivitāti, aktīvāk meklē arī savas autonomijas attīstības un pieteikšanas iespējas. Iespējams, tādēļ zēni ar vidēji augstāku sociālo pašefektivitāti saasinātāk uztver ģimenes kontroli gadu pieaugot.

Analizējot mainīgos, kas statistiski nozīmīgi prognozē pusaudžu pašefektivitātes izmaiņas gada laikā, var redzēt, kas pusaudžu noslēgšanas/ nomāktības ietekme uz ģimenes attiecību raksturojumiem tiek papildināta ar noslēgšanās/ nomāktības longitudinālajām saistībām ar pusaudžu meiteņu un zēnu sociālo pašefektivitāti. Jo augstāka ir bijusi pusaudžu noslēgšanās/ nomāktība, jo vairāk pazeminās sociālā pašefektivitāte viena gada laikā. Var secināt, ka pusaudžu depresīvs noskaņojums, nomāktība, mazvērtīguma izjūta negatīvi ietekmē priekšstatus par savām sociālām kompetencēm. Balstoties uz sociāli-kognitīvo teoriju var pieņemt, ka šīs saistības daļēji var izskaidrot ar pusaudža noslēgšanos un, iespējams, izvairīgo uzvedību, kas traucē sociālo kompetenču attīstību un līdz ar to pazemina pārliecību par savām attiecību veidošanas spējām. No otras puses, jāņem vērā, ka depresīvie noskaņojumi ir lielā mērā saistīti ar pazeminātu pašvērtējumu un negatīvāku apkārtējās pasaules redzējumu, kas arī var traucēt atbilstošas pašefektivitātes pārliecības attīstību.

Jāatzīmē, ka zinātniskajā literatūrā vairāk tiek aprakstīta pazeminātas sociālās pašefektivitātes tieša un netieša ietekme uz depresijas attīstību. Tiek uzsverts, ka sociālā pašefektivitāte ietekmē indivīda iesaistīšanos savstarpējās attiecībās, un līdz ar to netieši tā ietekmē arī indivīda saņemtā sociālā atbalsta daudzumu un kvalitāti (Bandura, Barbaranelli, Caprara & Pastorelli, 1996). Promocijas pētījuma rezultāti, norādot uz noslēgšanās/ nomāktības negatīvo ietekmi uz pusaudžu sociālo pašefektivitāti, kā arī uz divvirziena saistībām starp nomāktību un sociālo pašefektivitāti meiteņu izlasē, lielā mērā papildina iepriekšveikto pētījumu secinājumus. Līdzīgi var teikt, iegūtie rezultāti ir saskaņā ar promocijas darba ietvaros aplūkoto reciprokalā determinisma koncepciju, kas uzsver divvirziena saistības starp cilvēka personības raksturojumiem, uzvedību un apkārtējās vides apstākļiem.

Analizējot longitudinālās saistības starp pusaudžu pašefektivitāti un uzvedības problēmām, tika atklāta arī normu pārkāpjošas uzvedības negatīva ietekme uz zēnu un meiteņu pašregulācijas pašefektivitāti. Saskaņā ar Džessora problemātiskās uzvedības attīstības teoriju indivīda iesaistīšanās kādā problemātiskajā uzvedībā palielina varbūtību, ka indivīds iesaistīsies arī cita

veida problemātiskajā uzvedībā. Arī iepriekšējo gadu empīriskie pētījumi apliecina, ka iepriekš eksistējošas uzvedības problēmas veicina devianto vienaudžu uzvedības atdarināšanu (Vitaro, et al., 2000; Kellam, et al., 1998). Izejot no promocijas darba pētījumā iegūtajiem datiem, var izteikt hipotētisku pieņēmumu, ka šīs saistības noteiktā veidā balstās uz procesiem, caur kuriem normu pārkāpjošā uzvedība mazina indivīda pārliecību par savām spējām pretoties vienaudžu spiedienam pārkāpt sabiedrībā pieņemtās normas un standartus.

Apkopojot secinājumus, kas tika iegūti analizējot iespējamo divvirzienu ietekmi starp pusaudžu problemātisko uzvedību, pašefektivitāti un ģimenes psiholoģisko vidi, ir jāatzīmē, ka viena gada laikā pētāmajā izlasē lielāka ietekme parādās tieši pusaudžu problemātiskai uzvedībai uz ģimenes savstarpējo attiecību raksturojumiem – saliedētību un konfliktiem. Ģimenes saliedētības ietekme uz internalizētām vai eksternalizētām grūtībām parādījās tikai trauksmei/nomāktībai zēnu izlasē. Interpretējot rezultātus un domājot par ģimenes attiecību lomu pusaudža attīstībā, ir svarīgi atzīmēt, ka uztvertā ģimenes saliedētība un konflikti nav tas pats, kas bērnu-vecāku attiecības, kuru kvalitāte var būt īpaši nozīmīga.

Runājot par izmaiņām pētāmajos psiholoģiskajos mainīgajos viena gada laikā, ir jāuzsver noslēgšanās/ nomāktības un pazeminātas sociālās pašefektivitātes kritisko nozīmi. Tieši pusaudžu noslēgšanās/ nomāktība un sociālā pašefektivitāte, kas savstarpēji ietekmē viens otru, gada laikā statistiski nozīmīgi prognozē arī uztverto ģimenes saliedētību un konfliktus. Analizējot nomāktības un depresīvo simptomu attīstības ceļus klīniskās un attīstības psiholoģijas pētnieki Čiketi un Rogošs (Cicchetti & Rogosch, 2002) apraksta šādas dzimumatšķirības: pusaudžu meitenēm ir vairāk raksturīga tendence būt autocentriskām, iekšēji orientētām, rezultātā viņas vairāk pievērš uzmanību savām domām un pārdzīvojumiem un biežāk jūtas mazvērtīgas; savukārt, pusaudžu zēniem, kuri salīdzinot ar meitenēm ir vairāk allocentriski, uz āru vērsti, ir vairāk raksturīga tendence disforijas noskaņojumus atreaģēt ar agresīvo un impulsīvo, kā arī normu pārkāpjošo uzvedību. Promocijas pētījumā iegūtās ciešākas saistības starp trauksmi/ nomāktību un normu pārkāpjošo uzvedību, kuras tika konstatētas tieši zēnu izlasē, lielā mērā saskan ar šo pieņēmumu.

4.4. Secinājumi

Promocijas darba pētījumā iegūtie rezultāti veikt šādus galvenos secinājumus:

- Konstatētās saistības starp pusaudžu pašefektivitāti, internalizētām un eksternalizētām uzvedības problēmām un uztvertās ģimenes psiholoģiskās vides rādītājiem norāda uz divvirzienu mijiedarbību starp pētāmajiem mainīgajiem;

- Pusaudžu eksternalizētas un internalizētas problēmas spēcīgāk ietekmē ģimenes psiholoģiskās vides rādītājus, nekā uztvertā ģimenes psiholoģiskā vide ietekmē pusaudžu eksternalizētas un internalizētas problēmas;
- Augstāka pašnovērtētā ģimenes kontrole un zemāka ģimenes saliedētība prognozē pusaudžu zēnu trauksmes/ nomāktības rādītāju paaugstināšanos gada laikā;
- Augstāka pašnovērtētā ģimenes kontrole prognozē pusaudžu zēnu eksternalizētās uzvedības rādītāju paaugstināšanos gada laikā;
- Zemāka sociālā pašefektivitāte prognozē pusaudžu meiteņu noslēgšanās/ nomāktības un attiecību problēmu rādītāju paaugstināšanos gada laikā;
- Augstāka noslēgšanās/ nomāktība prognozē pusaudžu zēnu un meiteņu sociālās pašefektivitātes rādītāju pazemināšanos gada laikā;
- Augstāki internalizēto problēmu rādītāji prognozē pusaudžu zēnu pašnovērtētās ģimenes saliedētības rādītāju pazemināšanos un ģimenes konfliktu rādītāju paaugstināšanos gada laikā, kā arī pusaudžu meiteņu pašnovērtētās ģimenes saliedētības rādītāju pazemināšanos gada laikā;
- Augstāki eksternalizēto problēmu rādītāji prognozē pusaudžu meiteņu pašnovērtēto ģimenes konfliktu rādītāju paaugstināšanos gada laikā.

Kopumā veiktie secinājumi norāda, ka teorētiskie socializācijas modeļi, kas fokusējas uz ģimenes, vecāku ietekmi uz bērna attīstību un sasniegumiem, bet ignorē tā saukto „bērna efektu” – cik lielā mērā bērna uzvedība ietekmē vecāku reakcijas un ģimenes savstarpējās attiecības –, piedāvā pārāk vienkāršotu socializācijas redzējumu. Promocijas darba ietvaros iegūtie dati liek pievērst uzmanību tam, kā pusaudža uzvedība un pārliecības ietekmē ģimenes psiholoģisko vidi. Jāatzīmē, ka šī pētījuma atklājumi lielā mērā saskan ar vairāku citu pēdējos gados veikto pētījumu rezultātiem, kas ir apliecinājuši, ka pusaudžu problemātiskā uzvedība var būtiski ietekmēt procesus, kas notiek ģimenē, kā arī būt par iemeslu vecāku negatīvai uzvedībai (Hafen & Laursen, 2009; Reitz, et al., 2006). Pusaudžu neadaptīvā uzvedība un emocionālās grūtības var ietekmēt tuvākos apkārtējos cilvēkus, kā arī var būt par spēcīgu stresa un nesaskaņu izraisītāju ģimenes attiecībās. Turklāt ir svarīgi pieminēt, ka, pētot saistības starp problemātisko uzvedību un ģimenes psiholoģisko vidi, tika konstatēts, ka tieši internalizētās pusaudžu grūtības (depresija/trauksme) lielākā mērā izraisa grūtības ģimenes saliedētībā un savstarpējus konfliktus nekā eksternalizētās grūtības (agresija/likuma pārkāpumi). Savukārt, pēdējo gadu zinātniskajā literatūrā ir bijusi vairāk pētīta pusaudžu eksternalizētās uzvedības ietekme uz ģimenes attiecību raksturojumiem. Tādēļ var pieņemt, ka promocijas darba pētījuma iegūtie rezultāti papildina

esošos atklājumus, uzsverot, ka arī pusaudžu iekšējie pārdzīvojumi var negatīvi ietekmēt attiecības ģimenē.

Interpretējot iegūtos rezultātus no mūsdienu attīstības un klīniskās psiholoģijas teorētiskās nostādnes par nepieciešamību analizēt arī bērnu–vecāku attiecību attīstības un dinamikas aspektus, var norādīt, ka vecāki un audzināšana ģimenē spēcīgāk ietekmē indivīda attīstību agrīnajā bērnībā, bet pusaudžu vecumposma periodā palielinās citas ārpus ģimenes apkārtējās vides ietekmes, ieskaitot klases biedrus, draugus, skolotājus, izglītības sistēmu (Bronfenbrenner & Morris, 2006). Agrīnajā bērnībā indivīda un sociālās vides mijiedarbība ir centrēta ģimenē. Tas ļauj vecākiem ikdienā biežāk ietekmēt viņu bērnu attīstību, regulēt viņu uzvedību. Pusaudžu vecumposmā bērni arvien vairāk iziet plašākajā sociālajā vidē, kur vecāki nav viņiem līdzās. Vecākiem jāpaļaujas uz bērna pārlicībām par sevi un morālām vērtībām, kā arī pašregulācijas spējām, kuras noteiks bērna uzvedību ārpus mājas (Bandura, 2006). Pusaudžu gados bērna uzvedības izmaiņas paliek mazāk atkarīgas no ģimenes, tās spēcīgāk ietekmē draugi un citi apkārtējās vides apstākļi. Tomēr pusaudžu eksternalizētās/ internalizētās problēmas 7. un 8. klasē var vismaz daļēji izskaidrot ar nepilnībām bērna–vecāku attiecībās iepriekšējos attīstības posmos, piemēram, pirmskolas vai sākumskolas periodos. Var hipotētiski pieņemt, ka nelabvēlīga psiholoģiskā vide ģimenē un neatbilstoša vecāku audzināšana jau agrīnā bērnības laikā ir veicinājusi bērna problemātiskās uzvedības attīstību. Savukārt, kad šis bērns ar uzvedības problēmām sasniedz pusaudža vecumu, viņš apzināti vai neapzināti uzvedas provokatīvi attiecībā pret saviem vecākiem, un tas var negatīvi ietekmēt kopējo ģimenes psiholoģisko vidi un savstarpējo attiecību kvalitāti.

Pētījuma ietvaros konstatētā pusaudžu noslēgšanās/ nomāktības un agresīvās uzvedības ietekme uz ģimenes saliedētību un konfliktiem, kas norāda uz tā saukto bērna efektu uz ģimeni, liek izvirzīt jautājumu par bērna temperamenta un citu fizioloģisko raksturojumu nozīmi. Attīstības psiholoģijas pārstāvji norāda, ka problemātisko uzvedību visbiežāk ietekmē arī bērna bioloģiskie aspekti, kas izpaužas kā temperaments, negatīvā afektivitāte, impulsivitāte u.c. Šie bioloģiskie aspekti paaugstina internalizēto un eksternalizēto problēmu attīstības risku un tādā veidā netieši var veicināt arī negatīvu audzināšanas pieejas pielietošanu, lai disciplinētu nepaklausīgāku, no temperamenta viedokļa „grūtāku” bērnu vai pusaudzi (Janson & Matheisen, 2008; Muris & Ollendick, 2005). Promocijas pētījuma dizaina ietvaros netika izvirzīts mērķis pētīt temperamenta vai citu bioloģisko faktoru saistību ar pusaudžu internalizētām/ eksternalizētām problēmām, un šie būtu nozīmīgi aspekti, ko iekļaut turpmākos pētījumos par pusaudžu uzvedības, pašefektivitātes un ģimenes psiholoģiskās vides mijiedarbību.

4.5. Pētījuma ierobežojumi un ievirzes turpmākai izpētei

Interpretējot iegūtos rezultātus un veiktos secinājumus, ir svarīgi ņemt vērā vairākus pētījuma ierobežojumus. Pirmkārt, pētījuma ietvaros tika analizēta pusaudžu problemātiskā uzvedība un pašefektivitāte saistībā ar ģimenes psiholoģisko vidi. Tomēr, kā analizēts promocijas darba zinātniskās literatūras pārskatā, pastāv vēl citi nozīmīgi sociālie konteksti, kas ietekmē indivīda attīstību, piemēram, vienaudžu grupa vai skolas vide, kuras ietekme palielinās pusaudžu gados. Otrkārt, ir jāpatur prātā, ka pētījums balstās tikai uz pusaudžu vērtējumiem par pētāmajiem mainīgajiem. No vienas puses, vairāki līdzšinēju pētījumu autori norāda, ka tieši pusaudža subjektīvā ģimenes psiholoģiskās vides uztvere jeb vērtējums spēcīgāk ietekmē viņa attīstību nekā citi ģimenes situācijas novērtējumi (Garton, 2004; Schmitt-Rodermund & Vondracek, 1999). Tomēr jāatzīmē, ka iegūtajiem rezultātiem būtu lielāks īpatsvars, ja līdzīgas saistības un ietekmes efekti tiktu apstiprināti arī, pamatojoties uz vecāku vērtējumiem par pusaudžu problemātisko uzvedību un ģimenes psiholoģisko vidi un/vai uzvedības un ģimenes savstarpējo attiecību novērojumu rezultātiem.

Jāatzīmē arī, ka neskatoties uz to, ka dotā pētījuma longitūdinālais dizains ļauj izdarīt secinājumus par noteiktu efekta virzību vai ietekmi starp pētāmajiem mainīgajiem, tas neizslēdz iegūto rezultātu alternatīvus izskaidrojumus, ka pastāv kāds trešais mainīgais, kas nosaka saistības starp pusaudžu pašefektivitāti, problemātisko uzvedību un uztverto ģimenes psiholoģisko vidi. Pētījuma ietvaros tika analizēti tikai divi pētāmo mainīgo mērījumi ar viena gada intervālu. Pārbaudot līdzīgas hipotēzes un izmantojot garākus laika intervālus starp atkārtotajiem mērījumiem, varētu iegūt atšķirīgus rezultātus, it īpaši, ja sākotnējais mērījums būtu realizējams, piemēram, vēlinajā bērnībā, pirms respondenti ir sasnieguši pubertātes vecumu.

Domājot par ieteikumiem turpmākiem pētījumiem, var norādīt uz pusaudžu neatkarības un autonomijas vēlmju nozīmību, kas netika adresēta šā pētījuma ietvaros, bet varētu atklāt būtiskus aspektus pusaudžu attīstības procesu dziļākajā izpratnē. Iegūtie rezultāti netieši norāda, ka tādi aspekti kā ģimenes orientācija uz ģimenes locekļu neatkarību, tas, cik lielā mērā pusaudzīm ir pieejama autonomija un brīvā izvēle, var būtiski ietekmēt pusaudžu uzvedību, pašefektivitāti, kā arī to saistības ar ģimenes psiholoģisko vidi. Jāpiemin arī temperamenta raksturojumi kā potenciālie mainīgie, kurus būtu ieteicams iekļaut līdzīga dizaina pētījumos, lai varētu analizēt arī bioloģisko faktoru ietekmi uz pētāmajiem konstruktiem. Analizējot ģimenes kontroles ietekmi uz pusaudžu internalizētām/ eksternalizētām problēmām un ņemot vērā to, ka pusaudžu zēnu izlasē šis mainīgais uzrādīja nozīmīgāku ietekmi uz uzvedības problēmām, būtu ieteicams piemeklēt papildu mērinstrumentu, ar kura palīdzību varētu pētīt kā negatīvas, tā arī pozitīvas vecāku kontroles dimensijas.

4.6. Praktiskā pielietojamība

Pusaudžu vecumposms ir svarīgs pārejas periods indivīda attīstībā ar nozīmīgām izmaiņām fizioloģiskajās un psiholoģiskajās sistēmās un līdz ar to arī ar jaunām uzvedības izpausmēm. Tāpēc var izteikt pieņēmumu, ka šis periods piedāvā arī daudzveidīgas iespējas efektīviem preventīviem un intervences pasākumiem.

Nereti analizējot un vērtējot pusaudžu problemātisko uzvedību un tās negatīvās sekas, nepietiekama uzmanība tiek pievērsta tam, ka pusaudžu problemātiskā uzvedība parasti iekļauj sevī arī autonomijas pieteikšanas stratēģiju (Siegel & Scovill, 2000). Tādēļ vecākiem un citiem pieaugušajiem, lai veicinātu pozitīvāku pusaudžu attīstību, būtu svarīgi nevis ierobežot pusaudžus ar daudziem noteikumiem, bet nodrošināt viņiem tādu apkārtējo vidi, kas piedāvātu alternatīvus veidus, kā pieteikt un attīstīt savu neatkarību. Balstoties uz sociālkognitīvās teorijas un attīstības psiholoģijas vispārējo uzstādījumu par to, ka indivīds ir nevis pasīvs apkārtējās vides ietekmju uztverējs, bet ir proaktīvs, var izvēlēties un ietekmēt savu apkārtējo vidi, kurā aktualizēt savas personības izpausmes, ir svarīgi atzīmēt, ka tomēr daudz kas ir atkarīgs no tā, kādas iespējas indivīdam ir pieejamas. Vačs (Wachs, 1996) norāda, ka daudziem pusaudžiem, īpaši tiem, kuri nāk no nabadzīgām vai haotiskām vidēm, ir pieejami tikai daži no uzvedības un pašrealizācijas veidiem, lai pieteiktu un attīstītu savu autonomiju, un lielākoties tie ir negatīvi. Tādēļ būtu svarīgi piedāvāt pusaudžiem nodarbes, kuras būtu atbilstošas viņu spējām un interesēm un, līdz ar to varētu pozitīvi ietekmēt kompetences un mērķtiecības attīstību. Šāds alternatīvs pašrealizācijas veidu piedāvājums varētu būt īpaši nozīmīgs tiem pusaudžiem, kuriem nav raksturīgi augsti sasniegumi mācībās vai sportā, kuriem ikdienā trūkst iespēju pieteikt un veidot savu autonomiju un kompetenci pozitīvā virzienā.

Promocijas darba pētījuma rezultāti, kā arī iepriekšējos gados publicēto autoru atziņas norāda, ka viena no potenciāli efektīvām pusaudža problemātiskās uzvedības preventīvas stratēģijām ir attīstīt pusaudžiem nozīmīgas un lietderīgas prasmes un kompetences, stiprināt viņu pašefektivitātes pārliecības. Ļoti svarīga ir pusaudža sociālā pašefektivitāte. Tādēļ būtu ieteicams veicināt pusaudžu saskarsmes spēju un iemaņu attīstību, mācīt konstruktīvas konfliktu risināšanas stratēģijas. Individuālajā intervences līmenī ir jāpievērš uzmanība arī pusaudža akadēmiskai pašefektivitātei, viņa pārliecībai par savām spējām mācīties. Pat ja šim pusaudžiem nav izcilu dotību uz labiem sasniegumiem visos priekšmetos, būtu jāveido apstākļi, lai viņam būtu iespēja pierādīt savu veiksmi vismaz dažās jomās. Saistībā ar akadēmisko pašefektivitāti ir svarīgi ņemt vērā, ka mūsdienu Latvijas izglītības sistēmā nereti parādās tendence šo akadēmisko pašefektivitāti veicināt tikai tajos skolēnos, kuri īpaši izceļas ar mācību sasniegumiem, dalību olimpiādēs. Tomēr ir svarīgi skolotājiem un citiem skolās strādājošiem speciālistiem meklēt,

atrast un izcelt katrā skolēnā viņa stiprās puses, lai veicinātu viņa pašefektivitātes pārliecības un tādā veidā uzlabotu gan sasniegumus, gan uzvedību.

Svarīgi ir uzsvērt pētījumā konstatēto internalizēto problēmu kritisko nozīmi. Pusaudžu eksternalizētas problēmas, kuras izpaužas ārējā uzvedībā, parasti ātri nokļūst dažādu palīdzošo profesiju speciālistu redzeslokā. Savukārt, pusaudži, kuriem vairāk ir raksturīgas internalizētas problēmas, iekšējie pārdzīvojumi, skumjas un raizes, mēdz biežāk noslēgties no apkārtējiem, slēpt savas grūtības. Tādēļ internalizētas problēmas var nozīmīgi mazināt indivīda iespējas saņemt nepieciešamo palīdzību un atbalstu. Var secināt, ka psihologiem un citiem palīdzošo profesiju pārstāvjiem, strādājot ar pusaudžiem, būtu svarīgi īpašu uzmanību pievērst emocionālām izpausmēm, lai varētu laikus identificēt depresijas vai traukmes simptomus. Ir jāveic izglītošanas darbs ar skolotāju un bērnu vecāku vidū par to, kā izpaužas internalizētas problēmas pusaudžu gados, kā tās var atpazīt un kur nepieciešamības gadījumā griezties pēc palīdzības.

Iegūtie rezultāti norāda arī uz nepieciešamību pārskatīt esošus preventīvos un intervences modeļus un lielāku uzmanību pievērst pusaudžu uzvedības ietekmei uz vecākiem un ģimeni. Tomēr šā pētījuma rezultāti, kas norāda, ka pusaudžu uzvedība spēcīgi ietekmē ģimenes vidi, neizslēdz to, ka intervences vērstas uz ģimenes savstarpējo attiecību uzlabošanu, nebūs nozīmīgas, lai mazinātu pusaudžu uzvedības un emocionālās grūtības. Tas, ka longitudinālo pētījumu ietvaros tiek vairākkārt apstiprināta pusaudžu internalizēto un eksternalizēto problēmu saistība ar ģimenes psiholoģisko vidi un attiecību kvalitāti, norāda, ka efektīvās intervences un preventīvo programmām ir jāaptver gan pusaudži, gan viņu vecāki.

Izmantotā literatūra

- Achenbach, T. M. (1993). Taxonomy and comorbidity of conduct problems: Evidence from empirically based approaches. *Development and Psychopathology*, 5, 51-64.
- Achenbach, T. M. (1991). *Manual for the Youth Self-Report and 1991 profile*. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry.
- Achenbach, T. M. & Dumenci, L. (2001). Advances in Empirically Based Assessment: Revised Cross-Informant Syndromes and New DSM-Oriented Scales for the CBCL, YSR, and TRF: Comment on Lengua, Sadowksi, Friedrich, and Fisher (2001). *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 69 (4), 699–702.
- van Aken, M. & Semon Dubas, J. (2004). Personality type, social relationships, and problem behaviour in adolescence. *European Journal of Developmental Psychology*, 1 (4), 331–348.
- Anderson, J., Williams, S., McGee, R. & Silva, P. (1989). Cognitive and social correlates of DSM-III disorders in preadolescent children. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 28, 824–846.
- Ary, D. V. & Duncan, T. E. (1999). Adolescent problem behavior: The influence of parents and peers. *Behaviour Research & Therapy*, 37 (3), 219–231.
- Ary, D. V., Duncan, T. E., Biglan, A., Metzler, C. W., Noell, J. W. & Smolkowski, K. (1999). Development of adolescent problem behaviour. *Journal of Abnormal Child Psychology*, April.
- Asendorpf, J. B., & Van Aken, M. A. G. (2003). Validity of Big Five personality judgments in childhood: A 9-year longitudinal study. *European Journal of Personality*, 17, 1–17.
- Aydin, B. & Oztutuncu, F. (2001). Examination of Adolescents' Negative Thoughts, Depressive Mood and Family Environment. *Adolescence*, 36, 77–89.
- Bandura, A. (2006a). Adolescent development from an agentic perspective. In T. Urdan & F. Pajares (Eds.), *Self-Efficacy Beliefs of Adolescents*. (pp. 1–43). Information Age Publishing.
- Bandura, A. (2006b). Guide for Constructing Self- Efficacy Scales. In T. Urdan & F. Pajares (Eds.), *Self-Efficacy Beliefs of Adolescents*. (pp. 307– 337). Information Age Publishing.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.
- Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought and Action*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. General Learning Press.
- Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G.V. & Pastorelli, C. (1996). Multifaceted impact of self-efficacy beliefs on academic functioning. *Child Development*, 67, 1206–1222.

- Bandura, A. & Cervone, D. (1983). Self-evaluative and self-efficacy mechanisms governing the motivational effects of goal systems. *Journal of Personality and Social Psychology*, *45*, 1017–1028.
- Bandura, A., Pastorelli, C., Barbaranelli, C. & Caprara, G. V. (1999). Self-Efficacy Pathways to Childhood Depression. *Journal of Personality and Social Psychology*, *76* (2), 258–269.
- Barber, B. K., Olsen, J. E., & Shagle, S. C. (1994). Associations between parental psychological and behavioral control and youth internalized and externalized behaviors. *Child Development*, *65*, 1120–1136.
- Barber, B. K., Stoltz, H. E., & Olsen, J. A. (2005). Parent support, psychological control, and behavioral control: Assessing relevance across time, culture, and method. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, *70* (4).
- Barrera, M. J., Biglan, A., Ary, D. & Li, F. (2001). Replication of a Problem Behavior Model with American Indian, Hispanic, and Caucasian Youth. *The Journal of Early Adolescence*, *21*, 133–157.
- Berman, S. L., Weems, C. F., & Stickle, T. R. (2006). Existential anxiety in adolescents: Prevalence, structure, association with psychological symptoms and identity development. *Journal of Youth and Adolescence*, *35* (3), 303–310.
- Biglan, A. & Duncan, T. E. (1995). Peer and parental influences on adolescent tobacco use. *Journal of Behavioral Medicine*, *18* (4), 315–331.
- Birmaher, B., Ryan, N. D., Williamson, D. E., Brent, D. A., Kaufman, J., Dahl, R. E., et al. (1996). Childhood and adolescent depression: A review of the past 10 years. Part I. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, *35*, 1427–1439.
- Bongers, I. L., Koot, H. M., van der Ende, J. & Verhulst, F. C. (2008). Predicting young adult social functioning from developmental trajectories of externalizing behaviour. *Psychological Medicine*, *38*, 989–999.
- Boyd, C. P., Gullone, E., Needleman, G. L. & Burt, T. (1997). The Family Environment Scale: Reliability and normative data for an adolescent sample. *Family Process*, *36*, 369–373.
- Breivik, K. & Olweus, D. (2006). Adolescent's Adjustment in Four Post-Divorce Family Structures: Single Mother, Stepfather, Joint Physical Custody and Single Father Families. *Journal of Divorce & Remarriage*, *44*, 99–124.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Harvard University Press.
- Bronfenbrenner, U. & Ceci, S. J. (1994). Nature-nuture reconceptualized in developmental perspective: A bioecological model. *Psychological Review*, *101*(4), 568–586.

- Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (2006). The bioecological model of human development. In R. M. Lerner (Ed.), *Theoretical models of human development. Handbook of Child Psychology, 6th ed.* (pp. 793–828). Hoboken, NJ: Wiley.
- Brook, J. S., Whiteman, M., Flinch, S. & Cohen, P. (1998). Mutual attachment, personality, and drug use: Pathways from childhood to young adulthood. *Genetic, Social & General Psychology Monographs, 124* (4), 492–511.
- Brunnekreef, J. A., De Sonnevile, L., Althaus, M., Minderaa, R. B., Oldehinkel, A. I., Verhulst, F. C. & Ormel, J. (2007). Information processing profiles of internalizing and externalizing behavior problems: evidence from a population-based sample of preadolescents. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 48* (2), 185–193.
- Calkins, S. D., & Fox, N. A. (2002). Self-regulatory processes in early personality development: A multilevel approach to the study of childhood social withdrawal and aggression. *Development and Psychopathology, 14*, 477–498.
- Campbell, J. C, Harris, M. J. & Lee, R. K. (1995). Violence research: an overview. *Scholarly Inquiry for Nursing Practice, 9*(2), 105–1.
- Caplan, M., Weissberg, R. P., Grober, J. S., Sivo, P. J., Grady, K. & Jacoby, C. (1992). Social competence promotion with inner-city and suburban young adolescents: Effects on social adjustment and alcohol use. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 60* (1), 56–63.
- Caprara, G. V., Scabini, E., Barbaranelli, C., Pastorelli, C., Regalia, C. & Bandura, A. (1998). Impact of Adolescents' Perceived Self-Regulatory Efficacy on Familial Communication and Antisocial Conduct. *European Psychologist, 3* (2), 125–132.
- Carey, G., & DiLalla, D. L. (1994). Personality and psychopathology: Genetic perspectives. *Journal of Abnormal Psychology, 103*, 32–43.
- Cattell, R.B. & Tsujioka, B. (1964). The importance of factor-trueness and validity versus homogeneity and orthogonality in test scales. *Educational and Psychological Measurement, 24*, 3–30.
- Chao, R. K. (2001). Extending research on the consequences of parenting style for Chinese Americans and European Americans. *Child Development, 72*, 1832–1843.
- Chemers, M. M., Hu, L. T. & Garcia, B. F. (2001). Academic self-efficacy and first-year college student performance and adjustment. *Journal of Educational Psychology, 93* (1), 55–64.
- Chess, S. & Thomas, A. (1996). *Temperament: Theory and practice*. Brunner/Mazel Inc. New York.
- Cicchetti, D. & Rogosch, F. A. (2002). A developmental psychopathology perspective on adolescence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 70*(1), 6–20.
- Clopton, N. A. & Sorell G. T. (1993). Gender differences in moral reasoning: stable or situational. *Psychology of women quarterly, 17*, 85–101.

- Coatsworth, J. D., Pantin, H., McBride, C., Briones, E., Kurtines, W. & Szapocznik, J. (2000). Ecodevelopmental Correlates of Behavior Problems in Young Hispanic Females. *Applied Developmental Science, 6* (3), 126–143.
- Cohen, N. J., Gottlieb, H., Kershner, J., & Wehrspann, W. (1985). Concurrent validity of the internalizing and externalizing profile patterns of the Achenbach Child Behaviors Checklist. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 53*, 724–728.
- Conger, K. J., Conger, R. D. & Scaramella, L. V (1997). Parents, siblings, psychological control, and adolescent adjustment. *Journal of Adolescent Research, 12*(1), 113–138.
- Costa, F. M. (2008). Problem-Behavior Theory - A Brief Overview. Iegūts 2008. gada 14. novembrī no http://www.colorado.edu/ibs/jessor/pb_theory.html
- Costa, F. M., Jessor, R. & Turbin, M. S. (2007). College student involvement in cigarette smoking: The role of psychosocial and behavioral protection and risk. *Nicotine & Tobacco Research, 9* (2), 213–224.
- Crick, N. R. & Dodge, K. A. (1994). A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin, 115*(1), 74–101.
- Cui, M., Donnellan, B. & Conger, R. (2007). Reciprocal Influences Between Parents' Marital Problems and Adolescent Internalizing and Externalizing Behavior. *Developmental Psychology, 43* (6), 1544–1552.
- Cutrona, C. E. & Troutman, B. R. (1986). Social support, infant temperament, and parenting self-efficacy: A mediational model of postpartum depression. *Child Development, 57*, 1507–1518.
- Davies, P. T., Harold, G. T., Goeke-Morey, M. C. & Cummings, E. M. (2002). Child Emotional Security and Interparental Conflict. *Monographs of the Society for Research in Child Development, 67* (3).
- Davies, P. T. & Windle, M. (2001). Interparental discord and adolescent adjustment trajectories: The potentiating and protective role of intrapersonal attributes. *Child Development, 72* (4), 1163–1178.
- Dekovic, M., Janssens, J. M. & van As, N. M. (2003). Family predictors of antisocial behavior in adolescence. *Family Process, 42*, 223–235.
- Demo, D. H. & Acock, A. C. (1996). Family Structure, Family Process, and Adolescent Well-Being. *Journal of research on adolescence, 6* (4), 457–188.
- Dishion, T. J., Patterson, G. R., Stoolmiller, M. & Skinner, M. L. (1991). Family, school, and behavioral antecedents to early adolescent involvement with antisocial peers. *Developmental Psychology, 27*(1), 172–180.

- Dodge, K. A. & Pettit, G. S. (2003). A biopsychosocial model of the development of chronic conduct problems in adolescence. *Developmental Psychology, 39*, 349–371.
- Donovan, J. E. & Jessor, R. Structure of problem behavior in adolescence and young adulthood. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 53*(6), 890–904.
- Donovan, J. E., Jessor, R., & Costa, F. (1991). Adolescent health behavior and conventionality-unconventionality: An extension of Problem-Behavior Theory. *Health Psychology, 10*, 52–61.
- Dotterer, A., Hoffman, L., Crouter, A. & McHale, S. (2008). A Longitudinal Examination of the Bidirectional Links Between Academic Achievement and Parent Adolescent Conflict. *Journal of Family Issues, 29* (6), 762–779.
- DuBois, D., Felner, R., Brand, S., Adan, A. & Evans, E. (1992). A Prospective Study of Life Stress, Social Support, and Adaptation in Early Adolescence. *Child Development, 63*, 542–557.
- Dunkle, M., Fondacaro, M. & Pathak, M. (1998). Procedural Justice in Resolving Family Disputes: A Psychosocial Analysis of Individual and Family Functioning in Late Adolescence. *Journal of Youth and Adolescence, 27* (1), 101–120.
- Edelbrock, C. & Costello, A. J. (1988). Convergence between statistically derived behavior problem syndromes and child psychiatric diagnoses. *Journal of Abnormal Child Psychology, 16*, 219–231.
- Eisenberg, N., Sadovsky, A., Spinrad, T. L., Fabes, R. A., Losoya, S. H., Valiente, C., et al. (2005). The relations of problem behavior status to children’s negative emotionality, effortful control and impulsivity: Concurrent relations and prediction of change. *Developmental Psychology, 41*, 193–211.
- Ehrler, D. J., Evans, J. G., & McGhee, R. L. (1999). Extending the Big Five theory into childhood: A preliminary investigation into the relationship between Big Five personality traits and behavior problems in children. *Psychology in the Schools, 36*, 451–458.
- Englund, M. M., Egeland, B., Oliva, E. M. & Collins, W. A. Childhood and adolescent predictors of heavy drinking and alcohol use disorders in early adulthood: a longitudinal developmental analysis. *Addiction, 103*, 23–35.
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and Society*. New York: Norton.
- Essau, C. A., Conradt, J., & Petermann, F. (2002). Course and outcome of anxiety disorders in adolescents. *Journal of Anxiety Disorders, 16*, 67–81.
- Fanti, K. A., Henrich, C. C., Brookmeyer, K. A. & Kupemich, G. P. (2008). Toward a Transactional Model of Parent-Adolescent Relationship Quality and Adolescent Psychological Adjustment. *Journal of Early Adolescence, 28* (2), 252-276.

- Farrington, D. P. (1995). The Development of Offending and Antisocial Behaviour from Childhood: Key Findings from the Cambridge Study in Delinquent Development. *Journal of Child Psychology & Psychiatry & Allied Disciplines*, 36 (6), 929–964.
- Ferdinand, R. F., Visser, J. H., Hoogerheide, K. N., Van der Ende, J.; Kasius, M. C., Koot, H. M. & Verhulst, F. C. (2004). Improving estimation of the prognosis of childhood psychopathology; combination of DSM-III-R/DISC diagnoses and CBCL scores. *Journal of Child Psychology & Psychiatry*, 45 (3), 599–608.
- Fergusson, D. M., & Horwood, L. J. (1995). Early disruptive behavior, IQ, and later school achievement and delinquent behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 23, 183–199.
- Fite, P. J., Colder, C. R., Lochman, J. E. & Wells, K. C. (2006). The mutual influence of parenting and boys' externalizing behavior problems. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 27 (2), 151–164.
- Fletcher, A. C., Steinberg, L. & Williams-Wheeler, M. (2004). Parental Influences on Adolescent Problem Behavior: Revisiting Stattin and Kerr. *Child Development*, 75 (3), 781–796.
- Ford, T., Goodman, R. & Meltzer, H. (2003). The British child and adolescent mental health survey 1999: The prevalence of DSM-IV disorders. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 42 (10), 1203-1211.
- Forehand, R., Long, N., Brody, G. H., & Fauber, R. (1986). Home predictors of young adolescents' school behavior and academic performance. *Child Development*, 57, 1528–1533.
- Forehand, R., Miller, K. S., Dutra, R. & Chance, M. W. (1997). Role of parenting in adolescent deviant behavior: Replication across and within two ethnic groups. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 65(6), 1036–1041.
- France, A. (2000). Towards a Sociological Understanding of Youth and their Risk-taking. *Journal of Youth Studies*, 3 (3), 317–331.
- Frost, L.A., Moffitt, T.E. & McGee, R. (1989). Neuropsychological correlates of psychopathology in an unselected cohort of young adolescents. *Journal of Abnormal Psychology*, 98, 307–313.
- Garbarino, J. (2001). An ecological perspective on the effects of violence on children. *Journal of Community Psychology*, 29 (3), 361–378.
- Gecas, V. & Seff, M. A. (1993). Families and Adolescents: A Review of the 1980s. *Journal of Marriage & Family*, 52 (4), 941–958.

- Gerard, J. M., Krishnakumar, A., & Buehler, C. (2006). Marital conflict, Parent– child relations, and youth maladjustment: A longitudinal investigation of spillover effects. *Journal of Family Issues, 27*, 951–975.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gondoli, D. M. & Jacob, T. (1993). Factor Structure Within and Across Three Family-Assessment Procedures. *Journal of Family Psychology, 6 (3)*, 278-289.
- Goodwin, R. D., Fergusson, D. M. & Horwood, L. J. (2004). Early anxious/ withdrawn behaviours predict later internalizing disorders. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 45*, 874–883.
- Graczyk, P. A., Connolly, S. D. & Corapci, F. (2009). Anxiety Disorders in Children and Adolescents: Theory, Treatment, and Prevention. In T. P. Gullota & G. R. Adams (Eds.), *Handbook of Adolescent Behavioral Problems*. (pp. 131–157). Springer Science + Business Media.
- Granic, I., Hollenstein, T., Dishion, T. J. & Patterson, G. R. (2003). Longitudinal analysis of flexibility and reorganization in early adolescence: A dynamic systems study of family interactions. *Developmental Psychology, 39(3)*, 606–617.
- Gonzales, N. A., Cauce, A. M. & Mason, C. A. (1996). Interobserver agreement in the assessment of parental behavior and parent-adolescent conflict: African American mothers, daughters, and independent observers. *Child Development, 67*, 1483-1498.
- Guerra, N. G. & Slaby, R. G. Cognitive mediators of aggression in adolescent offenders: II. Intervention. *Developmental Psychology, 26 (2)*, 269–277.
- Gullone, E. (2000). The development of normal fear: A century of research. *Clinical Psychology Review, 20*, 429–451
- Gutman, L. M. & Eccles, J. S. (2007). Stage-environment fit during adolescence: Trajectories of family relations and adolescent outcomes. *Developmental Psychology, 43(2)*, 522–537.
- Guttmanova, K., Szanyi, J. M. & Cali, P. W. (2008). Internalizing and Externalizing Behavior Problem Scores: Cross-Ethnic and Longitudinal Measurement Invariance of the Behavior Problem Index. *Educational & Psychological Measurement, 68 (4)*, 676–694.
- Hafen, C. & Laursen, B. (2009). More Problems and Less Support: Early Adolescent Adjustment Forecasts Changes in Perceived Support From Parents. *Journal of Family Psychology, 23 (2)*, 193–202.
- Hamid, N., Leung, C. M. & Yue, X. D. (2003). Adolescent Coping in Different Chinese Family Environments. *Adolescence, 38 (149)*, 111–124.
- Harris, T. (2007). Vulnerable to depression. *British Journal of Psychotherapy, 23 (4)*, 547–562.

- Harter, S. (1998). The development of self-representations. In W. Damon & N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (pp. 553–618). New York: Wiley.
- Harter, S. (1999). Symbolic interactionism revisited: potential liabilities for the self constructed in the crucible of interpersonal relationships. *Merrill-Palmer Quarterly*, *10* (1), 677–704.
- Hartup, W.W. (1978). Perspectives on child and family interaction: Past, present, and future. In R. M. Lerner & G. B. Spanier (Eds.), *Child influences on marital and family interaction: A life-span perspective* (pp. 23-46). San Francisco: Academic.
- Haslam, D. M., Pakenham, K. I. & Smith, A. (2006). Social support and postpartum depressive symptomatology: The mediating role of maternal self-efficacy. *Infant Mental Health Journal*, *27* (3), 276–291.
- Hawkins, J. D., Catalano, R. J. & Miller, J. Y. (1992). Risk and Protective Factors for Alcohol and Other Drug Problems in Adolescence and Early Adulthood: Implications for Substance Abuse Prevention. *Psychological Bulletin*, *112* (1), 64–105.
- Henderson, C. E., Dakof, G. A., Schwartz, S. J. & Liddle, H. A. (2006). Family Functioning, Self-Concept, and Severity of Adolescent Externalizing Problems. *Journal of Child and Family Studies*, *15*, 721–731.
- Herndon, R. W., McGue, M., Krueger, R. F. & Iacono, W. G. (2005). Genetic and Environmental Influences on Adolescents' Perceptions of Current Family Environment. *Behavior Genetics*, *35* (4), 373–380.
- Hoeltje, C. O., Zubrick, S. R., Silburn, S. R. & Garton, A. F. (1996). Generalized self-efficacy: Family and adjustment correlates. *Journal of Clinical Child Psychology*, *25*, 446-453.
- Hoffman, M. L. (2000). *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. Harvard: Cambridge University Press.
- Hubbard, J. & Ramsden, S. (2002). Family Expressiveness and Parental Emotion Coaching: Their Role in Children's Emotion Regulation and Aggression. *Journal of Abnormal Child Psychology*, *30* (6), 657–675.
- Hudziak, J. J., William Copeland, W., Stanger, C. & Wadsworth, M. (2004). Screening for DSM-IV externalizing disorders with the Child Behavior Checklist: a receiver-operating characteristic analysis. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* *45* (7), 1299–1307.
- Hughes, E. K. & Gullone, E. (2008). Internalizing symptoms and disorders in families of adolescents: A review of family systems literature. *Clinical Psychology Review*, *28*, 92–117.
- Huh, D., Tristan, J., Wade, E. & Stice, E. (2006). Does Problem Behavior Elicit Poor Parenting? A Prospective Study of Adolescent Girls. *Journal of Adolescent Research*, *21* (2), 185–204.

- Huey, S., & Weisz, J. R. (1997). Ego control, ego resilience, and the Five-Factor model as predictors of behavioral and emotional problems in clinic-referred children and adolescents. *Journal of Abnormal Psychology, 106*, 404–415.
- Jang, S. & Smith, C. A. (1997). A test of reciprocal causal relationships among parental supervision, affective ties, and delinquency. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 34*, 307–336.
- Janson, H. & Mathiesen, K. (2008). Temperament Profiles From Infancy to Middle Childhood: Development and Associations With Behavior Problems. *Developmental psychology, 44* (5), 1314–1328.
- Jarvis, A. & Lohman, B. (2000). Adolescent Stressors, Coping Strategies and Psychological Health Studied in the Family Context. *Journal of Youth and Adolescence, 29* (1), 15–29.
- Jenkins, J., Simpson, A., Dunn, J., Rasbash, J. & O'Connor, T. G. (2005). Mutual Influence of Marital Conflict and Children's Behaviour Problems: Shared and Nonshared Family Risks. *Child Development, 76* (1), 24–39.
- Jessor, R. (1993). Successful Adolescent Development Among Youth in High-Risk Settings. *American Psychologist, 48* (2), 117–126.
- Jessor, R. (1987). Problem-Behavior Theory, Psychosocial Development, and Adolescent Problem Drinking. *British Journal of Addiction, 82* (4), 331–342.
- Jessor, R., van den Bos, J., Vanderryn, J., Costa, F. M. & Turbin, M. S. (1995). Protective factors in adolescent problem behavior: Moderator effects and developmental change. *Developmental Psychology, 31*, 923–933.
- Jessor, R., Turbin, M. S., Costa, F. M., Dong, Q., Zhang, H. & Wang, C. (2003). Adolescent Problem Behavior in China and the United States: A Cross-National Study of Psychosocial Protective Factors. *Journal of Research on Adolescence (Blackwell Publishing Limited), 13* (3), 329–360.
- Jewell, J. D. & Stark, K. D. (2003). Comparing the Family Environments of Adolescents with Conduct Disorder or Depression. *Journal of Child and Family Studies, 12* (1), 77–89.
- Karpova, Ā. (2006). *Ģimenes psiholoģija*. Rīga: Raka.
- Kellam, S. G., Ling, X., Merisca, R., Brown, C. H. & Ialongo, N. (1998). The effect of level of aggression in the first grade classroom on the course and malleability of aggressive behavior into middle school. *Development and Psychopathology, 10*, 165–186.
- Kerig, P. K. (1998). Moderators and mediators of the effects of interparental conflict on children's adjustment. *Journal of abnormal child psychology, 26*, 199–212.
- Kerr, D. C., Preuss, L. J. & King, C. A. (2006). Suicidal Adolescents' Social Support from Family and Peers: Gender-Specific Associations with Psychopathology. *Journal of Abnormal Child Psychology, 34* (1), 99–110.

- Kerr, M., & Stattin, H. (2000). What parents know, how they know it, and several forms of adolescent adjustment: Further support for a reinterpretation of monitoring. *Developmental Psychology, 36*, 366–380.
- Kramer, U. & Zimmermann, G. (2009). Fear and Anxiety at the Basis of Adolescent Externalizing and Internalizing Behaviors: A Case Study. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology, 53*, 113–120.
- Krishnakumar, A., Buehler, C., & Barber, B. K. (2003). Youth perceptions of interpersonal conflict, ineffective parenting, and youth problem behaviors in European-American and African-American families. *Journal of Social and Personal Relationships, 20*, 239–260.
- Krol, N. P., De Bruyn, E. E., Coolen, J. C. & van Aarle E. J. (2006). From CBCL to DSM: A Comparison of Two Methods to Screen for DSM-IV Diagnoses Using CBCL Data. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology, 35* (1), 127–135.
- Kochanska, G. (1995). Children's temperament, mothers' discipline, and security of attachment: Multiple pathways to emerging internalization. *Child Development, 66*, 597–615.
- Kusche, C. A., Cook, E. T. & Greenberg, M. T. (1993). Neuropsychological and Cognitive Functioning in Children With Anxiety, Externalizing, and Comorbid Psychopathology. *Journal of Clinical Child Psychology, 22* (2), 172–196.
- Laird, R., Pettit, G., Bates, J., & Dodge, (2003). Parents' monitoring-relevant knowledge and adolescents' delinquent behavior: Evidence of correlated developmental changes and reciprocal influences. *Child Development, 74*, 752–768.
- Lansford, J. E., Malone, P. S., Dodge, K. A., Crozier, J. C., Pettit, G. S. & Bates, J. E. (2006). A 12-Year Prospective Study of Patterns of Social Information Processing Problems and Externalizing Behaviors. *Journal of Abnormal Child Psychology, 34* (5), 709–718.
- Laursen, B., Furman, W., & Mooney, K. S. (2006). Predicting interpersonal competence and self-worth from adolescent relationships and relationship networks: Variable-centered and person-centered perspectives. *Merrill-Palmer Quarterly, 52*, 572–600.
- Lau, S. & Kwok, L. (2000). Relationship of Family Environment to Adolescents' Depression and Self-concept. *Social Behaviour and Personality, 28* (1), 41–50.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. Springer Publishing Co, New York.
- Leganger, A., Kraft, P. & Roysamb, E. (2000). Perceived self-efficacy in health behavior research: Conceptualisation, measurement and correlates. *Psychology and Health, 15*, 51–69.
- Lengua, L. J. (2006). Growth in Temperament and Parenting as Predictors of Adjustment During Children's Transition to Adolescence. *Developmental Psychology, 42* (5), 819–832.

- Lengua, L. J., & Kovacs, E. A. (2005). Bidirectional associations between temperament and parenting, and the prediction of adjustment problems in middle childhood. *Journal of Applied Developmental Psychology, 26*, 21–38.
- Lengua, L. J., Sadowski, C. A., Friedrich W. N. & Fisher, J. (2001). Rationally and Empirically Derived Dimensions of Children's Symptomatology: Expert Ratings and Confirmatory Factor Analyses of the CBCL. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 69* (4), 683–698.
- Lerner, N. L. & Galambos, R. M. (1998). Adolescent development: Challenges and opportunities for research, programs, and Policies. *Annual Review of Psychology, 49*, pp. 413+.
- Liu, J. (2004). Childhood Externalizing Behavior: Theory and Implications. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing, 17,3*, pp. 93-703.
- Locke, T. F., Newcomb, M. D., Duclos, A. & Goodyear, R. K. (2007). Psychosocial predictors and correlates of dysphoria in adolescent and young adult Latinas. *Journal of community psychology, 35, 2*, pp. 135–149.
- Locke, T.F., Newcomb, M.D., & Goodyear, R.K. (2005). Childhood experiences and psychosocial influences on risky sexual behavior, condom use, and HIV attitudes-behaviors among Latino males. *Psychology of Men and Masculinity, 6*, pp. 25–38.
- Logsdon, M. C. & Gennaro, S. (2005). Bioecological model for guiding social support research and interventions with pregnant adolescents. *Issues in Mental Health Nursing, 26* (3), 327–339.
- Loukas, A. & Roalson, L. (2006). Family Environment, Effortful Control, and Adjustment Among European American and Latino Early Adolescents. *Journal of Early Adolescence, 26* (4), 432–455.
- Ļubenko, J. (2008). *Pusaudžu identitāte, ģimenes psiholoģiskā vide un piesaistes vecākiem kvalitāte*. Npublicētais maģistra darbs. Latvijas Universitāte.
- Luszczynska, A., Gutierrez-Dona, B. & Schwarzer, R. (2005). General self-efficacy in various domains of human functioning: Evidence from five countries. *International journal of psychology, 40, 2*, pp. 80-89.
- Major, B., Mueller, P., & Hildebrandt, K. (1985). Attributions, expectations, and coping with abortion. *Journal of Personality and Social Psychology, 48*, 585–599.
- Mak, W., Law, R. W., Woo, J., Cheung, F. M. & Lee, D. (2009). Social support and psychological adjustment to SARS: The mediating role of self-care self-efficacy. *Psychology & Health, 24* (2), 161–174.
- Malmstrom, M., Sundquist, J., & Johansson, S. E. (1999). Neighborhood environment and self-reported health status: A multilevel analysis. *American Journal of Public Health, 89* (8), 1181–1186.

- Matheis, S. & Adams, G. R. (2004). Family climate and identity style during late adolescence. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 4, 1. pp. 77 - 95.
- Mazza, J. J., Abbott, R. D., Fleming, C. B., Harachi, T. W., Cortes, R. C., Jisuk P., Haggerty, K. P. & Catalano, R. F. (2009). Early Predictors of Adolescent Depression: A 7-Year Longitudinal Study. *Journal of Early Adolescence*, 29 (5), 664–692.
- McConaughy, S. H., Achenbach, T. M., & Gent, C. L. (1988). Multiaxial empirically-based assessment: Parent, teacher, observational, cognitive, and personality correlates of Child Behavior Profiles for 6-11 year-old boys. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 16, 485–509.
- McConaughy, S. H., Skiba, R. J. (1993). Comorbidity of externalizing and internalizing problems. *School Psychology Review*, 22, 3.
- Medne, D. (2010). *Audzināšana ģimenē Latvijas transformatīvajā sabiedrībā*. Latvijas Universitātes Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes doktorantes Daces Mednes promocijas darbs pedagoģijas zinātņu doktora grāda iegūšanai. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Merikangas, K. R., & Avenevoli, S. (2002). Epidemiology of mood and anxiety disorders in children and adolescents. In M. T. Tsuang & M. Tohen (Eds.), *Textbook in psychiatric epidemiology* (pp. 657–704). New York: John Wiley & Sons.
- Metzler, C. W. & Noell, J. (1994). The social context of risky sexual behavior among adolescents. *Journal of Behavioral Medicine*, 17 (4), 419–439.
- Miller, D. N. & LaRae, M. J. (2008). School Psychologists and the Assessment of Childhood Internalizing Disorders: Perceived Knowledge, Role Preferences and Training Needs. *School Psychology International*, 29, pp.500-510.
- Minuchin, S. (1974). *Families and family therapy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100, 674–701.
- Moos, R. H. (1990). Conceptual and empirical approaches to developing family-based assessment procedures: Resolving the case of the Family Environment Scale. *Family Process*, 29, pp. 199–208.
- Moos, R. H. & Moos, B. S. (2002). *Family Environment Scale Manual*.
<http://www.mindgarden.com/>
- Mounts, N. S. (2002). Parental management of adolescent peer relationships in context: The role of parenting style. *Journal of Family Psychology*, 16(1), 58–69.
- Mrug, S. & Windle, M. (2009). Moderators of Negative Peer Influence on Early Adolescent Externalizing Behaviors: Individual Behavior, Parenting, and School Connectedness. *The Journal of Early Adolescence*, 29, pp. 518-540.

- Multon, K. D., Brown, S. D., & Lent, R. W. (1991). Relation of self-efficacy beliefs to academic outcomes: A meta-analytic investigation. *Journal of Counseling Psychology, 38*, pp. 30-38.
- Muris, P. (2006). Freud was Right. . . About the Origins of Abnormal Behavior. *Journal of Child and Family Studies, 15, 1*, pp. 1–12.
- Muris, P., De Jong, P. J., & Engelen, S. (2004). Relationships between neuroticism, attentional control, and anxiety disorders symptoms in non-clinical children. *Personality and Individual Differences, 37*, pp. 789–797.
- Muris, P. & Ollendick, T. H. (2006). The Role of Temperament in the Etiology of Child Psychopathology. *Clinical Child and Family Psychology Review, 8, 4*, 271–289.
- Murray, K. T., & Kochanska, G. (2002). Effortful control: Factor structure and relation to externalizing and internalizing behaviors. *Journal of Abnormal Child Psychology, 30*, 503–514.
- Nelson, J. R., Benner, G. J., Lane, K. & Smith, B. W. (2004). Academic Achievement of K-12 Students With Emotional and Behavioral Disorders. *Exceptional Children, 71 (1)*, 59–73.
- Nilsson, K. W., Sjoberg, R. L., Damberg, M., Leppert, J., Ohrvik, J., Alm, P. O., Lindstrom, L. & Oreland, L. (2006). Role of Monoamine Oxidase A Genotype and Psychosocial Factors in Male Adolescent Criminal Activity. *Biological Psychiatry, 59 (2)*, 121–127.
- Oloff, M., & Aboud, F. E. (1991). Predicting postpartum dysphoria in primiparous mothers: Roles of perceived parenting self-efficacy and self-esteem. *Journal of Cognitive Psychotherapy, 5*, 3–14.
- Oliver, I. M., May, M. I. & Handal, P. J. (1988). The factor structure of the family environment scale: factors derived from subscales. *Journal of Clinical Psychology, 44 (5)*, 723–727.
- Owens, E. B., Shaw, D. S., & Vondra, J. I. (1998). Relations between infant irritability and maternal responsiveness in lowincome families. *Infant Behavior and Development, 21*, pp. 761– 777.
- Pajares, F. (2003). Self- efficacy beliefs, motivations and achievement in writing: A review of the literature. *Reading & Writing Quarterly, 19*, 139- 158.
- Park, I. J., Garber, J., Ciesla, J. A. & Ellis, B. J. (2008). Convergence Among Multiple Methods of Measuring Positivity and Negativity in the Family Environment: Relation to Depression in Mothers and Their Children. *Journal of Family Psychology, 22, 1*, pp. 123 -134.
- Patterson, G. R. (1982). *Coercive family process*. Eugene, OR: Castalia.
- Pettit, G. S., Laird, R. D., Dodge, K. A., Bates, J. E., & Criss, M. M. (2001). Antecedents and behavior-problem outcomes of parental monitoring and psychological control in early adolescence. *Child Development, 72*, pp. 583–598.
- Pintrich, P. R., & De Groot, E. V. (1990). Motivational and self-regulated learning components of classroom academic performance. *Journal of Educational Psychology, 82, 1*, 33–40.

- Pirsko, L. (2010). *Piesaistes stila saistība ar uzvedības traucējumiem un bērnu un vecāku vardarbības pieredzi*. Latvijas Universitātes Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes doktorantes Lauras Pirsko promocijas darbs psiholoģijas zinātņu doktora grāda iegūšanai klīniskajā psiholoģijā. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Putnam, S. P., Gartstein, M. A. & Rothbart, M. K. (2006). Measurement of fine-grained aspects of toddler temperament: The Early Childhood Behavior Questionnaire. *Infant Behavior & Development, 29* (3), 386-401.
- Reitz, E., Dekovic, M. & Meijer, A.M. (2006). Relations between parenting and externalizing and internalizing problem behaviour in early adolescence: Child behaviour as moderator and predictor. *Journal of Adolescence, 29* (3), 419-436.
- Repinski, D. J. & Shonk, S. M. (2002). Mothers' and Fathers' Behavior, Adolescents' Self-Representations, and Adolescents' Adjustment: A Mediation Model. *Journal of Early Adolescence, 22*, 4, pp. 357-384.
- Richards, C. M. & Symons, D. K. (1995). The bidirectional relationship between achievement and externalizing.... *Journal of Learning Disabilities, 28* (1), 8–18.
- Richmond, M. K. & Stocker, C. M. (2008). Longitudinal Associations Between Parents' Hostility and Siblings' Externalizing Behavior in the Context of Marital Discord. *Journal of Family Psychology, 22*, 2, pp. 231-240.
- Richmond, M. K. & Stocker, C. M. (2006). Associations Between Family Cohesion and Adolescent Siblings' Externalizing Behaviour. *Journal of Family Psychology, 20*, 4.
- Robert F. Ferdinand, R. F., Visser, J. H., Hoogerheide, K. N., van der Ende, J., Kasius, M. C., Koot, H. M. & Verhulst, F. C. (2004). Improving estimation of the prognosis of childhood psychopathology; combination of DSM-III-R/DISC diagnoses and CBCL scores. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 45*, 3, pp 599–608.
- Ronnlund, M. & Karlsson, E. (2006). The Relation Between Dimensions of Attachment and Internalizing or Externalizing Problems During Adolescence. *The Journal of Genetic Psychology, 167*(1), 47–63.
- Roosa, M. W., & Beals, J. (1990). Measurement issues in family assessment: The case of the Family Environment Scale. *Family Process, 29*, 191–198.
- Rothbaum, F. & Weisz, J. R. (1994). Parental caregiving and child externalizing behavior in nonclinical samples: A meta-analysis. *Psychological Bulletin, 116*(1), 55–74.
- Rothbart, M. K. (2004). Temperament and the Pursuit of an Integrated Developmental Psychology. *Merrill - Palmer Quarterly, 50*, 4, pp. 492- 505.
- Rowe, D. C. (1983). A biometrical analysis of perceptions of family environment: a study of twin and singleton sibling kinships. *Child Development, 54*, 416–423.

- Rubin, K. H., Chen, X., McDougall, P., Bowker, A. & McKinnon, J. (1995). The Waterloo Longitudinal Project: Predicting adolescent internalizing and externalizing problems from early and mid-childhood. *Development and Psychopathology*, 7, 751–764.
- Rutter, M., Silberg, J., O’Conner, T., & Siminoff, E. (1999). Genetics and child psychiatry: II. Empirical research findings. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, pp. 19–55.
- Sanford, K., Bingham, C. R. & Zucker, R. A. (1999). Validity issues with the Family Environment Scale: Psychometric resolution and research application with alcoholic families. *Psychological Assessment*, 11(3), 315–325.
- Scaramella, L. V., Conger, R. D., Spoth, R., & Simons, R. L. (2002). Evaluation of a social contextual model of delinquency: A cross-study replication. *Child Development*, 73, pp.175-195.
- Schunk, D.H. (1991). Self-efficacy and academic motivation. *Educational Psychologist*, 26(3), 207–231.
- Schunk, D. H. & Meece, J. L. (2006). Self-Efficacy Development in Adolescence. *Self-Efficacy Beliefs of Adolescents*. In T. Urdan & F. Pajares (Eds.) Information Age Publishing. pp. 71–96.
- Schwartz, S., Coatsworth, D., Pantin, H., Prado, G., Sharp, E. & Szapocznik, J. (2006). The role of ecodevelopmental context and self-concept in depressive and externalizing symptoms in Hispanic adolescents. *International Journal of Behavioral Development*, 30 (4), 359–370.
- Sebre, S. un Bite, I. (2003). Individīds un tuvākās attiecības. *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2002/2003: Cilvēkdrošība*. Rīga: ANO Attīstības programma, Sociālo un politisko pētījumu institūts, 1-39.
- Sebre, S., Koroļeva, I., Kārklīņa, I., Trapenciēre, I., Sniķere, S., Mieriņa, I., Koļesņikova, J., Ļubenko J. un Turilova T. (2008). *Atkarību izraisīto vielu lietošanas problemātika specifiskās bērnu grupās*. Rīga: SVA.
- Sebre, S., Ļebedeva, L., un Trapenciēre, I. (2004). *Laulību, dzimstības un pozitīvu bērnu un vecāku attiecību veicinošo faktoru izpēte*. Rīga: Projekts ABD.
- Shek, D. T. (2007). A Longitudinal Study of Perceived Parental Psychological Control and Psychological Well-Being in Chinese Adolescents in Hong Kong. *Journal of Clinical Psychology*, 63, 1, pp. 1- 22.
- Shek, D. T., & Lee, T. Y. (2005). Hopelessness and Chinese adolescents in Hong Kong: Demographic and family correlates. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 17, pp. 279–290.
- Siegel, A. W. & Scovill, L. C. (2000). Problem behavior: The double symptom of adolescence. *Development and Psychopathology*, 12, 763–793.

- Skaggs, M. J. & Jodl, K. M. (1999). Adolescent adjustment in nonstepfamilies and stepfamilies. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 64, 4, pp. 127–149.
- Skreitule-Pikše, I. (2010). *Vecāka kompetences izjūtas, bērna uzvedības novērtējumu un mātes-bērna emocionālās pieejamības izmaiņas pēc mātes piedalīšanās vecāku apmācības programmā "Bērna emocionālā audzināšana"*. Latvijas Universitātes Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes doktorantes Ingas Skreitules-Pikšes promocijas darbs psiholoģijas zinātņu doktora grāda iegūšanai attīstības psiholoģijā. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Spoth, R., Nepl, T., Goldberg-Lillehoj, C., Jung, T. & Ramisetty-Mikler, S. (2006). Gender-Related Quality of Parent-Child Interactions and Early Adolescent Problem Behaviors. *Journal of Family Issues*, 27, 6, pp. 826–849.
- Stanger, C., McConaughy, S. H. & Achenbach, T. M. (1992). Three-year course of behavioral / emotional problems in a national sample of 4- to 16-year olds: II. Predictors of syndromes. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 31, 941–950.
- Steinberg, L., Mounts, N. S., Lamborn, S. D. & Dornbusch, S. M. (1991). Authoritative Parenting and Adolescent Adjustment Across Varied Ecological Niches. *Journal of Research on Adolescence*, 1 (1), 19–36.
- Stice, E. & Barrera, M. (1995). A longitudinal examination of the reciprocal relations between perceived parenting and adolescents' substance use and externalizing behaviors. *Developmental Psychology*, 31(2), 322–334.
- Stice, E., Ragan, J., & Randall, P. (2004). Prospective relations between social support and depression: Differential direction of effects for parent and peer support? *Journal of Abnormal Psychology*, 113, pp. 155–159.
- Strage, A. (1998). Family Context Variables and the Development of Self-Regulation in College Students. *Adolescence*, 33, 129, pp. 17 – 32.
- Szapocznik, J., & Coatsworth, J. D. (1999). An ecodevelopmental framework for organizing the influences on drug abuse: A developmental model of risk and protection. In M.D. Glantz & C.R. Hartel (Eds.), *Drug abuse: Origins and interventions* (pp. 331–366). Washington, DC: American Psychological Association.
- Turbin, M. S., Jessor, R., Costa, F. M., Dong, Q., Zhang, H. & Wang, C. (2006). Protective and risk factors in health-enhancing behavior among adolescents in china and the United States: Does social context matter. *Health Psychology*, 25(4), 445–454.
- Vieno, A., Nation, M. Pastore, M. & Santinello, M. (2009). Parenting and antisocial behavior: A model of the relationship between adolescent self-disclosure, parental closeness, parental control, and adolescent antisocial behavior. *Developmental Psychology*, 45, 6, pp. 1509-1519.
- Vikmane, B. (2009). *Socializācija ģimenē*. Liepāja: Liepājas Universitāte.

- Vitaro, F., Brendgen, M. & Tremblay, R. E. (2000). Influence of deviant friends on delinquency: Searching for moderator variables. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28, 313–325.
- Vitaro, F., Tremblay, R. E., Kerr, M., Pagani, L. & Bukowski, W. M. (1997). Disruptiveness, friends' characteristics, and delinquency in early adolescence: A test of two competing models of development. *Child Development*, 68, 676–689.
- Wachs, T. D. (1996). Known and potential processes underlying developmental trajectories in childhood and adolescence. *Developmental Psychology*, 32, 796–801.
- Waldron, R. J., Sabatelli, R. & Anderson, S. A. (1990). An examination of the factor structure of the Family Environment Scale. *The American journal of family therapy*, 18, 257–272.
- White, H. R. (1992). Early problem behaviour and later drug problems. *Journal of Research in Crime & Delinquency*, 29, 4, pp. 412-429.
- Windle, M. (1992). A longitudinal study of stress buffering for adolescent problem behaviors. *Developmental Psychology*, 28, 522–530.
- Wissink, I., Dekovic, M. & Meijer, A. (2006). Parenting Behavior, Quality of the Parent-Adolescent Relationship, and Adolescent Functioning in Four Ethnic Groups. *Journal of Early Adolescence*, 26, 133-159.
- Youngblade, L. M. & Theokas, C. (2006). The Multiple Contexts of Youth Development: Implications for Theory, Research, and Practice. *Applied Developmental Science*, 10, 2, pp. 58–60.
- Zajacova, A., Lynch, S. M. & Espenshade, T. J. (2005). Self-efficacy, stress, and academic success in college. *Research in Higher Education*, 46, 6, pp. 677-706.
- Zimmerman, B.J., & Bandura, A. (1994). Impact of self-regulatory influences on writing course attainment. *American Educational Research Journal*, 31(4), 845–862.
- Zimmerman, B.J., Bandura, A., & Martinez-Pons, M. (1992). Self-motivation for academic attainment: The role of self-efficacy beliefs and personal goal setting. *American Educational Research Journal*, 29(3), 663–676.
- Zimmerman, M. A., Ramirez- Valles, J., Zapert, K. M. & Maton, K. I. (2000). A longitudinal study of stress-buffering effects for urban African-American male adolescent problem behaviors and mental health. *Journal of Community Psychology*, 28, 1, pp. 17 – 33.

Bibliogrāfija

- Barrios, A. A. (1997). The Magic of the Mind (MOM) program for decreasing school dropout (405436): U.S. Department of Education: Educational Resources Information Center.
- Farrington, D. P. (1986). Age and crime. In M. Tonry & N. Morris (Eds.), *Crime and justice: An annual review of research* (pp.189–250). Chicago: University of Chicago Press.
- Matthews, G., Deary, I. J., & Whiteman, M. C. (2003). *Personality traits*. New York: Cambridge University Press.